

**ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA
KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN
HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMİ**

Elif YAVUZ

**Doktora Tezi
Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Korkmaz MERAL
2021
Her Hakkı Saklıdır**

T.C
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

Elif YAVUZ

ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA KUZEYDOĞU ANADOLU
BÖLGESİ'NİN HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Korkmaz MERAL

ERZURUM-2021

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum " Arkeolojik Veriler Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Hellenistik ve Roma Dönemi" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

■ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

[15.03.2021]

Aslı Islak İmzalıdır

[Elif Yavuz]

LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Korkmaz MERAL danışmanlığında, Elif Yavuz tarafından hazırlanan bu çalışma 15/03/2021 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Arkeoloji Ana Bilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Mehmet Işıklı	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Korkmaz Meral	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Birol Can	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Şahin Yıldırım	Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
HARİTALAR DİZİNİ	VII
ŞEKİLLER DİZİNİ	VIII
TABLolar DİZİNİ	IX
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	X
FİĞÜRLER DİZİNİ	XI
ÖNSÖZ.....	XIII
GİRİŞ	1
I. AMAÇ-KAPSAM	1
II. YÖNTEM	2

BİRİNCİ BÖLÜM

KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ

1.1. DOĞU ANADOLU BÖLGE COĞRAFYASI	5
1.2. BÖLGE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ	9

İKİNCİ BÖLÜM

HELLENİSTİK DÖNEM ÖNCESİ BÖLGENİN TARİHSEL YAPISI

2.1. BAŞLANGICINDAN PERS İMPARATORLUĞU'NA KADAR TARİHSEL SÜREÇ	17
2.2. PERS İMPARATORLUĞU'NDAN HELLENİSTİK DÖNEME KADAR TARİHSEL SÜREÇ	22

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HELLENİSTİK ve ROMA DÖNEMİNDE KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ SİYASİ TARİHİ

3.1. KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ HELLENİSTİK DÖNEM SİYASİ TARİHİ.....	33
---	----

3.2. KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ROMA DÖNEMİ SİYASİ TARİHİ..41

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HELLENİSTİK ve ROMA DÖNEMİ KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ARKEOLOJİK VERİLERİ

4.1. ALAYBEYİ HÖYÜK	59
4.1.1. Seramik Buluntular	63
4.1.2. Metal Buluntular	66
4.1.2.1. Süs Eşyaları	67
4.1.2.2. Diğer Metal Buluntular.....	80
4.1.3. Diğer Buluntular.....	85
4.1.4. Değerlendirme	93
4.1.5. Alaybeyi Katalog.....	96
4.2. BÜYÜKTEPE HÖYÜK.....	97
4.2.1. Seramik Buluntular	99
4.2.1.1. İnce Seramikler.....	100
4.2.1.2. Kaba Seramikler	109
4.2.2. Değerlendirme	110
4.2.3. Büyüktepe Katalog	112
4.3. İKİZTEPELER TÜMÜLÜSLERİ	121
4.3.1. Tümülüs I	123
4.3.2. Tümülüs IV	124
4.3.2.1. Tümülüs IV- A Mezar Odası.....	126
4.3.2.2. Tümülüs IV- B Mezar Odası	140
4.3.3. Tümülüs V	141
4.3.4. Değerlendirme	143
4.3.5. İkiztepeleler Katalog	147
4.4. SOS HÖYÜK.....	160
4.4.1. Değerlendirme	167
4.4.2. Sos Höyük Katalog.....	169
4.5. ÖĞRENCİ ARAZİ ÇALIŞMASI	173

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	182
KAYNAKÇA	193
ÖZGEÇMİŞ.....	231

ÖZET**DOKTORA TEZİ****ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA KUZEYDOĞU ANADOLU
BÖLGESİ'NİN HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMİ****Elif YAVUZ****Tez Danışmanı: Doç. Dr. Korkmaz MERAL****2021, 231 sayfa****Jüri: Doç. Dr. Korkmaz MERAL
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Prof. Dr. Birol CAN
Doç. Dr. Şahin YILDIRIM**

Çalışmanın konusunu Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi olarak sınırladığımız alanda yapılan arkeolojik kazılardan ele geçen, Hellenistik ve Roma dönemlerine ait malzemeler oluşturmaktadır. Bölge kazılarından ele geçen malzemeler siyasi tarih ile birlikte yapılan ortak bir değerlendirme ile verilmeye çalışılmıştır. Bölgenin erken dönemlerine görece daha az olan Hellenistik ve Roma dönemi çalışmalarının başlangıcı olarak da değerlendirebileceğimiz bu çalışmada, ilk olarak antik ve yazılı kaynaklar doğrultusunda bölgenin siyasi tarihi verilmiştir. Daha sonra dönem buluntusu veren Erzurum/ Alaybeyi Höyük, Bayburt/ Büyüktepe Höyük, Erzurum/ İkiztepeler Tümülüsleri, Erzurum/ Sos Höyük kazılarından ve öğrenci arazi çalışması bağlamında Erzurum/ Tasmator yerleşiminden elde edilen malzemeler, değerlendirilip tarihlendirilmiştir. Bu yerleşimler üzerinde yapılan tez çalışmasında, bölgenin Hellenistik ve Roma dönemlerinin, merkezlerden elde edilen buluntuların bütüncül bir inceleme ve değerlendirme metoduyla aydınlatılması amaçlanmaktadır.

Tez özelinde incelenen yerleşimlerdeki veriler, hemen hemen bütünüyle Hellenistik Dönemi işaret etmektedir. Arkeolojik materyaller ve mimari yapılar büyük ölçüde Hellenistik Dönem ile sınırlı olup, bu yerleşimlerde Roma Dönemine atfedebileceğimiz bulgu ise yok denecek kadar azdır.

Anahtar Kelimeler: Kuzeydoğu Anadolu, Hellenistik, Roma, Erzurum

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****THE HELLENISTIC AND ROMAN PERIOD OF THE NORTHEAST
ANATOLIA REGION WITH ARCHEOLOGICAL DATA****Elif YAVUZ****Advisor: Assoc. Prof. Dr. Korkmaz MERAL****2021, 231 pages****Jury: Assoc. Prof. Dr. Korkmaz MERAL
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Prof. Dr. Birol CAN
Assoc. Prof. Dr. Şahin YILDIRIM**

The subject of the study consists of materials from the Hellenistic and Roman periods, which were obtained from archaeological excavations in the area we limited as the Northeastern Anatolia Region. The materials obtained from the excavations in the region were tried to be given with a joint evaluation made together with the political history. In this study, which we can consider as the beginning of the Hellenistic and Roman period studies, which are less than the early periods of the region, firstly the political history of the region was given in line with the ancient and written sources. Materials obtained from Erzurum / Alaybeyi Höyük, Bayburt / Büyüktepe Höyük, Erzurum / İkiztepeler Tumuli, Erzurum / Sos Höyük excavations and the fieldwork of students in the Erzurum/ Tasmasor settlement were evaluated and dated. In the thesis study on these settlements, it is aimed to bring out the findings obtained from Hellenistic and Roman periods of the region with a holistic approach.

The data in the settlements examined in the thesis is almost entirely indicative of the Hellenistic Period. Archaeological materials and architectural structures are largely limited to the Hellenistic Period, and there is almost no evidence we can attribute to the Roman Period in these settlements.

Anahtar Kelimeler: Northeast Anatolia, Hellenistic, Roman, Erzurum

KISALTMALAR DİZİNİ

AJNES	: Armenian Journal of Near Eastern Studies,
ANES-	: Ancient Near East Studies (Bak)
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
B/F/S	: Bilim Felsefe Sanat Yayınları
Bkz.	: Bakınız
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı
CAH	: The Cambridge Ancient History
CBÜ	: Celal Bayar Üniversitesi
Çev	: Çeviren
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
Fig.	: Figür
Kat. No.	: Katalog Numarası
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
m	: Metre
km	: Kilometre
MKKS	: Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Pl	: Plate
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
TANAP.	: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi
TAPA	: Transactions of the American Philological Association
TAY	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Vol	: Volume
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Tez Kapsamında Araştırılan Alanların Sınırları	3
Harita 2. Doğu Anadolu Bölgesi	6
Harita 3. İskender'in Rotası	34
Harita 4. İskender Sonrası Paylaşılan Topraklar	36
Harita 5. Hellenistik Dünya MÖ 240 (Martin 2013, 257)	40
Harita 6. Hellenistik ve Roma Dönemi Malzemesi Veren Yerleşimleri	58
Harita 7. Alaybeyi Konum.....	59
Harita 8. Alaybeyi Konum.....	60
Harita 9. İkiztepeler Tümülüsleri Konum.....	121
Harita 10. İkiztepeler Tümülüslerinin Dağılımı	122
Harita 11. Erzurum ile Öğrenci Arazi Çalışmasının Gerçekleştirildiği Yerleşimler...	173

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Behistun Yazıtı (Herles, Fig.1)	25
Şekil 2. Persepolis Apadanası/Armenia Heyeti, (Gropp, 294, 329 Abb. 6b)	27
Şekil 3. Darius heykel ve kaidesi (Herles, Fig.2)	27
Şekil 4. Kaide detayı	27
Şekil 5. Nakş-ı Rüstem Kaya Mezarı (Roaf, 215, Fig.3)	28
Şekil 6. Augustus Sikkesi (Mattingly, Plate XLIII 2)	51
Şekil 7. Augustus Sikkesi (https://www.peopleofar.com/2012/07/11/armenian-images-in-roman-coins/)	51
Şekil 8. Nero Sikkesi (Mattingly, Plate XLIII 8)	53
Şekil 9. Nero Sikkesi (https://www.ma-shops.com/fernandez/item.php?id=598)	53
Şekil 10. Verus Sikkesi (Edwell, Figure 6.8)	56
Şekil 11. Büyüktepe Kazı Alanı (Sagona vd. 1993. Fig.1)	98
Şekil 12. Koşay-Vary 1974, Tümülüs IV-A Mezarı Yeniden Çizimi (Çiz: H. Dülger)	127
Şekil 13. Tümülüs IV- Alabastron Tip 1 ve Tip 2 Ağız Tipleri	128
Şekil 14. L14 açmasındaki yangın tabakası (Sagona, Sagona, Özkorucuklu, Fig.5) ...	160
Şekil 15. Hellenistik ve Demir Çağ Planı (Sagona, Erkmen, Sagona, Thomas, Fig.1)	162
Şekil 16. Mezar 13 (Sagona, Sagona, Özkorucuklu, Plate VI-a) ve Mezarın Fotoğraf Üstünden Çizimi (Çiz. H. Dülger)	163

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Alaybeyi Nekropolü Mezar ve Cinsiyet Dağılımı	62
Tablo 2. Alaybeyi Nekropol Buluntuları	62
Tablo 3. Alaybeyi Nekropolü Boncuk Dağılımı	86
Tablo 4. Merkezlerin Kronolojisi	192

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Foto. 1. Alaybeyi Seramik Buluntuları (Fotoğraf: Tanap Arşivi)	63
Foto. 2. Alaybeyi Minyatür Kaplar (Fotoğraf: Tanap Kazı Arşivi)	66
Foto. 3. Alaybeyi Pithos Mezar (TANAP Kazı arşivi 2016).....	94
Foto. 4. Alaybeyi B4/M6 Basit Toprak Mezar (Taş Örgü Mezar?) (TANAP Kazı arşivi 2016).....	94
Foto. 5. Büyüktepe Höyük (Fotoğraf: H. İlhan)	97
Foto. 6. Büyüktepe Höyük Batı Yamaçtaki Açma İzleri (Fotoğraf: H. İlhan)	99
Foto. 7. İkiztepeler I-II-III Nolu Tümülüslerin 2020 Yılı Hava Fotoğrafı	122
Foto. 8. İkiztepeler Tümülüs I- II 2020 Yılı Hava Fotoğrafı (II nolu tümülüs ile bitişik).....	124
Foto. 9. İkiztepeler Tümülüs IV- V 2020 Yılı Hava Fotoğrafı.....	125
Foto. 10. İkiztepeler Tümülüs IV	126
Foto. 11. İkiztepeler Tümülüs V	142
Foto. 12. Tasmasor /Çayırtepe 2015 Yılı Seramik Buluntuları (Fotoğraf: Kazı Arşivi).....	175
Foto. 13. Tasmasor /Çayırtepe 2019 Yılı Mevcut Durum	176
Foto. 14. Tasmasor /Çayırtepe 2019 Yılı Kaçak Kazı Çukuru.....	176
Fig. 44. Tasmasor 2019 Seramik Buluntuları	177
Fig. 45. Tasmasor 2019 Seramik Buluntuları	178
Foto. 15. Değirmen-tepe Kalesi 2019 Yılı Mevcut Durum	179
Foto. 16. Şehitler Tepesi'nde Ele Geçen Seramik Parçaları.....	180
Foto. 17. Kırmızıtaş Tepe Yerleşimi ve Ele Geçen Seramikler	180
Foto. 18. Kümbet Höyük/ Kaçak Kazı Çukuru ve Ele Geçen Seramik Parçaları	181
Foto. 19. Yapağılı/Hobbik Höyük ve Ele Geçen Seramik Parçaları	181

FİGÜRLER DİZİNİ

Fig. 1. Mastos Tipi Küresel Kap	65
Fig. 2. Matara	65
Fig. 3. Bronz İğne	68
Fig. 4. Bronz İğne	68
Fig. 5. Bronz Ayna.....	70
Fig. 6. Gümüş Torgue	71
Fig. 7. Bronz Bilezikler.....	73
Fig. 8. Küpe ?.....	75
Fig. 9. Yüzük	77
Fig. 9b. Yüzük	78
Fig. 10 a-b-c Bronz / Gümüş Halkalar	80
Fig. 11. Çingiraklar	82
Fig. 12. Ok ucu	84
Fig. 13. Sikke	85
Fig. 14 a-b. Boncuk örnekleri.....	88
Fig. 15. Boncuk örnekleri	89
Fig. 16. Mühürler	91
Fig. 17. Ağırşaklar	92
Fig. 18. Kâse	101
Fig. 19. Kâse	101
Fig. 20. Kâse	103
Fig. 21. Kâse	103
Fig. 22. Kâse	104
Fig. 23. Kâse	105
Fig. 24. Kâse	106
Fig. 25. Kâse	106
Fig. 26. Kâse	107
Fig. 27. Modiolus ?	108
Fig. 28. Unguentarium	109
Fig. 29. Kaba Seramikler	110
Fig. 30. Tümülüs IV Alabastron Tip 1	130

Fig. 31. Tümölüs IV Alabastron Tip 2.....	131
Fig. 32. Tümölüs IV Şişkin gövde Alabastron	132
Fig. 33. İkiztepeler Tümölüs IV- A Unguentarium	135
Fig. 34. Tümölüs IV-A Unguentariumları	137
Fig. 35. Tümölüs IV-A Mezarı Unguentariumları.....	138
Fig. 36. Tümölüs IV-A Mezarı Amphoriskoslar	140
Fig. 37. Tümölüs IV-B İskender Sikkesi (“Kharon Sikkesi”)	141
Fig. 38. Tümölüs V Altın Kolye Uçları	143
Fig. 39. Sos Höyük Kâse	164
Fig. 40. Sos Höyük Kâse	164
Fig. 41. Sos Höyük Kâse	165
Fig. 42. Sos Höyük Kâse	166
Fig. 43. Sos Höyük Kâse	167

ÖNSÖZ

* Bu tez çalışması, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince Desteklenmiştir. Proje Numarası: **SDK-2019-7404**

* This work was supported by Research Fund of the Ataturk University. Project Number: **SDK-2019-7404**

Tez çalışmasını oluşturan Arkeolojik Veriler Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Hellenistik ve Roma Dönemi bulguları bölge arkeolojisine dair bilgi edinmemizi sağlayacak önemli materyallerdir. Bu çalışmanın başlangıcından itibaren çok destek gördüğümü belirtmek isterim. Öncelikle önemli yardımları ve kıymetli katkılarıyla yalnızca tez sürecimde değil lisansüstü çalışmaya başladığım ilk yıldan itibaren çalışmalarında pay sahibi olan tez danışmanım Doç. Dr. Korkmaz MERAL'e teşekkür ederim.

Ayrıca; tüm doktora sürecimde fikirlerinden istifade ettiğim ve değerli önerileri ile tez çalışmama yön veren doktora tezi savunması asil ve yedek jüri üyeleri Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI, Prof. Dr. Birol CAN, Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ ve Doç. Dr. Şahin YILDIRIM ile Dr. Öğr. Üyesi Hasan KASAPOĞLU ve Dr. Öğr. Üyesi Hazar KABA'ya teşekkürü borç bilirim.

Kadim dostluğu ve tez sürecindeki büyük yardımları ile yanımda olan Hüseyin DÜLGER'e ise ne kadar teşekkür etsem azdır.

Özellikle tez konumun belirlenmesinde büyük pay sahibi olan Gülşah ALTUNKAYNAK'a ve eser çalışmaları sırasında gösterdiği özeveri ve yardımları nedeni ile Hilal ARPACIK URVASIZOĞLU özelinde tüm Erzurum Müzesi çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Bunun yanında arkadaşlıkları ve sonsuz destekleri ile her zaman yanımda olan Ayşe YILDIRIM, Sinem ÇOŞKUN, Semra GÜL, Mehmet Ali Özdemir, Tuncer Çağrı ÇAKMUR, Ali TURAN ve Hüseyin DÜLGER'e teşekkür ederim.

Son olarak aldığım tüm kararlarda yanımda olan ve beni her daim destekleyen kıymetli aileme teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

I. AMAÇ-KAPSAM

Coğrafi konumu itibariyle Kuzeydoğu Anadolu; güneyde Doğu Anadolu ve Mezopotamya, güneydoğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya ile güneybatıda da Orta Anadolu bozkırları arasında bir geçiş bölgesidir. Bölge erken dönemlerden itibaren iskân görmüş olmasına rağmen çalışmamız kapsamında değerlendirilen Hellenistik ve Roma dönemlerinde ki durumu ise belirsizdir. Elbette ki bunun en büyük nedeni olarak bölgenin iklim ve coğrafi şartlarının getirdiği zorluğun yanı sıra, bölgede yapılan arkeolojik kazıların sınırlı olması ve bu dönemlere ait yeterli sayıda nitelikli arkeolojik materyalin ele geçmemesi gösterilebilir.

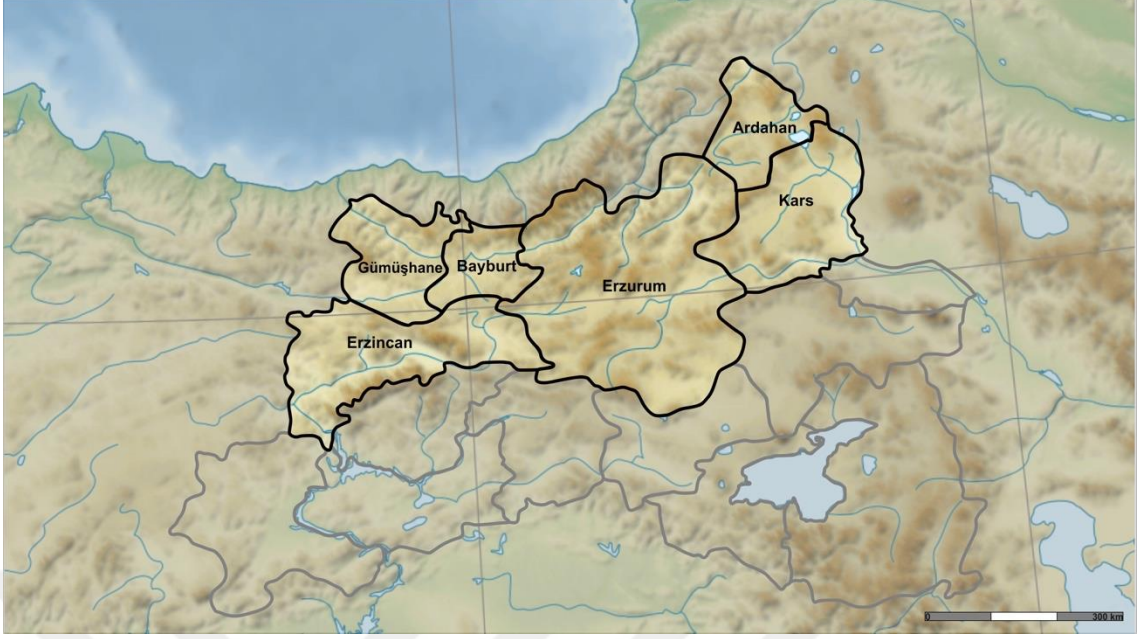
Bu çalışmada ilk olarak şunu belirtmek gerekir ki; geniş ölçekli Kuzeydoğu Anadolu olarak belirlediğimiz sınır günümüz Kars, Ardahan, Erzurum, Erzincan ve Bayburt illerini kapsayan alanı ifade etmektedir. Bu sınır kapsamında değerlendirmenin asıl sebebi ise; iller içerisinde yer alan müzelerden elde edilen kazı malzemeleridir. Çoğunluğunu Erzurum Müzesi'nde yer alan malzemelerin oluşturduğu tez çalışmasında, müzelerdeki döneme ilişkin kazı verileri kapsamında değerlendirilen yerleşimler, bu sınırı çizmemizin ana nedenidir.

Kars, Ardahan, Erzurum, Erzincan ve Bayburt illerini kapsayan, kabaca Kuzeydoğu Anadolu olarak ifade edilen bölgede, yapılan arkeolojik kazıların sınırlı olması ve ele geçen nitelikli malzemenin azlığı ilk sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, bahse konu bölgede Hellenistik ve Roma dönemlerine ait çalışmaların yok denecek kadar azlığı da bölgenin günümüzdeki en büyük açmazlarından biridir. Günümüze kadar yapılan çalışmalara baktığımız zaman, neredeyse bir iki yayın ile bahse konu dönemlere yönelik araştırmayla karşılaşmaktayız. 1965 yılında Erzurum'un kuzeyinde yer alan İkiztepeler Tümülüsleri'nde yapılan kısa süreli kazı, Hellenistik Dönem'e yönelik yapılan tek arkeolojik araştırmadır. Bu çalışmanın dışında Hellenistik ve Roma dönemlerine yönelik herhangi bir araştırma yapılmamıştır. Ancak 1990-1993 yılları arasında Erzurum Müze Müdürlüğü ile birlikte Antonio Sagona tarafından Bayburt/Büyüktepe, 1994-2003 yıllarında Erzurum Sos Höyük ve 2012, 2015 yıllarında BTC ve TANAP Doğalgaz Boru Hattı Projeleri güzergâhında kalan Tasmator yerleşimde gerçekleştirilen kurtarma kazılarından bu dönemlere ait az da olsa veri raporlara

aktarılmıştır. Son olarak 2016-2017 yılları arasında yine TANAP Doğalgaz Boru Hattı Projesi kapsamında gerçekleştirilen Alaybeyi kurtarma kazıları, nekropol alanındaki verileriyle bize çıkış noktası oluşturmuştur. Bu kapsamda, Alaybeyi Höyük, İkiztepeler Tümülüsleri, Sos Höyük ve Tasmator Yerleşimi ile Büyüktepe Höyük çalışma sahaları üzerinde özelleşen tez çalışması, bölgenin Hellenistik ve Roma Dönemini, bu merkezlerden elde edilen buluntuların bütüncül bir inceleme ve değerlendirme metoduyla aydınlatmasını amaçlamaktadır.

II. YÖNTEM

Kars, Ardahan, Erzurum, Erzincan ve Bayburt illerini kapsayan, kabaca Kuzeydoğu Anadolu olarak sınırladığımız alan içinde yer alan Erzurum, Erzincan ve Kars müzelerinden, Hellenistik ve Roma dönemlerine ait malzemelerin, müze kayıtlardan bulunması doğrultusunda çalışmalar başlatılmıştır. Erzincan ve Kars müzelerine yaptığımız ziyaret kapsamında; her iki müzede var olan sınırlı verinin satın alma malzemedan oluştuğu belirlenmiştir. Tez izleme jürisi ile yapılan görüşmeler sonucunda satın alma ile elde edilen malzemenin sağlıklı bir değerlendirme vermeyeceğinden dolayı tez kapsamına alınmaması kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda sadece Erzurum Müzesinde yer alan kazı malzemeleri ve belgeleri üzerinden çalışmalara başlanmıştır. Bu nedenle çalışma alanı, bölge sınırlarında yapılan ve dönem malzemesi veren Erzurum Alaybeyi Höyük, İkiztepeler Tümülüsleri, Sos Höyük ve Tasmator ile Bayburt/ Büyüktepe Höyük kazı çalışmalarından elde edilen dönem verileri olarak belirlenmiştir.

Harita 1. Tez Kapsamında Araştırılan Alanların Sınırları

Müzeler dışında tez kapsamında bölgede dönemlere ait bulguların olduğu alanlara da ziyaretler gerçekleştirilmiştir. İlk olarak Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kayıtlarında, Erzincan’da Roma yapısı olarak belirlenen alanlar ziyaret edildi. Roma hamamı olarak kayıtlara geçen Kemaliye ilçesi Çat Köyü yakınlardaki alanda, yapılan incelemelerde herhangi bir bulguya rastlanmadı. Yine yakınlarda Roma yapısı olarak adlandırılan Demir köyü Karşılar mevkide de üstte dil motifi, altta inci boncuk dizisinin yer aldığı sütun altlığından başka bir malzeme ile karşılaşılmasıdır.

Daha sonra Süleyman Çiğdem ve ekibi tarafından yüzey araştırmalarında tespit edilen Bayburt merkeze bağlı Saruhan Köyü ‘nün yaklaşık 1,5 km güneyinde bulunan Alavlu Düzü Karargâh Alanı gidilmiştir. Çok geniş bir alana yayılan karargâhta duvar yapıları dışında hiçbir arkeolojik veri ile karşılaşılmasıdır. Araştırmacıları ile yapılan görüşmede alanın muhtemelen I. Justinianus döneminde geçici bir garnizon olarak kullanıldığı belirtilmiştir.

Yine yakın bölgede Gümüşhane il sınırlarında yer alan ve Roma döneminin bölgede en güçlü kanıtlarından olan Satala Antik kentinde Şahin Yıldırım başkanlığındaki kazı çalışmaları ziyaret edilmiş ve bahse konu döneme ait veriler görülmüştür. Ayrıca Sami Patacı başkanlığında gerçekleştirilen Ardahan ili yüzey araştırmalarına, 2018 yılında katılmış ancak hem 2018 sezonu hem de araştırma boyunca söz konusu döneme ait herhangi bir veriye rastlanmamıştır.

Son olarak da müze ve saha çalışmalarının değerlendirilmesinden sonra, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile 25.10.2019 – 30.10.2019 tarihleri arasında Erzurum ili sınırlarında, tez kapsamımda öğrenci arazi çalışması gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar genel olarak Erzurum merkez yerleşimlerinde, 8 farklı araştırma birimi içinde gerçekleştirilmiş olup, araştırma sırasında elde edilen verilerin arazide fotoğrafları çekilmiş, belgelenmiş ve bazı seramik parçaların çizimleri yapılmıştır.

Yapılan çalışmalar ve belirlenen amaçlardan sonra yola çıkılan çalışmada 4 ana başlık altında şu bölümlere yer verilmiştir:

1. Bölümde, “Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi” başlığı altında, genel hatlarıyla bölge coğrafyası ile araştırma ve kazı tarihçesine yer verilerek tezin ilk girişi yapılmıştır.
2. Bölümde, “Hellenistik Dönem Öncesi Bölgenin Tarihsel Yapısı” başlığı altında prehistorik süreçten başlayan tarih ile Pers Dönemine kadar olan süreç bir alt başlık altında verilmiştir. Pers Dönemi ile birlikte bölgenin artık arkeolojik veriler ve antik kaynaklarda yer alan Armenia ismiyle anılması ve Hellenistik süreç ile kurduğumuz bağlantılardan sebeple bu dönem ayrı bir alt başlık altında değerlendirilmiştir.
3. Bölümde, “Hellenistik ve Roma Döneminde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Siyasi Tarihi” başlığı altında Hellenistik ile başlayan ve devamında da belirli soru işaretleri barındıran döneme ait süreç ayrıntılı tarihsel çerçevede verilmiştir.
4. Bölümde, “Hellenistik ve Roma Dönemi Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Arkeolojik Verileri” başlığı altında dönem malzemesi veren yerleşimler ayrı ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Yerleşimlerde ele geçen arkeolojik bulguların çok çeşitli olması ve yerleşimlerin daha ayrıntılı yorumlanması adına hepsi kendi ana başlığı altında değerlendirmeye alınmıştır. Yine bu kapsamda katalog bilgileri her yerleşimin altına ayrı ayrı verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ

1.1. DOĞU ANADOLU BÖLGE COĞRAFYASI

Bu bölümde, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi olarak tanımladığımız araştırma alanının Doğu Anadolu Bölge coğrafyası içerisinde bir bütün olarak değerlendirilmesi daha yararlı olacağından, Doğu Anadolu Bölge coğrafyası ana hatlarıyla ele alınmıştır.

Bir bölgenin tarihi, etnik yapısı vb. unsurları incelenirken coğrafya üzerinden değerlendirmek elbette kaçınılmazdır. Çünkü coğrafya, insanların yaşam alanlarını belirlemede ve buna bağlı olarak farklı yaşam tarzlarının ortaya çıkmasındaki en önemli faktördür. Uygarlıkların mimarileri, geçim kaynakları, savunma sistemleri çoğu zaman coğrafya üzerinden şekil almıştır. Çalışma alanımızı oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'nde de coğrafyanın getirdiği avantaj ve dezavantajlar en erken dönemlerden itibaren uygarlıklar üzerinde hayati önem arz etmekteydi. Sıra dışı bir coğrafyaya sahip olan bölgede Paleolitik Dönem'den günümüze kadar olan coğrafi koşullar ve bu koşulların yarattığı yaşam tarzı için "Coğrafya Kaderdir"¹ cümlesini kullanmak yerinde olacaktır.

Kuzeyde Güney Kafkasya, doğuda Kuzeybatı İran, güneyde Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye, batıda ise Orta Anadolu gibi büyük kültür coğrafyaları ile çevrili olan Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye coğrafi bölgelerinin en büyüğü olup, ülke arazisinin yaklaşık olarak beşte birini yani %21'ini oluşturur². **(Harita 2)** Ancak, coğrafi bakımdan bugünkü sınırimızdan daha geniş anlamda bir Doğu Anadolu Bölgesi düşünmek gerekir. Bölgenin, 1941 yılındaki 1. Coğrafya Kongresi'ndeki siyasal sınırlarımız ötesinde kalan coğrafi sınırı daha büyük bir alanı kaplamaktaydı. Bu coğrafi sınır: Rion havzasının su bölümü çizgisine, İran'daki Urmiye Gölü'nün doğu kenarına ve Irak sınırları içinde de Musul düzlüklerini kuzeyden sınırlayan dağlık sahaya kadar genişletilebilir³.

¹ İbn-i Haldun

² Kenan Arınç, *Doğal, Beşerî, İktisadi ve Siyasal Yönleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2016, 1.

³ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 15, İstanbul 1953, 2-3; Arınç, *Doğal, Beşerî, İktisadi ve Siyasal Yönleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri*, 1.

Harita 2. Doğu Anadolu Bölgesi

Bölge morfolojik açıdan ise güneyinde Toroslara⁴, kuzeyinde Karadeniz Dağlarına⁵, batıda ise Kızıldağ, Beydağ'ı ve Derbent dağlarının yüksek doruklarına kadar uzanır. Tüm jeolojik zamanlara ait arazi ve kaya çeşitleri görülebilen⁶ Doğu Anadolu Bölgesine en önemli coğrafi özelliğini veren husus kuşkusuz yükseltinin fazlalığıdır. Coğrafi karakteri nedeniyle “yüksek ülke” görünümünde olan bölge, Türkiye'nin en yüksek ve en engebeli bölgesidir. Öyle ki Erzurum Ovası ve Yüksekova (2000m) gibi, Doğu Anadolu'nun çukur yerleri dahi Batı ve İç Anadolu dağlarının çoğunun dorukları seviyesinde olup, Doğu Anadolu'nun en alçak depresyonu olan Iğdır Ovası (825m) bile İç Anadolu Bölgesi'nin ortalama yükseltisinin biraz aşağısındadır⁷. Türkiye'nin 4000 m den yüksek olan üç dağını da (Büyük Ağrı: 5137 m, Uludoruk: 4135 m, Süphan: 4058 m yaklaşık olarak) coğrafi sınırlarında bulunduran bölge, Alp Sistemi⁸ olarak adlandırılan dağ sıralaması ve iç içe geçmiş dağları ile doğal bir kale görünümündedir⁹.

Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi açıdan dört alt bölgeye ayrılmaktadır. Bu bölgeler kuzeyden güneye doğru, Erzurum-Kars Bölümü, Yukarı Fırat Bölümü, Yukarı Murat Van Bölümü ve en güneyde Hakkâri Bölümü'dür¹⁰.

⁴ Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, 2.

⁵ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1989, 20; Saliha Koday, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 949, Erzurum 2005, 32.

⁶ İbrahim Atalay - Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2003, 415.

⁷ Koday, 33.

⁸ İbrahim Atalay, *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*, Atatürk Üniversitesi Yay. No: 543, Edebiyat Fakültesi Yay, No: 91, Sevinç Matbaası, Ankara 1978, 28.

⁹ Arınç, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri*, 15.

¹⁰ Atalay-Mortan, 465-478.

Yüksek ve dağlık bir bölge yapısına sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi sert karasal iklim koşullarının etkisi altındadır. Özellikle bölgenin kuzeydoğusunda, yılın yarısını kaplayacak şekilde oldukça soğuk geçen uzun bir kış mevsimi ve yaz yağışlarının yoğunluğu göze çarpar. Buna karşılık bölgenin güneyine doğru gidildikçe maksimum yağış önce ilkbahar sonra da kış mevsimine geçer ve ortalama yıllık sıcaklık değerleri yükselir. Bölgede yıllık sıcaklık farkları 25 dereceden fazla olduğu gibi, gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı da oldukça belirgindir¹¹. Ancak bölgenin çeşitli bölüm ve yörelerinde bazen Karadeniz, bazen Akdeniz ve bazen de geçiş iklimlerine yaklaşan özellikler tespit edilebilmektedir. Coğrafi özelliklerinden dolayı iklim farklılıkları, mikroklima bölgede çeşitli ürünlerin yetişmesini sağlamaktadır¹². Tarım faaliyetlerinin hâkim karakteri tahıl tarımı olsada, bununla beraber sulamaya dayalı endüstri bitkileri ve meyve tarımı yapılan yerler de vardır.

Bölgenin tabii bitki örtüsü her şeyden önce iklimin ve yer şekillerinin etkisi altında olup step (bozkır) sahalarından oluşmaktadır. Günümüzde Doğu Anadolu topraklarının % 6'sını ormanlık alanlar oluştursa da bu oranın erken dönemlerde daha fazla olduğu bilinmektedir¹³. Ancak yüzlerce yıldır ağaçların yapı malzemesi ve maden ergitmek amacıyla kullanılması ve bunların yanı sıra sert geçen iklim koşullarından dolayı yakıt gereksiniminin ormanlardan karşılanması gibi şiddetli tahribatlarla, ormanlar önemli ölçüde yok olmuştur. Anadolu'nun hiçbir bölgesinde ormanların bu kadar yüksek irtifalara ulaşmadığını ifade eden Erinç bu durumu “Yazların sıcak geçmesi ve bilhassa yazlık sıcaklık konsantrasyonunun çok fazla olması dolayısıyla, büyük irtifalarda dahi tenebbüt devresi esnasında ağaç inkişafına yetecek derecede sıcaklığın temin edilmesi mevcudiyeti ve aynı sebepten dolayı fizyolojik kuraklığın ancak 2500-2800 metreden itibaren kendini göstermesi ile”¹⁴ açıklamaktadır. Bu baş döndürücü ortalama yükseltisine rağmen, bölgenin büyük kısmı, 2000 m'nin üzerinde uzanan geniş düzlüklerle kaplıdır¹⁵. Bölge bitki örtüsünün en büyük özelliği ise yüksek platoların çok

¹¹ Saraçoğlu, 14; Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Atalay, *Uygulamalı Klimatoloji*, 2.Baskı, Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, İzmir 2013.

¹² Tevfik Tarkan, “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi” *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, Cilt I*, 1974, 13.

¹³ Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, 32.

¹⁴ Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, 30.

¹⁵ Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarda Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çev. Selen Hırçın Riegel, 1. Baskı, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, 26; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarik Kurumu Basımevi, Ankara 1992, 2.

kullanışlı ot ve çayır alanı olmasıdır¹⁶. Düzlükler tarım için olanak sağlarken, çayır ve meraların fazlalığı burada coğrafyanın bölge insanına geçim kaynağı olarak sunduğu hayvancılığı da beraberinde getirmiştir. Bölgenin güneyinde daha çok küçükbaş hayvancılık faaliyetleri yaygın iken, kuzeyindeki ovalarda büyükbaş hayvancılık faaliyetleri önem kazanmıştır. Bölge topraklarının büyük bir bölümünü oluşturan çayır ve otlakların fazlalığı antik çağ yazarları tarafından da konu edilmiştir¹⁷.

Yüksek ve engebeli coğrafyası nedeniyle hidrografik bakımından bir su dağıtım alanı olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin başlıca akarsularını; Kura, Aras, Fırat ve Dicle nehirleri oluşturmaktadır. Bölgenin suları, Kura ve Aras ırmakları yoluyla Hazar Denizi'ne Fırat ve Dicle ırmakları yoluyla da Basra Körfezi'ne gönderilmektedir¹⁸. Akarsular bölgeyi yaşanabilir kılmının yanı sıra doğal ulaşım güzergâhlarını da belirlemektedir. Özellikle Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde, doğu-batı yönünde uzanan ana sistemle, bunu yer yer kesen dik ulaşım sistemleri mevcuttur. Boyuna uzanan doğal sistem Sivas-Erzincan- Erzurum- Kars veya Erzurum- Doğu Beyazıt yoludur. Bu yolu kuzeye ve güneye bağlayan dikey yollar ise, Malatya- Sivas- Samsun ile Erzurum- Trabzon yollarıdır¹⁹. Zorlu coğrafyanın imkân verdiği az sayıdaki tarihi doğal yollar, bölgesel ulaşımın yanı sıra Orta Asya ve Kafkaslar ile Anadolu arasındaki zorunlu bağlantıyı da oluşturmaktadır²⁰. Bölge göl bakımından da son derece zengin sayılabilir. Dünyanın en önemli gölleri arasında sayılan ve Türkiye'nin en büyük doğal gölü olan Van Gölü'de bölge sınırları içerisinde olup kapalı bir havza özelliği taşımaktadır. Göl, çevresindeki volkanik kayaların bünyesinde bulunan sodyumlu feldspatların yapısı nedeniyle sodalıdır²¹. Doğu Anadolu Bölgesi'nin ikinci büyük gölü olma niteliğini taşıyan Çıldır Gölü'nde ise en büyüğü Akçakale adını taşıyan dört ada bulunmaktadır.

¹⁶ Fecri Polat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yayla Mimarisi (Etnoarkeolojik Bir Bakış)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013, 38.

¹⁷ Ksenophon, *Anabasis- Onbinlerin Dönüşü*, IV.7; Strabon, XII.II.10; Herodotos, V.49.

¹⁸ Kenan Arıncı, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri, (İç Bölgeleri)*, II. Cilt, Coğrafya Serisi, Erzurum, 2007, 70-71; İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, İzmir, 2011, 119.

¹⁹ Tarkan 1974,19-18.

²⁰ Hamit Zübeyir Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1984, 10; Süleyman Çiğdem- Yasin Topaloğlu, "Eski Çağ'da Doğu Anadolu'nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", L. Gürkan Gökçek & Ercüment Yıldırım & Okay Pekşen (Ed.) *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (s.415) Değişim Yayınları, İstanbul 2018; Yasin Topaloğlu, "Tarihsel Çerçeve", *Uzundere Kültür Envanteri*, Erzurum 20018, 48.

²¹ Arıncı, *Doğal, Beşerî, İktisadi ve Siyasal Yönleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri*, 43.

1.2. BÖLGE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Hellenistik ve Roma dönemlerine yönelik yapılan çalışmalar ne yazık ki bölgenin erken dönem araştırmaları ile kıyaslanamayacak kadar azdır. Bunun nedeni kazısı yapılan merkezlerin erken dönemleri kapsamamasından kaynaklanmaktadır. Özellikle bölge arkeolojisinde yapılan kazı ve araştırmalar ağırlıkla bölgenin Demir Çağ dönemleri ile ilgili sonuçlara ulaşılmasını sağlamıştır.

Çalışma alanımıza dâhil ettiğimiz sınırlar içerisinde en erken araştırmalar Gümüşhane ve çevresinde, özellikle Kelkit ilçesinin 26 km güneydoğusundaki Sadak köyü sınırlarında bulunan Satala antik kentinde başlar. Uzun yıllar boyunca Anadolu'nun kuzeydoğusunda Roma sınırını koruyan kentte ilk kapsamlı çalışmalar, rastlantı ile bulunan bir bronz tanrıça heykel başının devamını bulmaya yönelik olarak, 1874 yılında Alfred Biliotti²² tarafından yapılmıştır. Daha sonrasında 1974 yılında T.B. Mitford, Biliotti'nin gerçekleştirdiği kazı raporlarını yayınlanmıştır. Yapılan çalışmalarda tanrıça heykelinin geri kalan parçaları bulunamasa da çeşitli hayvan heykellerine ait parçalar tespit edilmiştir²³.

Bu çalışmaları İ. Kılıç Kökten tarafından 1940'lı yıllarda Kars ve Bayburt'ta gerçekleştirilen yüzey araştırmaları takip eder. Kökten, daha çok prehistorik süreçte Doğu Anadolu- Karadeniz kültürel ilişkilerini incelemiştir²⁴. 1942 ve 1944 yıllarında ise Türk Tarih Kurumu adına H. Z. Koşay tarafından Erzurum'un 16 km batısındaki Karaz Höyüğü'nde (Kahramanlar Köyü) iki sezonluk kazı çalışmaları gerçekleştirilir²⁵. Karaz'ı takip eden Pulur ve Güzelova Kazıları H. Z. Koşay ve H. Vary tarafından yapılmıştır. 1960 yılından tek sezon Pulur Höyük²⁶ ve 1961 yılından yine tek sezon Güzelova Höyüğü'nde²⁷ yürütülen bu kazılar oldukça kısa sürelidir. Buna karşın, araştırmalar

²² Biliotti için ayrıntılı Bkz: T.B. Mitford, "Biliotti's Excavations at Satala", *Anatolian Studies*, Vol.24, 1974, 225.

²³ Mitford 1974, 221-244.

²⁴ İ. Kılıç Kökten, "Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 10/3-4, 1952, 167-207; İ. Kılıç, Kökten, "Kars'ın Tarih öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* VII/27, 1943, 601-613; İ. Kılıç, Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", *Belleten* 8/32, 1944, 659- 680

²⁵ H. Z. Koşay – Kemal Turfan, "Erzurum Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* 23/91, 1959, 349-413.

²⁶ H. Z. Koşay- Hermann Vary, "Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu", *Atatürk Üniversitesi Yayınları*, No: 24, *Fen -Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Seri: 9*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964.

²⁷ H. Z. Koşay- Hermann Vary, "Güzelova Kazısı", *Atatürk Üniversitesi Yayınları*, No: 46, *Fen -Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Seri:46*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967.

Erzurum ve çevresinin erken dönemlerden beri bir kültür merkezi olduğunu gösteren veriler sunmuştur.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan bölgenin Hellenistik dönemine ait veriler ise yine Koşay'ın başkanlığında yürütülen İkiztepeler Tümülüsü'nde gerçekleştirilmiştir. Erzurum'un 30 km kuzeydoğusunda Dumlu mevkiinde İkiztepeler olarak bilinen konumda bulunan beş adet tümülüste, 1965 yılında tek sezonluk yapılan kazı çalışmaları, bizim için bölgenin en önemli çalışmalarını oluşturmuştur. Ortaya çıkarılan eserlerle de tümülüslerin Hellenistik döneme ilişkilendirileceğini göstermiştir²⁸.

1965 yılından Kuzeydoğudaki sınır ilimiz olan Kars'ta ise, Ani kentinde Kemal Balkan ve Osman Sümer tarafından üç ayrı alanda kazı çalışmaları gerçekleştirilir²⁹. 1990 yılında Beyhan Karamağaralı tarafından tekrar başlanan³⁰ Ani kazı ve restorasyon çalışmaları uzun süre ara verildikten sonra 2012- 2018 yılları arasında Fahriye Bayram başkanlığında yürütülmüştür.

1985 yılı itibarıyla Semih Güneri, Erzurum, Kars, Ardahan ve Erzincan illerinde arkeolojik potansiyele yönelik yaptığı kısa süreli araştırmalarda bulunmuştur. Erzurum'da Pulur, Güzelova höyüklerinin yanı sıra; Bulamaç Höyük, Uzunahmet Tepe, Cinis Höyük, Aşkale ilçesi, Alacahöyük, Kars Bölgesinde Dündartepe Höyükte, Ardahan'da Baştoklu köyünde, Erzincan'da ise kent merkezi ve Refahiye ilçesinde araştırmalar gerçekleştirilmiştir³¹.

1987 yılına gelindiğinde Erzurum Arkeoloji Müzesi başkanlığında ve Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün bilimsel sorumluluğunda, Erzurum- Pasinler Ovasındaki Sos Höyük'te çok kısa süreli bir kazı çalışması başlatılmıştır. Höyükte üç mimari katman tespit edilmiş, ele geçen seramiğin durumuna göre I. ve II. Katman: Orta Çağ, III. Katman: Erken Demir Çağ olarak belirtilmiştir³².

²⁸ H. Z. Koşay- Hermann Vary, "İkiztepeler 1965 Kazısı Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXI/1, 1974.

²⁹ Kemal Balkan- Osman Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XIV, 1-2, 1967, 103-118;

³⁰ Beyhan Karamağaralı, "1998 Ani Kazısı", *21. K.S.T, 2.Cilt*, 1999, 431- 438.

³¹ Semih Güneri, "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması" *V. AST. Cilt. II*, Ankara 1988, 45-76; Semih Güneri, "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler" *Türk Arkeoloji Dergisi Sayı. XXX*, 1992, 149-195.

³² Semih Güneri, "1987 Erzurum – Sos Höyük Kazıları ve 1985 – 1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç – Erken Demir Çağında Doğu Anadolu – Kafkasya – Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler" S. Durugönül- M. Durukan (Ed.), *Olba V*, 2002, 5;

Antonio Sagona 1988 yılında Bayburt ilinde yüzey araştırmalarına başlamış³³ ve bu doğrultuda da 1990 yılında Erzurum Arkeoloji Müzesi ile birlikte Bayburt ilinin Demirözü ilçesindeki Büyüktepe Höyük'te dört sezonluk kazı çalışmalarını yürütmüştür. Çalışmalar sırasında elde edilen verilerle höyükte Demir Çağ bulgularının yanı sıra Hellenistik ve Roma Dönem'ine ait veriler de açığa çıkarılmıştır³⁴.

1989 ve 1990 yıllarında Christopher S. Lightfoot tarafından Satala'da yüzey araştırmaları yürütülmüş ve bu araştırmalar çerçevesinde bazı alanların planları çıkarılmış, çalışmalar sırasında çeşitli arkeolojik veriler elde edilip kayıt altına alınmıştır³⁵. Aynı tarihlerde Antonio Sagona'da Bayburt yüzey araştırmaları kapsamında Satala'da çalışmalar yürütmüştür³⁶. Yine aynı dönemde 1989-1991 yılları arasında Bayburt-Aydıntepe Yeraltı Kenti'nde üç sezonluk kazı çalışmaları gerçekleşmiştir³⁷. Erzurum Müze Müdürlüğü'nün bilimsel başkanlığı ve sorumluluğunda yeraltı kentinde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında açığa çıkarılan galerilerin yanında, kent merkezinin hemen ortasında halk tarafından "Kale" olarak adlandırılan alanda da mezarlar açığa çıkarılmıştır. Çalışmalardan Geç Roma-Erken Bizans tarihli seramikler ele geçmiştir³⁸.

1992 yılında Vecihi Özkaya, Erzurum'u Kafkaslara bağlayan Karasu-Aras tabii yolu ve Erzurum-İran transit yolu üzerindeki Urartu kalıntılarını belirlemek amacıyla

Semih Güneri, *Erzurum I Son Tunç Erken Demir Çağı Yerleşmeleri*, Anadolu & Avrasya Enstitüsü Yayını, İzmir 2008, 81.

³³ Antonio Sagona, "Bayburt Survey 1990", *IX. A.S.T.* Ankara, 1992, 397-403; Antonio Sagona, "Bayburt Survey 1991", *X. AST.* Ankara, 1993, 261-268; Antonio Sagona- Peter Brennan, "Bayburt Survey 1993", *XII. A.S.T.* Ankara, 1995, 305-316; Antonio Sagona-Claudia Sagona, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and Field Survey of the Bayburt Province*, ANES 14, Peeters, 2004; Büyüktepe Höyük kazı çalışmaları ile Bayburt yüzey araştırmaları eş zamanlı yürütülmüştür.

³⁴ Antonio Sagona- Elizabeth Pemberton- Ian McPhee, "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990: First Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol: 41, 1991, 145-158; Antonio Sagona- Elizabeth Pemberton- Ian McPhee, "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol: 42, 1992, 29-46; Antonio Sagona, "Büyüktepe Höyük Excavations 1990", *XIII. K.S.T. I Cilt*, Ankara, 1992, 305-312; Antonio Sagona, "Büyüktepe Höyük 1991", *14. KST. I Cilt*, 1993, 193-198; Antonio Sagona- Elizabeth Pemberton- Ian McPhee, "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol: 43, 1993, 69-83.

³⁵ C.S. Lightfoot, "Satala Yüzey Araştırması, 1989", *VIII. AST.* 1991, 299-310; C.S. Lightfoot, "Satala Yüzey Araştırması, 1990", *IX. AST.* Ankara 1992, 289-302.

³⁶ Sagona- Sagona, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and Field Survey of the Bayburt Province*, 111-242.

³⁷ Hilmi Özkorucuklu, "Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989-1990 Yılı Çalışmaları", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 29-30 Nisan 1991 Ankara*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 233-253; Hilmi Özkorucuklu, "Aydıntepe Mezarlıktepe Kazısı", *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 27-30 Nisan 1992 Efes*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 103-127.

³⁸ Özkorucuklu, "Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989-1990 Yılı Çalışmaları", 234-238.

Erzurum-Horasan, Aliçeyrek Köyünde yüzey araştırması gerçekleştirmiş, araştırma kapsamında da yörede elde ettiği verilerin Urartu varlığını kanıtladığını belirtmiştir³⁹.

1987 yılında yapılan kısa süreli kurtarma kazısından sonra Sos Höyük'te, yeniden 1994–2003 yılları arasında Avustralyalı arkeolog Antonio Sagona ve ekibi tarafından kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bölgenin hala daha tek sistematik kazısı olma özelliğini koruyan Sos Höyük'te Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağ hakkında önemli veriler elde edilmiştir. Bölge kronolojisi hakkında bilgi veren önemli bir merkez olan Sos Höyük'te, yapılan kazı çalışmalarına göre Sagona'nın yerleşim için önerdiği tabakalanma ise şu şekildedir: Demir Çağ – Akhaimenid sonrası (MÖ 1000- 200); Geç Tunç Çağı (MÖ 1500-1000); Orta Tunç Çağı I- II Evreler (MÖ 2200 -1500); Erken Tunç Çağı I- III. Evreler (MÖ 3000-2200); Geç Kalkolitik Çağ (MÖ 3500/ 3300-3000)⁴⁰. Hellenistik ve Roma Dönemi için zayıf karaktere sahip höyükte bu dönemlere işaret eden çok az veri elde edilmiştir.

1997 yılında Mehmet Karaosmanoğlu başkanlığında oldukça kısa süreli olan Çiğdemli Höyük kazısı gerçekleştirilmiştir. Erzurum'un 20 km batısında yer alan höyükte ele geçen seramikler daha çok MÖ II ve I. bin yıla aittir⁴¹.

Bölge araştırmaları yine 1997 yılında Onur Özbek ve Bakiye Yükmen tarafından yapılan Kars, Ardahan, Iğdır illeri yüzey araştırmaları ile devam eder. Yapılan araştırma, bölgedeki neolitikleşme sorgulanması üzerine Kılıç Kökten'den sonraki ilk çalışma olup, çalışma ile bölgede Epi-paleolitik dönem izlerine rastlandığı gibi Orta Paleolitik olarak düşündükleri bazı kalıntılara da rastlanıldığı ifade edilmiştir⁴².

1998 yılından bu yana Alpaslan Ceylan tarafından Erzurum, Erzincan, Kars ve Iğdır illerinde yüzey araştırmaları yapılmaktadır⁴³. Urartu Krallığı'nın batı yayılım alanının

³⁹ Vecihi Özkaya, "Erzurum-Horasan-Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması" *XI.AST*. Ankara 1994, 379-395.

⁴⁰ Antonio Sagona- Caludia Sagona- Hilmi Özkorucuklu, "Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol.45, 1995, 193-218; Antonio Sagona- Mustafa Erkmen, Caludia Sagona-Ian Thomas, "Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol.46, 1996, 27-52; Antonio Sagona- Mustafa Erkmen, Caludia Sagona- Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII*, 1997, 1181-226; Antonio Sagona- Caludia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report", *ANES* 37, 2000, 56-127.

⁴¹ Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişken Bir Kültür Analizi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul 2011, 248.

⁴² Onur Özbek- Bakiye Yükmen, "1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı:2, 2001, 145-153.

⁴³ Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2008.

sınırının Erzincan bölgesi olduğunu ayrıntılı bir şekilde ortaya koymak amacıyla, Alpaslan Ceylan başkanlığındaki ekip tarafından, her yıl yapılan yüzey araştırmaları sonucunda pek çok merkez belirlenip, kayıt altına alınmıştır⁴⁴.

2000 yılında başlayan Erzurum Kalesi'ndeki ilk kazı çalışmalarına bir süre ara verildikten sonra Erzurum Müze Müdürlüğü Başkanlığında yeniden devam ettirilmiştir⁴⁵. Yine Erzurum Müze Müdürlüğü ve Alpaslan Ceylan'ın bilimsel başkanlığında 2001 yılında Pasinler Kalesi'nden bir sezonluk kazı yapılmıştır. Kazı sonucundan elde edilen bilgilere göre iç kalenin açmalardan hareketle Yakın Çağ'a ve Orta Çağ'a tarihlendirildiği anlaşılmaktadır⁴⁶.

2001-2004 yılları arasında ise Semih Güneri tarafından Erzurum Pasinler Ovasındaki Bulamaç Höyük'te kazı çalışmaları gerçekleştirilir. Dört sezonluk kazı çalışmalarında 2003 yılında resmi kazı izninin gelmemesinden dolayı o yıl sadece temizlik çalışmaları yapılmış, geri kalan yıllarda yapılan kazı çalışmalarında çok sayıda Geç Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait seramik parçaları belirlenmiştir. Bölgede ki en geniş yayılım alanına sahip yerleşmede, MÖ 2. bin bölge kültürleri hakkında önemli sonuçlara ulaşılmıştır⁴⁷.

2001 yılında Mehmet Karaosmanoğlu başkanlığında, Mehmet Işıklı ve Birol Can tarafından Erzurum Ovasında, 2002 yılında ise yine aynı ekip tarafından Pasinler Ovasında yüzey araştırmaları yürütülmüştür. Yapılan çalışmalarda çok sayıda yerleşim birimi incelenmiş, ele geçen malzemeler ışığında bölgede yoğun bir Erken Tunç ve Erken

⁴⁴ Alpaslan Ceylan, "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", 17. A.S.T. 2.Cilt, Ankara 2000,181-192; Alpaslan Ceylan, "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırması", 18. AST. 2.Cilt, Ankara 2001,71-82; Yasin Topaloğlu- Yavuz Günaşdı-Akın Bingöl-Alpaslan Ceylan, "2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 28. AST. 2.Cilt, Ankara 2011,1-19; Yavuz Günaşdı-Yasin Topaloğlu-Akın Bingöl- Alpaslan Ceylan, "2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 29. A.S.T. 3.Cilt, Ankara 2011,49-69; Alpaslan Ceylan- Akın Bingöl- Nezahat Ceylan- Oktay Özgül-İbrahim Üngör- Yavuz Günaşdı, "2014 Yılı Erzincan- Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", 33. AST. 1.Cilt, Ankara 2016,447- 472.

⁴⁵ Mustafa Erkmen-Alpaslan Ceylan-Hüseyin Yurttaş-Mehmet Karaosmanoğlu-Güler Barın, "2000 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı", 12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Ankara 2002, 73-84.

⁴⁶ Mustafa Erkmen- Alpaslan Ceylan, "2001 Pasinler Kalesi Kazısı", 13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Ankara 2003, 17-28.

⁴⁷ Semih Güneri- Mustafa Erkmen- Bülent Gönültaş, "Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları", 24. KST. 1.Cilt, Ankara 2002, 249-258; Semih Güneri, "Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001-2001 Yılı çalışmalarına Ait Rapor" *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya* 1, 2003, 106; Semih Güneri, "Erzurum Bulamaç Höyük 2003-2004 Yılı Kazılarının Sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz Evresi Araştırmaları" *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya* 2, 2005, 25.

Demir Çağ'ı yerleşim izlerinin olduğu tespit edilmiştir⁴⁸. Ayrıca yapılan araştırmalarla bölgede obsidyen kaynaklarının varlığı gözlenmiş ve Pasinler Ovası'ndaki höyüklerde çok sayıda obsidyen örnekleri bulunmuştur⁴⁹.

Devam eden süreçte, 2002 yılında Mehmet Işıklı tarafından Pulur'da sondaj çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar sonucunda, yerleşimde Geç Kalkolitik Dönem, Geç Tunç Çağ ve Erken Demir Çağ yerleşim katlarının varlığı net bir şekilde ortaya konulmuş olup, C14 verilerinden en erken MÖ 4242-4075 tarih aralığına ulaşılmıştır⁵⁰.

2002 yılından itibaren Süleyman Çiğdem, Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan ve Nurettin Öztürk'ten oluşan bir ekiple başlatılan Gümüşhane, Bayburt illerindeki yüzey araştırmalarında çok sayıda kültür varlığı kayıt altına alınıp değerlendirilmiş, bölgenin tarihi, sanat tarihi ve arkeolojisi bir bütün olarak incelenmiştir⁵¹.

Erzincan, Kemah ilçesi sınırlarında yer alan Kemah Kalesinde ise, 2010-2019 yılları arasında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir⁵². Kale, cami, hamam ve su tünellerinde yapılan çalışmalarda, ilk mimarının Roma Dönem'ine ait olduğu, İslami Dönem'i MS 7. yüzyıldan itibaren, Türk İslam Dönem'i ise MS 9. yüzyıldan itibaren başladığı belirtilmiştir⁵³.

Kuşkusuz Kuzeydoğu Anadolu'da yapılan kazılarda Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi'nin kapsamındaki kurtarma kazıları göz ardı edilemez. Hatta araştırma açısından yetersiz olan bölgede, kurtarma kazılarının katkıları yadsınamaz

⁴⁸ Mehmet Karaosmanoğlu- Mehmet Işıklı- Birol Can, "2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması", 20. *AST. Cilt.1*, Ankara 2003, 345-356; Mehmet Karaosmanoğlu- Mehmet Işıklı- Birol Can, "2002 Pasinler Ovası Yüzey Araştırması", 21. *A.S.T. Cilt. 1*. Ankara 2004, 301-310.

⁴⁹ Mehmet Karaosmanoğlu-Mehmet Işıklı-Rabia Akarsu, "Erzurum ve Pasinler Ovaları Yüzey Araştırması Çalışmaları", Hasan Kasapoğlu & Mehmet Ali Yılmaz (Ed.), *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, (s. 435), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2014.

⁵⁰ Mehmet Işıklı, "Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi, Sayı. VII*, 2006, 13-30.

⁵¹ Süleyman Çiğdem-Haldun Özkan-Hüseyin Yurttaş, "2002 Yılı Gümüşhane ve Bayburt İlleri Yüzey Araştırması", 1. *A.S.T. 2.Cilt*, Ankara 2004, 167-178; Süleyman Çiğdem, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, T.C. Gümüşhane Valiliği Yayınları-6, Erzurum 2008; Süleyman Çiğdem, *Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane* (2.Baskı) Seçil Ofset, İstanbul 2012; Süleyman Çiğdem-Haldun Özkan-Hüseyin İlhan- Hüseyin Yurttaş- Nurettin Öztürk, "Bayburt İli 2017 Yüzey Araştırması", 36. *KST. 3. Cilt*, Ankara 2019, 391-406.

⁵² Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü, Muhammet Lütfü Kındıgılı, Süleyman Çiğdem, Nurşen Özkul Fındık, Yasin Topaloğlu, *Erzincan Kemah Kalesi Kazılar*, Erzincan Valiliği Kültür Yayınları, Erzincan 2020.

⁵³ Yurttaş vd., 80.

derecede önemlidir. Boru hattının Türkiye topraklarındaki 1076 km’lik kısmı, Ardahan, Kars, Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri, Kahramanmaraş ve Adana illerinden geçmekle birlikte, bu kapsamda çeşitli nedenlerle güzergâh değişikliği yapılamayan merkezlerde arkeolojik kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Proje kapsamında ilk olarak kazılar 2003 yılında Erzurum ili, Çayırtepe köyünün doğusunda bulunan Tasmator’da gerçekleştirilmiş, çalışmalar Erzurum Müze Müdürlüğü başkanlığında, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi tarafından yürütülmüştür⁵⁴. 2015 yılında yine Erzurum Müze Müdürlüğü Başkanlığı’nda, TANAP Doğalgaz Boru Hattı Projesi güzergâhında kalan Tasmator II’de⁵⁵ yaklaşık iki aylık bir süreçte kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir⁵⁶. Yapılan çalışmalarda kazı alanının, kentin olasılıkla ahır ve depolama amaçlı kullanılan mekân özelliklerine sahip olduğu ifade edilmiş, eldeki veriler ışığında 4 farklı tabaka ile karşılaşıldığı belirtilmiştir. Alanın bizim için en dikkat çekici yanı ise herhangi bir mimari bulgu ile desteklenemeyen ancak neredeyse her aşamada Hellenistik ve Roma dönemlerine ait seramik parçalarına rastlanılmış olmasının ifade edilmesidir⁵⁷. Yine Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi kapsamında Erzurum İli, Aşkale ilçesinde Güllüdere⁵⁸, Erzincan’ın Tercan ilçesinde Büyükardıç⁵⁹, Pasinler Ovasının batı ucunda Tetikom⁶⁰ ve Ardahan ili Damal ilçesinde Sazpegler⁶¹ kazıları da yapılmış olup elde edilen verilerde bölgenin Geç Demir Çağı’na ait bilgilerimize önemli katkılar sağlanmıştır.

2013 yılından itibaren Sami Patacı başkanlığındaki bir ekip, Ardahan ili sınırları içerisinde yüzey araştırmaları gerçekleştirilmektedir. Yapılan kapsamlı yüzey araştırmalarında elde edilen birçok yerleşim yeri rapor edilerek, tespit edilen arkeolojik

⁵⁴ S. Yücel Şenyurt, *Tasmator*, Bilgin Kültür Sanat yayınları, Ankara, 2011.

⁵⁵ Tasmator ve Tasmator II olarak adlandırılan yerleşmeler aynı köy sınırları içerisinde olup yaklaşık birbirlerine olan uzaklıkları 200-300 m’dir.

⁵⁶ Mustafa Erkmen, “2015 Yılı Çayırtepe (Tasmator II) Höyük Kazısı”, *T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı 25. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve II. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı*, Ankara 2016, 543-555.

⁵⁷ Erkmen, 2015 Yılı Çayırtepe (Tasmator II) Höyük Kazısı, 553.

⁵⁸ S. Yücel Şenyurt- Resul İbiş, “Güllüdere”, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Proje Dökümanları :2*, Ankara, 2005; Resul İbiş, *Güllüdere Demir Çağı Yerleşmesinin Kuzeydoğu Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi*, (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2006.

⁵⁹ S. Yücel Şenyurt, “Büyükdıç Doğu Anadolu’da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi”, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları:2*, Ankara 2005.

⁶⁰ S. Yücel Şenyurt- Hamza Ekmen, “Pasinler Ovası’nda Bir Demir Çağı Yerleşmesi: Tetikom”, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Proje Dökümanları:1*, Ankara 2005.

⁶¹ Macit Tekinalp- Yunus Ekim, “Sazpegler, Kuzeydoğu Anadolu’da Bir. Ortaçağ Yerleşimi”, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları:3*, Ankara 2005.

alanların daha çok Tunç Çağı'na tarihlenmesi ve Demir Çağ buluntu merkezlerinin azlığı ifade edilmektedir⁶².

2016 – 2017 yıllarında Erzurum'un yaklaşık 28 km batısında, Alaybeyi Köyü'nde TANAP kapsamında, Erzurum Müze Müdürlüğü Başkanlığı'nda kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Höyükte yürütülen kazı çalışmalarında batı bölümünün höyük olduğu, doğu bölümün ise nekropol alanı ile ön plana çıktığı görülmüştür. Kısıtlı bir zaman diliminde gerçekleştirilen kazılara rağmen höyük Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin şimdiye dek bilinen en erken yerleşimi olma özelliği ile öne çıkmasının yanı sıra, bizim için önem arz eden durumu ise özellikle nekropol bölümünde ele geçen arkeolojik buluntular ile bölgenin Hellenistik sürecine de katkı sağlamasıdır⁶³.

2017 yılında ise Satala 'da ilk kazı çalışmaları Şahin Yıldırım başkanlığında gerçekleştirilmiştir. İlk sezon çalışmaları, alt yapıya yönelik olsa da elde edilen veriler bölgenin Roma Dönemi'ndeki stratejik önemini açıkça ortaya koymaktadır⁶⁴. 2018 yılı itibariyle devam eden ana kale, nekropol ve akropoldeki kazı çalışmaları ise Roma'nın mimari ve arkeolojik bulgularını açıkça sunmaktadır⁶⁵.

⁶² Sami Patacı, "Archaeological Surveys of Ardahan in Northeastern Anatolia in 2013", Ergün Laflı, Sami Patacı (Ed.), *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia, BAR International Series 2750*, 2015 467-480; Sami Patacı-Nazlı Yıldırım-Özlem Oral-İsaf Bozoğlu-Sinan Altun, "Ardahan İli 2013-2015 Yüze Araştırmaları", 34. A.S.T. 1.Cilt, Ankara 2017, 175-200.

⁶³ Mustafa Erkmen- Gülşah Altunkaynak, "2016 Yılı Alaybeyi Höyük Kazısı", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 26. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara 2017, 237-262; Mustafa Erkmen- Gülşah Altunkaynak, "Erzurum, Aziziye, Alaybeyi 2017 Yılı Kazıları", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 27. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 2018, 171-182; Gülşah Altunkaynak, "Alaybeyi Kurtarma Kazıları", Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (ss 101-138), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.

⁶⁴ Şahin Yıldırım, "Satala 2017 Kazı ve Araştırma Çalışmaları", *40.K.S.T.3.Cilt*, Ankara 2019, 429-436.

⁶⁵ Şahin Yıldırım, "Satala 2018 Yılı Kazı Çalışmaları", *41.K.S.T.4.Cilt*, Ankara 2020, 231-242.

İKİNCİ BÖLÜM

HELLENİSTİK DÖNEM ÖNCESİ BÖLGENİN TARİHSEL YAPISI

2.1. BAŞLANGICINDAN PERS İMPARATORLUĞU'NA KADAR TARİHSEL SÜRECİ

Doğu Anadolu Bölgesi ve bilhassa konumuzun coğrafyasını oluşturan Kuzeydoğu Anadolu Bölümü, Anadolu'nun en az araştırılan bölgelerinin başında gelmektedir. Araştırma yetersizliği hiç şüphesiz bölgenin erken tarihinin aydınlatılması konusunda birçok sorunu da bünyesinde taşımaktadır. Bu sorunların başında bölgenin tarihsel süreci ve kronolojik çerçevesi ile ilgili problemler gelir ve bu durum, sadece bölge coğrafyasındaki araştırma eksikliği ile değil; beraberinde zorlu coğrafi yapısıyla da ilişkilendirilebilir. Ancak her ne kadar bölgenin bu zorlu coğrafi yapısı, yaşam olanaklarını ve yerleşimi kısıtlasa da bölgede farklı ve izole kültürlerin oluşmasına ve şekillenmesine de önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle bölgede bu coğrafi oluşumlar bağlamında, kültürlerin ayrılmasında doğal sınır olarak görev yapan Toros Dağ silsilesi, kuzeydeki dağlık kesim ile güneydeki ovalık kesimi birbirinden ayırmaktadır. Bu coğrafi ayırım ayrıca kuzeyde yer alan Kafkasya dünyasına ve güneyde yer alan Mezopotamya dünyasına açılan iki farklı kültürel oluşumun kapılarını aralamakla, en erken zamanlardan beri aynı dönemin arkeolojik açıdan farklı yansımaların izlendiği bir tarihsel süreci ortaya koymaktadır.

Doğu Anadolu coğrafyasının geneline bakıldığında prehistorik sürecin belirsiz olduğunu ve özellikle kuzey kesimde bu belirsizliğin daha net görüldüğünü söyleyebiliriz. Yazının kullanılmadığı tarihöncesi süreci, yalnızca o zamanlardan günümüze kadar gelebilen aletler ile tanınmakla birlikte, bölgeye dair bilgilerimiz Erzurum- Pasinler, Kars ve Bayburt -Gez alanından ele geçen taş aletler ve mağara tipi yerleşimlerden ibarettir⁶⁶. Ancak son yıllarda Doğu Anadolu bölgesi kapsamında

⁶⁶ Kökten, Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor, 601; Muzaffer Şenyürek, "Tebliğler: Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Not". *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* 2, 1944, 351; Kökten, Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma, 181; Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, 12; İ. Kılıç Kökten "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5, 1945, 465; Nuran Gündüzalp, "İçdoğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular", *IX Türk Tarih Kongresi I. (21-25 Eylül 1981)*, Ankara 1986, 49 vd.;

başlatılan ve Pleistosen Dönem’de insanların muhtemel göç yollarının varlığını belirlemeye yönelik çalışmalar ile ele geçen verileri umut vericidir⁶⁷.

Tahıl tarımının yapıldığı, hayvanların evcilleştirildiği ve yerleşik yaşama geçilmeye başlandığı Neolitik Çağ’da ise bölgede belirsizlik hâkimdir. Özellikle Kuzeydoğu Anadolu genelinde, şimdiye kadar net bir veri ile tespit edilen bir Neolitik Çağ merkezi olmamakla birlikte⁶⁸, Doğu Anadolu’da sınırlı sayıdaki mevcut veriler Keban ve Karakaya Barajlarının yapımı nedeniyle araştırmaların başlatıldığı, ovalık kesime konumlanan Yukarı Fırat Havzası’ndan gelmektedir⁶⁹.

Bakırın bir alet yapımında kullanılmasıyla metalürji teknolojisinin temellerinin atıldığı, kentleşmeye doğru ilk eğilimlerin olduğu Kalkolitik Dönem, tüm bölgelerde olduğu gibi Doğu Anadolu’da da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Kronolojik olarak İlk, Orta ve Geç Kalkolitik olarak ele alınan çağ aynı zamanda; Mezopotamya kültürlerinde Halfa, Obeyd, Uruk dönemleri olarak da bilinmektedir. Doğu Anadolu’da arkeolojik sürecin tam anlamıyla başladığı, diğer dönemlere oranla daha net verilerin izlenebildiği bu dönemde bölgenin dağlık alanı olarak ifade edilen kuzeyi ve ovalık alanı olan güneyi arasında kültürel farklılıklar öne çıkmaktadır. Kuzeyinde Kafkasya etkili yerel bir kültür görülürken, güneyinde Mezopotamyalı kültürlerle olan yakın ilişkilerin doğurduğu bir kültür etkileşiminden söz edilebilir. Doğu Anadolu’nun kuzeyinde Sos⁷⁰,

Veli Ünsal, “MÖ III. Binde Kuzeydoğu Anadolu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Vol. 1/3* 2008, 398.

⁶⁷ İsmail Baykara-Berkay Dinçer, vd. “2014 Yılı Van İli Neojen ve Pleistosen Dönemleri Yüzey Araştırması”, 33. *AST/2.Cilt*, Ankara 2016, 539-552; İsmail Baykara-Berkay Dinçer, vd. “Van İli Neojen ve Pleistosen Dönemleri Yüzey Araştırması- 2016”, 35. *AST/2.Cilt*, Bursa 2017, 27-41.

⁶⁸ Ancak Kuzeydoğu Anadolu kökenli obsidiyenlerin, Batı Ermenistan’da yer alan Neolitik yerleşimlerde ele geçmesi mevcut dönem için bölgeler arası obsidiyene dayalı bir ticaretin varlığını düşündür kılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için: C. Chataigner, - M. Işıklı, vd, “Obsidian Sources in the Regions of Erzurum and Kars (North-East Turkey): New Date”, *Archaeometry*, 2013, 20; Christine Chataigner – Ayşegül Akın- Oğuz Aras, “Kuzeydoğu Anadolu Obsidyen Kaynaklarının Tespitine Yönelik Yüzey Araştırmaları”, Hasan Kasapoğlu & Mehmet Ali Yılmaz (Ed.), *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, (s.595), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2014.

⁶⁹ Hasan Bahar, “Elazığ, Bingöl, Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987”, 6. *AST*, Ankara 1988, 501; Ece Çoksolmaz, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu’daki Dağılımı*, (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya 2011, 25-30; Çiğdem –Topaloğlu, 418; ; Mehmet Işıklı- Ayşegül Akın Aras, “Başlangıcından Urartu Dönemine Kadar Doğu Anadolu’nun Sosyo-Politik ve Ekonomik Durumu”, L.Gürkan Gökçek & Ercüment Yıldırım & Okay Pekşen (Ed.) *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (s.463), Değişim Yayınları, İstanbul 2018.

⁷⁰ Sagona- Sagona, “Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report, 58; Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişken Bir Kültür Analizi*, 229-230.

Pulur⁷¹, Bayburt⁷², Kars⁷³ kazı ve yüzey buluntularına ilaveten son olarak gerçekleştirilen Alaybeyi⁷⁴ kazıları sonucunda elde edilen veriler dağlık alandaki yerleşim tarihini MÖ 4721-4553 Erken Kalkolitik Çağ'a kadar çekmektedir.

Kalkolitik Çağ'ın sonlarına doğru Kafkaslardan Levant kıyılarına geniş bir coğrafyaya yayılan⁷⁵, *Kura Aras Kültürü*, *Karaz Kültürü*, *Erken Transkafkasya Kültürü* gibi çok sayıda isimlendirme ve menşei merkezi önerisi bulunan ve MÖ 4. bin sonlarından MÖ 2. binin başlarına kadar bölgede etkinliğini koruyan kültür ise bölgede önemli gelişmelere yol açmıştır⁷⁶. Erken Tunç Çağ ile özdeşleşen kültürün karakteristik buluntuları Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Karaz⁷⁷, Pulur⁷⁸, Güzelova, Sos⁷⁹, Büyüktepe⁸⁰, ve son olarak Alaybeyi⁸¹ yerleşiminde görülmektedir. Kendilerine özgü seramik, mimari, ölü gömme gelenekleri gibi unsurları ile ayırt edilebilen kültür topluluklarının, tarım destekli hayvancılıkla geçindikleri bilinmektedir⁸². Erken Tunç Çağı'nda Karaz kültürü etkisinde olan bölgede, ilerleyen süreçte yeni bir kültürün etkileri

⁷¹ Koşay- Vary, "Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu", 13; Savaş Harmankaya – Oğuz Tanındı, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1 (TAY)*. İstanbul, 1996; Işıklı, "Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler", 15.

⁷² Sagona- Sagona, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and Field Survey of the Bayburt Province*, 7,237; Süleyman Çiğdem-Osman Emir-Hüseyin İlhan, "Yüzey Araştırmaları Işığında Tarih Öncesi Dönemlerde Bayburt ve Çevresi", Pınar Pınarcık&Bilcan Gökçe&Mehmet Salih Erkek&Sena Çoşğun Kandal (Ed.) *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, (s. 165) Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017,

⁷³ Akın Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi* (Doktora), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2003, 45-56.

⁷⁴ Altunkaynak, "Alaybeyi Kurtarma Kazıları", 115.

⁷⁵ Kültürün Doğu Anadolu'daki yayılımı için bkz. Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur, Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, (Doktora), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 2005, 56-74.

⁷⁶ Mehmet Işıklı, "Doğu Anadolu Yaylasındaki Kültürel ve Politik Dönüşümler" Pınar Pınarcık&Bilcan Gökçe vd. (Ed.) *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, (s.96-99), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017.

⁷⁷ Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişken Bir Kültür Analizi.

⁷⁸ Koşay – Vary, "Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu", 14-15.

⁷⁹ Antonio Sagona, *The Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, Macmillan Art Publishing, Australia 2006, 55.

⁸⁰ Antonio Sagona, "Büyüktepe Höyük 1992", 15. *KST. I Cilt*, Ankara 1994, 230.

⁸¹ Mehmet Işıklı, "Erzurum Ovası Alaybeyi Höyüğü Kalkolitik ve Erken Tunç Çağ Tabakaları", Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (ss. 139-182), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.

⁸² Süleyman Çiğdem – Birol Can, "Erzurum Müzesi'nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler", *Anadolu/Anatolia* 29 / 2005, 14 vd; Süleyman Çiğdem – Birol Can, "Early Farmers of Erzurum", Mehmet Işıklı – Birol Can (Ed.). *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures*, (s.233), Cambridge Scholars Publishing 2015.

görölmeye başlar. Yaylacı ve göçebe olan bu kültür daha çok kendilerine özgü boya bezemeli seramikleri ve kurgan tipi mezarları ile tanınmaktadır⁸³.

Sürecin başlangıç evresi belirsiz olmakla birlikte, Urartu Devleti'nin öncesini tanımlamada kullanılan ve tek bir kronolojik dönem olarak kabul edilen Geç Tunç – Erken Demir Çağ da ise bölgede, Urartu Devleti'ni oluşturacak birimlerin ve bununla bağlantılı politik yapılanma sürecinin öne çıktığı bilinmektedir. Bu süreç, Asur başta olmak üzere dış güçlerin bölge üzerine gerçekleştirdiği seferlerden korunmak amacıyla inşa edilen savunma kaleleri ve etrafına yerleşen halkın oluşturduğu, aşiret ve beylikler dönemi olarak adlandırılmaktadır⁸⁴. Bölgede Erken Demir Çağı'nda beylikler halinde yaşayan toplulukların, MÖ 9. yüzyıla gelindiğinde Van merkezli olmak üzere, Fırat'tan Urmiye Gölü'ne, Doğu Karadeniz Dağları'ndan Sevan Gölü'ne kadar genişleyen, Doğu Anadolu'nun en güçlü politik oluşumu olan Urartu Devleti'ni kurdukları görülür⁸⁵. Çağdaşı Asurlulara rakip olacak kadar güçlü bir yapıya sahip, sarayları, tapınakları, kanalizasyon sistemlerinde olduğu gibi madencilik, sanat ve çanak çömlekte⁸⁶ de bölgede ileri düzeyde gelişen, Urartu Devleti kurulduğunda, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Diauehi ve Etihuni gibi güçlü yerel krallıkların ve beyliklerin varlığından yazılı kaynaklarda bahsedilmektedir⁸⁷.

⁸³ Aynur Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ II. Binyıl)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001; Kemalettin Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", Kemalettin Köroğlu- Erkan Konyar (Ed.), *Urartu- Doğu'da Değişim*, (s.17); YKY, İstanbul 2011; Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, 276.

⁸⁴ Altan Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi", Altan Çilingiroğlu (Ed.), *Anadolu Demir Çağları*, (s.109), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir 1987; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:77, Bornova 1994, 23-24; Kemalettin Köroğlu -Erkan Konyar, "Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 119, 2005, 25; Veli Sevin, "Urartu Devleti", Necmi Karul (Ed.), *Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, İstanbul 2011, 432; Çiğdem-Topaloğlu, 423; Amélie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu (MÖ 300-330) Cilt II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4.Basım, İstanbul 2017, 226.

⁸⁵ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, 25; Antonio Sagona, *The Heritage of Eastern Turkey*, 91; Antonio Sagona – Paul Zimansky, "Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000 – 550", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015, 281.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997.

⁸⁷ Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", 21; Ancak kayıtlarda sıkça adı geçen Diauehi, Etihuni beyliklerinin lokalizasyonları hakkında fikir ayrılıkları söz konusu olup sadece linguistik bağlantılar sayesinde tahmin yürütülen, coğrafi kavramlar olduğu da ifade edilmektedir. Bkz: Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, 9 vd.; Paul Zimansky, "Urartu ve Çağdaşları", Kemalettin Köroğlu- Erkan Konyar (Ed.), *Urartu-Doğu'da Değişim*, (s.106), YKY, İstanbul 2011; Veli Sevin, "Doğu Anadolu'nun Bölgesel Kültürleri (Süs İğneleri Işığında)", Aliye Öztan- Şevket Dönmez (Ed.), *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri- Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar*, (s.392), Bilgin Yayınları, Ankara 2011.

Asurluların saldırılarının yanı sıra MÖ 8. yüzyıl sonları itibariyle kuzeyden gelen yeni saldırılar⁸⁸ ile karşı karşıya kalan Urartu Devleti'nin MÖ 6. yüzyılın ortalarında yıkılışından sonra bölgenin tekrar beylikler şeklinde tarihlerinin başlangıç noktasına döndüğü ve Urartu halkının varlığının bir süre daha devam ettiği bilinmektedir⁸⁹. Urartu Devleti'nin yıkılışına neden olan olaylar hakkında tam olarak aydınlatıcı bir belge olmamakla birlikte, bu güçlü devletin dağılmasından, Pers Dönemi'ne kadar geçen süreçte bölgede büyük bir ıssızlaşmanın yaşandığı kabul edilmektedir. Yıkılış sürecinden sonra bölgede ortaya çıkan ıssızlaşma Med ve daha sonrasındaki Pers egemenliği ile yerini belirli aşamalarda hareketlenmeye bırakacaktır⁹⁰.

⁸⁸ Charles Burney- David M. Lang, *The Peoples of the Hills*, London 1971, 171; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 95; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu (MÖ 300-330) Cilt II*, 238; Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II- Demir Devri ve Pers Hakimiyeti Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, 161.

⁸⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 131.

⁹⁰ Doğu Anadolu'nun 6- 4. yüzyıllardaki genel durumu için ayrıntılı olarak bkz: Hatice Kalkan, *MÖ 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme, Çevresi* (Doktora), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 2008.

2.2. PERS İMPARATORLUĞU'NDAN HELLENİSTİK DÖNEME KADAR TARİHSEL SÜREÇ

Med devletine son vererek tarih sahnesine çıkan⁹¹ ve yaklaşık 200 yıl boyunca geniş toprakları kendi hâkimiyetleri altında tutan Persler, Hellespontos'tan Kuzey Hindistan'a kadar sınırlarını genişleterek o güne kadarki en büyük imparatorluk olmuştur⁹². Bu büyük imparatorluğun toprakları, satraplık olarak adlandırılan eyaletlere bölünmüş ve her satraplık başkentine doğrudan kral tarafından Pers veya İran soylularından bir satrap atanarak merkezi denetim kontrol altına alınmıştır. Sınırları içerisindeki bütün alanları satraplık sistemi ile tek bir siyasal yapı içinde birleştiren imparatorluğun yönetiminde bölgesel istisnaların olduğu da bilinmektedir. Örneğin Zagros dağ silsilesi halkları için, coğrafyanın getirdiği dağlık arazi yapısı, geçit vermeyen dorukları ile üretim kapasitesinin sınırlı olması gibi birçok zorlu koşullara sahipti. Bu halklar hiçbir zaman merkezi eyalete dâhil edilmemiş, aksine farklı politika uygulayan Pers kralları buradaki yerel liderlere düzenli olarak armağanlar sunarak, anlaşmalar yoluyla bölgeyi kontrol altında tutmaya çalışmıştır⁹³. Yönetim politikasının farklı uygulandığı diğer halk olan İskitlerin ise Pers ordusunda yaygın olarak yer almaları karşılıklı çıkar ilişkisi kurdukları şeklinde yorumlanmaktadır⁹⁴. Elbette ki imparatorluğun her satraplık için bölgesel çeşitlilikten kaynaklanan farklı yönetim biçimleri belirlemesi mümkün olmadığı gibi, Doğu Anadolu bölgesine özgü özel bir politika izlemediği de açıktır. Bunun yanı sıra, Armenia satraplığının başına Herodotos'un da önde gelenler olarak nitelendirdiği ve seçkinlik nişanesi arasında sayılan yedilerin⁹⁵ atandığı bilinmektedir. Bu yedilerin haraçtan muaf tutulması gibi belirli ayrıcalıkları düşünüldüğünde, Armenia satraplığının yedilerden gelen dolaylı bir imtiyaza ya da özel bir statüye sahip olduğunu söylemek çok

⁹¹ Sevgi Sarıkaya, "Astyages ve Kroisos'un sonu-Medler, Persler, Lidyalılar", *Aktüel Arkeoloji* 25/2012, 42; Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II- Demir Devri ve Pers Hakimiyeti Dönemi*, 235-236.

⁹² Amélie Kuhrt, "Pers İmparatorluğu-Anadolu'da Persler", *Aktüel Arkeoloji* 25/2012, 24; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu (MÖ 300-330) Cilt II*, 374 vd.

⁹³ Josef Wiesehöfer, *Ancient Persia from 550 BC to 650 AD*, Azizeh Azodi, (Çev.), I.B Tauris Publishers, London 2001, 61.

⁹⁴ Kuhrt, "Pers İmparatorluğu-Anadolu'da Persler", 29; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu (MÖ 300-330) Cilt II*, 413.

⁹⁵ Strabon, XI. XIV. 15; Herodotos III. 70,71; Pers satrap atamasında ya yedi Pers soyundan gelmesi ya kral aile üyelerinden olması ya da *dynastes*'lerin olduğu üç tür atama uygulanır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevgi Sarıkaya, "Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi", *Cedrus IV- Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, 2016, 76 vd.; Sevgi Sarıkaya- Murat Arslan, "Anadolu'da Persler: Savaş, İsyan ve Diplomasi", Kaan İren&Çiçek Karagöz&Özgün Kasar (Ed.), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem*, (s.82), YKY Yayınları, İstanbul 2017.

da yanlış olmayacaktır. Ayrıca aşağıda da ayrıntılı olarak değineceğimiz Behistun yazıtında, isyan eden halklar arasında listelenen Armenia'ya, tam net olmamakla beraber isyandan sonra Ermeni (yerel) bir satrap atamasının yapılması ve devam eden süreçte Pers İmparatorluğu bünyesinde belirli imtiyazlarla varlığını devam ettirmeleri de tanınan ayrıcalıklar arasında gösterilebilir.

Tüm imparatorluk dâhilindeki satraplık sayılarının, kaynak uyumsuzlukları nedeniyle net bir veri sağlamamasının yanı sıra⁹⁶; Anadolu topraklarının Daskyleion, Sardeis, Kappadokia, Ionia ve Armenia olmak üzere toplamda beş ayrı satraplık idaresinde olduğu bilinmektedir⁹⁷. Aynı karmaşıklık Armenia'nın kaçınıcı satraplık merkezinde bulunduğu konusunda da devam etmekte olup⁹⁸, bölge Fırat'ın kuzeyinden Kafkasya'ya ve doğuda Urmiye gölünün güneyine kadar XIII. satraplık içerisinde yer almaktadır⁹⁹. Bunun yanı sıra satraplığın idari açıdan ikiye ayrılması, I. Kserkses (MÖ 486-465) ve I. Artakserkes'in (MÖ 465-424) mezarları üzerindeki kabartmalar ile bu zaman dilimlerinde olması gerektiğine işaret eder¹⁰⁰. Doğu ve Batı satraplıklarına ayrılan bölge Orontes ve Tribazus adlı memurlar tarafından idare edilmekteydi¹⁰¹. Batı

⁹⁶ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV, Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları*, TTK Basımevi 2.Basım, Ankara 1987, 11; Kalkan, *MÖ 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme*, 35; Hovhannes Khorikyan, "Herodotus' List of the Satrapies (A Historico-Geographic Study), / ՍՄՏՐԱՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԵՐՈԴՈՏԵԱՆ ՑՈՒՑԱԿԸ (ՊԱՏՄԱԿՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ), Haigazian Armenological Review, Vol. 34, Beirut 2014, 143-161.

⁹⁷ Muzaffer Duran, "Satraplık Siteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Nisan 2015/34*, 66; Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı", *Cedrus VI- Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, 2018, 162. Ancak Armenia satraplığının tamamı günümüz Anadolu toprakları içinde değildir.

⁹⁸ Anna Parker, "Northeastern Anatolia: On the Periphery of Empires", *Anatolian Studies*, Vol. 49, 1999, 133; Nina Garsoian, "The Emergence of Armenia", Richard G. Hovannisian (Ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times Vol.1 / The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, Macmillan Press Ltd, London 1997, 40; Kalkan, *MÖ 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme*, 35.

⁹⁹ Günaltay, *Yakın Şark IV*, 15; Rouben Vardanyan, *From Urartu to Armenia- Florilegium Gevork A. Tirats'yan in memoriam*, Sveta Mardanyan-Gohar Muradyan-Aram T'op'chyan (Çev.), National Academy of Sciences of Armenia Institute of Archaeology and Ethnography, Scientific Heritage, Vol. 3, 2003, 59-62; George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, Çev. Ender Abadoğlu&Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayıncılık, İstanbul 2011, 29; Kaya, "Anadolu'da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı", 163; Süleyman Çiğdem- Yasin Topaloğlu, "Eski Çağ'da Doğu Anadolu'nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", 428.

¹⁰⁰ Kalkan, *MÖ 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme*, 36.

¹⁰¹ Michael Herles, "Achaemenids and the Southern Caucasus", Pavel S. Avetisyan & Yervand H. Grekian (Ed.), *Bridging Times and Spaces- Honouring Gregory E.Areshian on the occasion of his sixty-fifty birthday*, 133, Archaeopress Publishing, Oxford 2017; Michael Herles, "Einflüsse der achamenidischen Kultur in Oshakan (Armenien) ?", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* 147 /2015, 109.

satraplığının yönetim merkezi Erzincan'ın 10 km doğusunda yer alan Altıntepe, Doğu satraplık merkezinin ise Van Kalesi olduğu görüşü şimdiye kadar genel kabul görmekteydi¹⁰². Ancak son yıllarda yapılan araştırmalar ve yayınlarda, Batı satraplık merkezinin Erzincan/Altıntepe'nin 3,5 km kuzeybatısındaki Saztepe olması gerektiği belirtilmiştir¹⁰³. Zaten satraplık merkezlerinde aranan coğrafi koşulları göz önüne alındığında bu bölgelerin Pers *paradeisos*¹⁰⁴ altyapısına sahip alanların yakınlarında olması ve bölgedeki Erzincan'ın Saztepe yerleşimi ile Van- Kserkses Yazıtı bu alanların satraplık için en uygun ortamlar oldukları kanısını güçlendirmektedir.

Pers hâkimiyeti altındaki Armenia Satraplığı'nın sosyoekonomik, sosyokültürel durumuna geçmeden önce ilk olarak bölge coğrafyasının adlandırılması ve Armenia halklarının Pers dönemindeki tasvirlerine değinmek yararlı olacaktır.

Doğu Anadolu bölge coğrafyasının, Urartu Devleti'nin yıkılışından sonra yeniden adlandırılması "Armenia" olup, bu adlandırmanın ilk olarak MÖ 6.yüzyılda yaşamış Miletoslu Hekataios tarafından ifade edildiği belirtilmekle birlikte¹⁰⁵ bilinen en eski şekli İran'da MÖ 518 yılına ait Behistun Yazıtında karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁶. Üç dilli ve beş sütun üzerine yazılmış Behistun Yazıtında, satraplık listelerinde Pers dilinde Armina

¹⁰² Claudia Sagona, "Did Xenophon Take the Aras High Road? Observations on the Historical Geography of North-East Anatolia", Antonio Sagona (Ed.), *A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, ANES 12, s.301, Peeters 2004; Kalkan, MÖ 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme, 21, 22; Hovhannes Khorikyan, "On the Issue of the Centre of Satrapic Armenia" (ՍԱՏՐԱՊԻԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՀԱՐՑԻ ԾՈՒՐՁ), *History and Culture Journal of Armenian Studies No.2*, Yerevan 2019, 10-11.

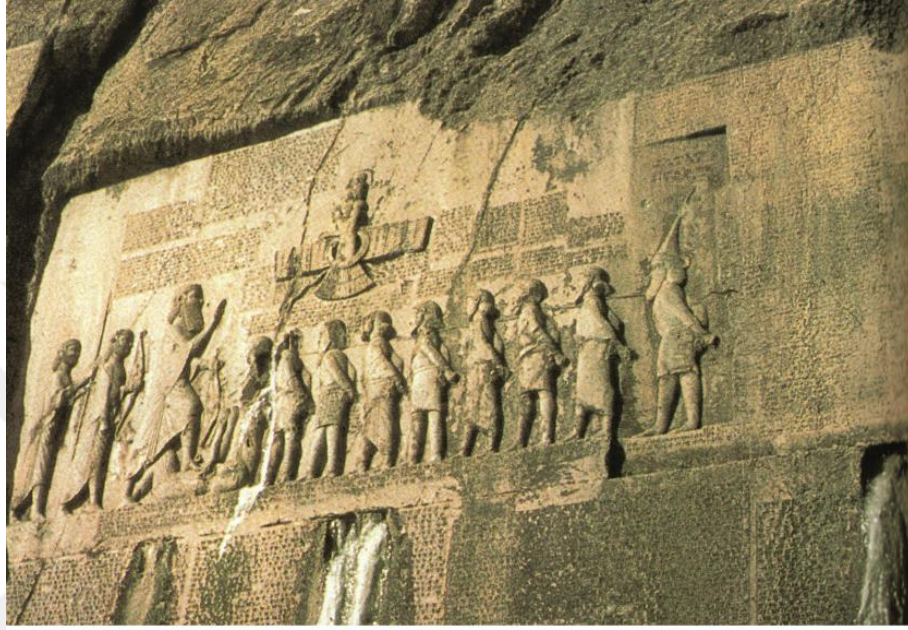
¹⁰³ Mehmet Ali Yılmaz – Mehmet Karaosmanoğlu, "Erzincan-Altıntepe Kalesinde Urartu Sonrası Sorunsalı: Geç Demir Çağ Verilerinin Genel Bir Değerlendirmesi", Aynur Özfirat&Şevket Dönmez&Mehmet Işıklı&Mona Saba (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*, (s. 295,296), Ege Yayınları, İstanbul 2019; Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Işıklı – Mehmet Ali Özdemir, "Erzincan, Saztepe (Cimintep): Akhaimenid Dönemi için Bölgesel Bir Merkez", Aynur Özfirat&Şevket Dönmez&Mehmet Işıklı&Mona Saba (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*, (ss. 305-323), Ege Yayınları, İstanbul 2019.

¹⁰⁴ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Hülya Bulut, "Yeryüzü Cennetleri: Pers Bahçeleri ve Paradeisosları", Kaan İren&Çiçek Karagöz&Özgün Kasar (Ed.), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem*, (ss.174-183), YKY Yayınları, İstanbul 2017; Tomris Bakır, "Anadolu'da Perslerin İzinde", Kaan İren&Çiçek Karagöz&Özgün Kasar (Ed.), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem*, (s.3), YKY Yayınları, İstanbul 2017.

¹⁰⁵ Sirarpie Der Nersessian, *The Armenians*, Dr. Glyn Daniel (Ed.), Thames and Hudson 1969, 20.

¹⁰⁶ Burney- Lang, 179,180; James Russell, "The Formation of the Armenian Nation", Richard G.Hovannisian (Ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times Vol.1 / The Dynastic Periods:From Antiquity to the Fourteenth Century*, Macmillan Press Ltd, London 1997, 19; Pierre Briant, "History of The Persian Empire", John Curtis & Nigel Tallis (Ed.), *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*, s.13, The British Museum Press, 2005; Yazıt için ayrıca bkz: Amélie Kuhrt, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period, Vol.1*, Taylor&Francis Routledge, Londra, 2007, s.141-157.

(Armenia) ve Arminiya (Ermeni) olarak geçen bölge, Babil dilinde ise U-ra-as-tu (Urartu) olarak adlandırılmaktadır¹⁰⁷. I. Darius'un imparatorluğun çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan isyanları bastırması ile ilgili olayların ifade edildiği bu yazıtta, isyan eden halklar arasında Armenia da listelenmiş ve I. Darius'un Armenia'ya karşı iki farklı ordu gönderdiği belirtilmiştir¹⁰⁸ (Şekil 1).

Şekil 1. Behistun Yazıtı (Herles, Fig.1)

Armenia ile ilgili ikonografik belgeler arasında yer alan Persepolis Apadana kabartmalarında, Perslere vergi/hediye getiren halkların delegasyon üyelerinin betimlendiği sahnede at ve değerli madenden yapılmış bir vazo ile Armenia delegeleri de tasvir edilmiştir¹⁰⁹. Her ulusun kendi topraklarına özgü hediyelerini getiren delegelerine, kral huzuruna çıkmadan önce düzeni sağlamaları açısından ellerinde asaları ile Pers

¹⁰⁷ Herles, "Achaemenids and the Southern Caucasus", 134.

¹⁰⁸ Lori Khatchadourian, *Social Logics Under Empire: The Armenian 'Highland Satrapy' and Achaemenid Rule, CA. 600-300 BC*, (Doktora) Classical Art and Archaeology in the University of Michigan 2008, 72; Michael Roaf, "Armenians depicted on Achaemenid monuments", Pavel Avetisyan & Arsen Bobokhyan (Ed.), *Archaeology of Armenia in Regional Context* Proceedings of the International Conference dedicated to the 50th Anniversary of the Institute of Archaeology and Ethnography Held on September 15-17, 2009 in Yerevan, 208, Yerevan 2012; Mehmet Fatih Yavuz, "Antikçağda Armenia:Kısa BirTarih", *Yeni Türkiye* 60/2014, 2; Muzaffer Demir, "MÖ VI-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı", *Yeni Türkiye* 60/2014, 3-4.

¹⁰⁹ Ayrıca at, Armenia dışında Medler, Kappadokyalılar ve İskit heyet üyelerinin de haraç hayvanıdır. Kral'a armağan getirmek ve Pers vergi/haraç sistemleri için bkz: Sevgi Sarıkaya, *Anadolu'da Persler: Daskyleion Satraplığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, 469 vd.; Salpi Bocchierian, *The Achaemenid Satrapy of Armenia*, (Undergraduate Honors Theses) University of Colorado, Boulder 2016, 16.

kıyafeti/ *torgues* giymiş yol göstericiler eşlik etmekte olup, Armenia heyeti kabartmalarının bulunduğu panoların üçüncü sırasında yer almaktadır¹¹⁰ (Şekil 2).

Bir diğer ikonografik belge de ünlü Darius heykelidir¹¹¹. Susa sarayında bulunan Darius heykel kaidesinin sağ ve solundaki Mısır hiyerogliflerinde temsil edilen 24 figürden 14. figür “a-rw-m-y-n-a” (Armenia) olarak listelenmiştir¹¹² (Şekil 3/4). Buna ek olarak Persepolis kabartmasındaki Armenia ve Kappadokia delegasyonlarının giydikleri kıyafet ve atların koşum takımlarındaki benzerlikleri ile Darius heykelindeki Armenia (14.) ve Kappadokia (16.) figürlerindeki önde yumru detaylı başlıkları gibi benzerliklerin bölgeler arasındaki kültürel bağlantılara işaret ettiği de vurgulanmaktadır¹¹³.

Pers İmparatorluğu’nun hayranlık uyandıran yapısı Persepolis Nakş-ı Rüstem kaya mezarlarında yer alan ve taht taşıyan halkların rölyeflerindeki Armenia tasviri ise yapılan çalışmalar doğrultusunda son ikonografik belgedir. Pers kral mezarı üzerine tasvir edilen ve mezar cephesinde kralın üzerinde durmuş olduğu, imparatorluğa bağlı 30 halk tarafından desteklenen platformda, alt sıranın ortasında yer alan 20. Figürde Armenia heyet üyesini görmekteyiz¹¹⁴ (Şekil 5).

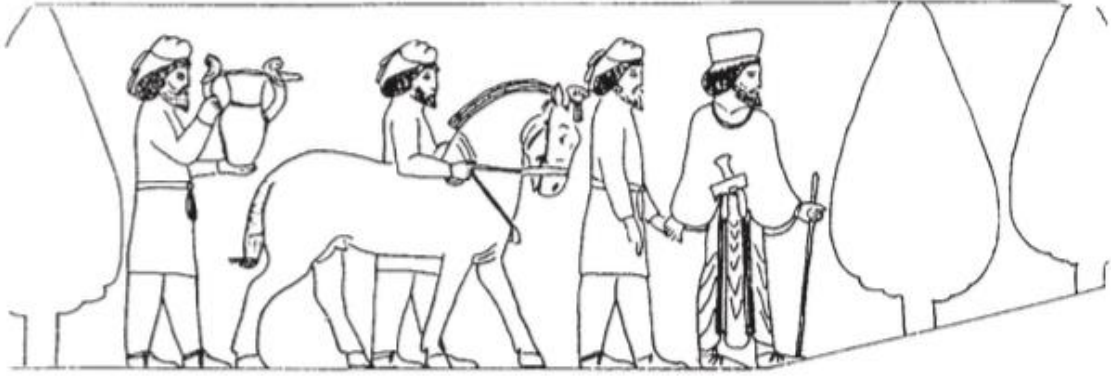
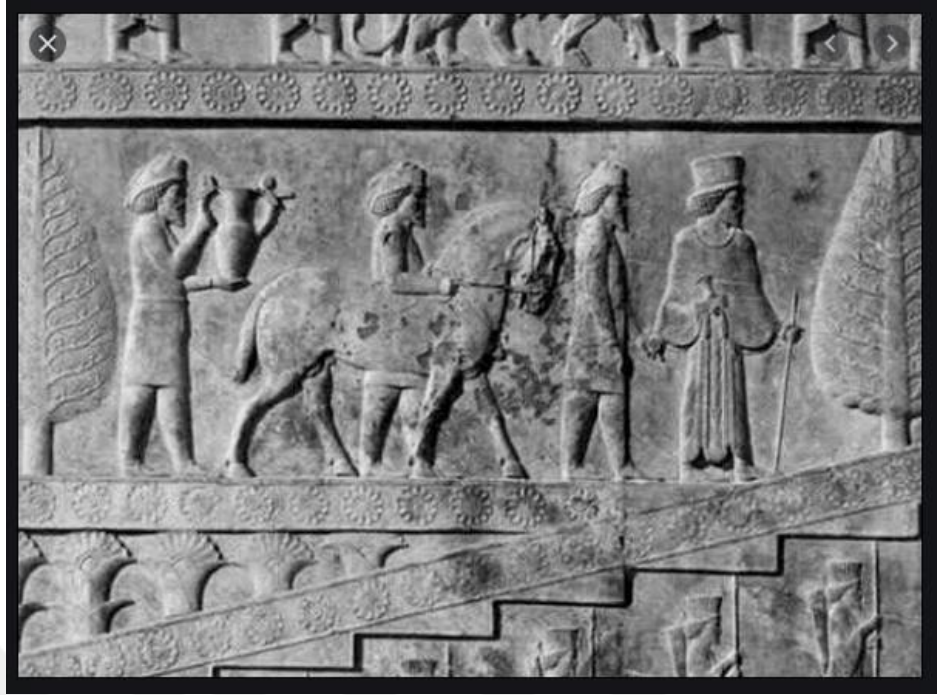
¹¹⁰ Erich F. Schmidt, *Persepolis III: The Royal Tombs and Other Monuments*, The University of Chicago Oriental Institute Publications Vol. LXX, Chicago 1970, Tab.VI, 145,146; Kabartmalardaki halkların tanımlanması ve sıralaması için ayrıntılı olarak bkz: Gerd Gropp, “Die Darstellung der 23 Völker auf den Reliefs des Apadana von Persepolis”, *Iranica Antiqua XLIV-2009*,291 vd.

¹¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Cindy L. Nimchuk, *Darius I and the Formation of the Achaemenid Empire: Communicating the Creation of an Empire*, University of Toronto 2001, 59 vd.

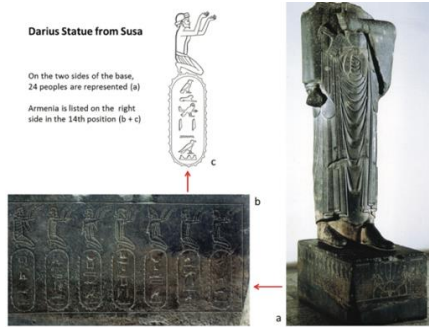
¹¹² Gropp, 289; Roaf, 210; Herles, “Achaemenids and the Southern Caucasus”, 135,136.

¹¹³ Schmidt, 146; Gropp, 294, 329 Abb. 6b; Roaf, 210; Şevket Dönmez, *Anadolu ve Ermeniler: Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylasına Büyük Göçü*, Anadolu Öntarih Yayınları, İstanbul 2016, 100,103.

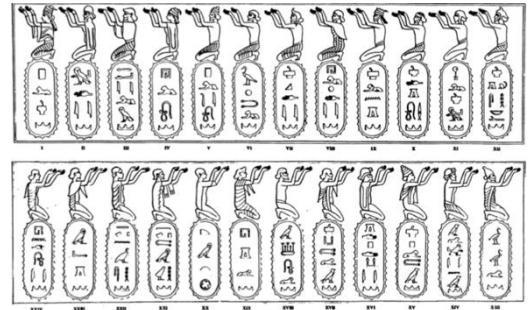
¹¹⁴ Schmidt, Tab.III, 109, 110, Plate. 19; Roaf, 210.

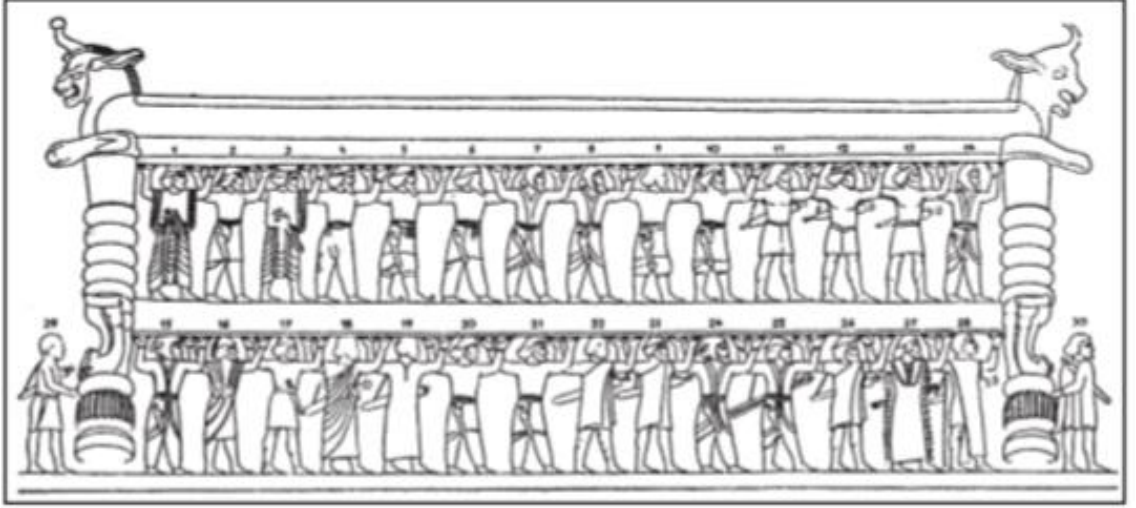
Şekil 2. Persepolis Apadanası/Armenia Heyeti, (Gropp, 294, 329 Abb. 6b)

Şekil 3. Darius heykel ve kaidesi (Herles, Fig.2)

Şekil 4. Kaide detayı

Şekil 5. Nakş-ı Rüstem Kaya Mezarı (Roaf, 215, Fig.3)

Behistun yazıtı ile karşımıza çıkan bölge adlandırılması devamında da antik kaynaklarda sıkça ifade edilmeye başlanmıştır¹¹⁵. Bölge coğrafyası, halkların geçim kaynakları, kıyafetleri kısacası sosyokültürel, sosyoekonomik durumları hakkında en kapsamlı bilgilere antik kaynaklardan ulaşmaktayız. Bunlardan ilki olan Herodotos, Armenia coğrafyası hakkında bilgiler verirken Armenia'nın Asurluların yukarısında bulunduğunu dile getirmiştir. Armenia halkının söğüt ağaçlarını kesip gemileri için kaburga çatalı yaptıktan sonra, bu iskeletin üstünü deri ile kaplayarak suyuyla Babil'e gidip ticaret yaptıklarını, dönüş kısmında ise nehri ters yönden geçmek imkânsız olduğundan gemilerinde getirdikleri eşeklerinin sırtında topraklarına geri döndüklerini¹¹⁶ ve giyim kuşamlarında Frigyalılara benzediklerini belirtmiştir¹¹⁷.

Armenia bölgesi ve halklarına dair en kapsamlı bilgilerimiz ise Ksenophon tarafından kaleme alınmıştır. Ksenophon (MÖ 430-354), Kyros'un Pers tahtını ele geçirmek için kardeşi II. Artakserkses'e karşı düzenlediği sefere katılmıştır. İçerisinde Yunan ve Yunan olmayan askerlerin de bulunduğu ordu ile Batı Anadolu'daki Sardeis'ten başlayarak Kuzeydoğuya, oradan da Karadeniz kıyılarından yurtlarına dönerken geçtikleri toprakları, karşılaştıkları halkları ve yaşadıkları zorlukları bir günlük formatında ki "*Anabasis- Onbinlerin Dönüşü*" adlı eserinde ayrıntılı olarak anlatmıştır. Armenia coğrafyası ve toplumunu doğrudan gözlemleyen Ksenophon'un kaydettiği

¹¹⁵ Herodotos, I.72, 181,194., V.49., VI.73; Ksenophon, *Anabasis*, III.1., IV.1; Strabon, XII.II.10., XII.3.28., XII.3.30.

¹¹⁶ Herodotos, I.194.

¹¹⁷ Herodotos, VII.73.

bilgilere göre Armenia'nın güney sınırını Kentrites'in yani Botan Çayı'nın belirlediğini ve ülkenin halkları ile ilk karşılaşmasının bölgeyi Kardukların ülkesinden ayıran bu çayın kıyısında olduğunu ifade etmiştir¹¹⁸. Pers İmparatorluğu'nun kurduğu satraplık sistemi gereği Armenia satraplığının başında Orontes adlı bir Pers satrap bulunduğunu belirten Ksenophon, Botan Çayını aştıktan sonraki bölgenin Batı Armenia olduğunu ve satrap generallerinden Tribazus'un yönettiğini aktararak, bölge yönetimini bildiğimiz kadarıyla en az bir alt birime ayırmaktadır¹¹⁹. Ksenophon, bölgede karşılaştıkları insanlarla tercümanlar yardımıyla Persçe konuştuklarını aynı zamanda halkın krala vergi olarak her sene 20.000 tay yetiştirdiğini ifade ederek¹²⁰; geçtiği güzergâh boyunca birçok güzel şehir ile karşılaştığından bahsetmiştir. Aynı zamanda yiyecek ve içeceklerdeki bolluğu, yeraltı konutlarında ve bu konutlar içinde keçi, koyun, kümes hayvanları gibi çeşitli hayvanlar ile beraber bir yaşam sürdüklerini belirtmiştir¹²¹. Bölge ve yakın çevresinde Phasian, Taokh, Khalyb¹²², Skythenler gibi çeşitli halkların yaşadığını belirterek halkın sosyoekonomik yapısı ve yerleşim tipleri hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmıştır¹²³. Ksenophon'un aktardığı bilgilerin yanı sıra, Onbinlerin bu güzergâhtan geçtiklerinin günümüze kadar gelen, yegâne kanıtı ise 1854 yılında Dicle'de bulunan bir Yunan miğferidir¹²⁴.

Ksenophon'un bölge hakkında ayrıntılı bilgiler verdiği göz ardı edilemez diğer önemli eseri ise *Anabasis*'e göre daha geri planda kalan "*Cyropaedia*" (Kyros'un

¹¹⁸ Ksenophon, *Anabasis*, III.1.

¹¹⁹ Ksenophon, *Anabasis*, IV.4.; Luis Ballesteros Pastor, "The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom", Victor Cojocaru & Alexander Rubel (Ed.), *Mobility in Research on the Black Sea Region*, (s. 274), Mega Publishing House, Cluj-Napoca 2016.

¹²⁰ Ksenophon, *Anabasis*, V.34; Strabon, XI.XIV.9; Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2007, 85,86; Armenia atlarının vergi olarak verilecek değerde önemli olması Pers ve Kappadokia atlarından küçük fakat daha hızlı olmalarından kaynaklanmaktadır.

¹²¹ Ksenophon, *Anabasis*, V.25, 31; Ksenophon'dan sonra yeraltı konutları ile ilgili kayıtlar, 19. yüzyıla ait bir seyahatnamedir. Ermeni papaz Antranik'in Dersim'e yaptığı yolculuğu sırasında kaleme aldığı seyahatname, bölgedeki yeraltı evlerini ve birimlerini tanımlamada yardımcı olmaktadır. Bkz: Antranik, *Dersim Seyahatname*, Payline Tomasyan (Çev.), Sena Ofset, İstanbul 2017, 39 vd.; Burney-. Lang, 185.

¹²² Tribazus'un ordusunda paralı asker olarak savaşan Khalybler ve Taokhlar bugünkü Erzurum ve Bayburt illerinin bulunduğu bölgenin meskûn halklarıydı. Ksenophon, *Anabasis*, VI- VII.1,2; Birol Can, "Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası", *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, Birol Can & Mehmet Işıklı (Ed.), Graphis Matbaa, İstanbul 2008, 193; Çiğdem- Topaloğlu, 427.

¹²³ Ksenophon, *Anabasis*, III. IV. V.; Wiesehöfer, 62; Bilge Umar, *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos)*, *Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2000, 23 vd.

¹²⁴ Andreas Schachner, Haluk Sağlamtimur, "Xenophons Überquerung des Kentrites-ein archaologischer Nachtrag", *Istanbul Mitteilungen* 58/2008, 411 vd.

Eğitimi) dır¹²⁵. Ksenophon tarafından Kyros'un çocukluk / gençlik dönemleri ve bir takım görev ve sorumluluklara sahip satrapların, özellikle de Kyros'un geçtiği eğitim süreci ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Eserin bizim için önem arz eden yanı ise 3. kitapta yer alan “*The Conquest of Armenia and Scythia*” adlı kısımda, Armenia ve bölgedeki Pers hâkimiyeti hakkında bilgiler sunmasıdır¹²⁶. Armenia halklarının Greklere karşı yapacakları savaşta Perslere at ve asker kuvveti göndereceklerini belirten Kyros, daha sonra yaptığı konuşmada Armenia'nın bu destekten vazgeçip vergilerini de ödemediğinden bahsetmiştir. Ayrıca Armenia kralının oğlu Tigranes'in adı da Kyros ile olan arkadaşlığı ve diyalogları ile sıkça karşımıza çıkmaktadır¹²⁷.

Ksenophon'un bu iki eserinde bölgedeki Pers hâkimiyeti açısından aktardığı bilgiler, konu üzerinde araştırma yapanlara hala geniş veriler sunması açısından önemini korumaktadır.

Armenia'dan bahseden ikonografik, epigrafik ve antik kaynaklara ek olarak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Perslere özgü mevcut arkeolojik bulgular çok az olmakla beraber; Van'ın başkenti Tuşpa'da ele geçen Kserkses yazıtı, bölgede Pers hâkimiyeti hakkında önem arz eden tek kalıntıdır¹²⁸. Van Kalesi'nin güney yüzünde yer alan, Pers Kralı Kserkses (MÖ 485-465) tarafından kayaya yazdırılan ve Urartu'dan sonra bölgedeki Pers hâkimiyetinin vurgulandığı üç dilli yazıtta, Kserkses kendisini “Büyük Kral” ve “Kralların Kralı” olarak nitelendirmektedir¹²⁹. Bunun yanı sıra iki aşamalı yapım evresinin tespit edildiği Erzincan /Altıntepe Apadanası¹³⁰, bölgedeki Pers hâkimiyeti tartışmalarında kullanılan veriler arasındadır. Ancak son yıllarda yapılan kazı çalışmaları ve mevcut veriler ışığında çok sütunlu yapı MÖ 650-600 arasına tarihlendirilerek, mimari

¹²⁵ Ksenophon, *Cyropaedia I*.

¹²⁶ Ksenophon, *Cyropaedia I.III*.

¹²⁷ Ksenophon, *Cyropaedia I*. III- XII, XIII vd.; Russell, “The Formation of the Armenian Nation”, 20.

¹²⁸ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: G.D. Summers, “Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey”, *Anatolian Studies*, Vol.43/1993, 85-108; Hatice Kalkan, “Doğu Anadolu'da Geç Demir Çağ: Sorunlar ve Gözlemler”, *Olba XIX*, 2011, 47-56.

¹²⁹ Harry Finnis Blosse Lynch, “The Cuneiform Inscriptions of Van”, *Journal of Royal Asiatic Society IV*, 1882, 677 vd.; Harry Finnis Blosse Lynch, *Armenia Travels and Studies, Vol.II (The Turkish Provinces)*, London 1901, 66; Khorikyan, “On the Issue of the Centre of Satrapic Armenia” (ՍԱՏՐԱՊԱՊԱՆՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՀԱՐՑԻ ԾՈՒԲՈՂ), 10.

¹³⁰ Mehmet Karaosmanoğlu-Birol Can-Halim Korucu, “Altıntepe Urartu Kalesi 2004 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, 27. *KST. I. Cilt*, Ankara 2006, 184; Mehmet Karaosmanoğlu-Halim Korucu-Mehmet Ali Yılmaz, “Altıntepe Urartu Kalesi (2012) Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 34*, 2015, 118;

açıdan apadanalara benzese de işlevsel olarak farklı bir kullanıma sahip olduğu belirtilmiştir¹³¹.

Pers dönemi ile ilişkilendirilen arkeolojik bulguların bir diğeri de seramik buluntularıdır. Pers etki alanı içerisinde “Akhaïmenid kâse” olarak tanımlanan ve metal ya da cam kapların pişmiş toprak taklitleri olduğu varsayılan bu sığ çanaklar Anadolu ve İran coğrafyasındaki birçok merkezde görülmektedir¹³². Derin olmayan bu kaplar, dışa açılan ağız kenarına ve küresel gövdeye sahip olup, gövde boyundan başlayarak dış bükey olarak devam etmektedir. Bazı kâselerin iç orta kısmında *omphalos* olarak adlandırılan çıkıntı (göbek) yer almakla birlikte; kâseler bezemeli ve bezemesiz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Çalışma konumuzu oluşturan Kuzeydoğu Anadolu bölge sınırları içerisinde, yukarıda kısaca değinilen “Akhaïmenid Kâse” örneklerine Büyüktepe, Sos Höyük¹³³ ve British Museum’da sergilenen Erzincan’dan getirildiği bilinen buluntuların yanı sıra son dönem yayın çalışmalarında tespit edilen Güzelova¹³⁴ ve Saztepe¹³⁵ ve Altıntepe¹³⁶ yerleşim alanlarındaki örnekler de gösterilebilir. Bu merkezlerde ele geçen örnekler bezemesiz, dışa açılan ağız kenarına sahip ve küresel gövdelidir. Formun boya bezemeli örnekleri, genel anlamda Doğu Anadolu Bölge sınırları içerisindeki Van Gölü Havzası’nda yer alan Van Kalesi Höyüğü¹³⁷, Karagündüz¹³⁸ ve Çavuştepe¹³⁹ yerleşim alanlarında karşımıza çıkmaktadır.

¹³¹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Yılmaz – Karaosmanoğlu, 287-303.

¹³² Akhaïmenid Kaselerin form özellikleri ve Anadolu’daki dağılımı hakkındaki detaylı bilgi için bkz: Sedef Çokay Kepçe, “Anadolu’da Bulunmuş Pişmiş Toprak Akhaïmenid Kâse ve Phialeler: Genel Bir Değerlendirme”, Kaan İren vd. (Ed.), *Persler Anadolu’da Kudret ve Görkem*, (ss. 224-235), YKY, İstanbul 2017.

¹³³ Can Kandaz, *Oluz Höyük Kazıları Işığında Akhaïmenid Kaseler ve Anadolu’daki Yayılımı* (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, İstanbul 2016, 93-95, 102.

¹³⁴ Mehmet Ali Özdemir, “Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Geç Demir Çağı Kazı ve Yüzey Araştırması Verilerinin Genel Bir Değerlendirmesi”, Aynur Özfirat vd. (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaïmenid İmparatorlukları*, ss.325-340, Ege Yayınları, İstanbul 2019.

¹³⁵ Mehmet Işıklı – Mehmet Ali Özdemir, “Erzincan, Saztepe (Cimintep): Akhaïmenid Dönemi için Bölgesel Bir Merkez”, 305-323.

¹³⁶ Yılmaz- Karaosmanoğlu, 295.

¹³⁷ M.Taner Tarhan, “Median and Achaemenid Periods at Tuspa”, İnci Delemen (Ed.), *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia (Sixth-Fourth Centuries B.C.)* ss.117-130, Turkish Institute of Archaeology, İstanbul 2007.

¹³⁸ Veli Sevin, “Van Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Çanak Çömleği”, G. Arsebük- M.J. Mellink- W. Schirmer (Ed.), *Karatepe’deki Işık, Halet Çambel’e Sunulan Yazılar*, s. 715, Ege Yayınları, İstanbul 1998.

¹³⁹ Sevin, “Van Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Çanak Çömleği” 716.

Doğu Anadolu’da bu süreci kapsayan dönemde, Akhaimenid kâse örneklerinin yanı sıra bölgeye ait yerel özellik gösteren, Geç Demir Çağ ile karakterize olmuş çok sayıda seramik örnekleri de mevcuttur¹⁴⁰. Pers döneminin yaşandığı Geç Demir Çağ süreci ağırlıklı olarak bölgede seramik buluntularıyla temsil edilmektedir. Kahverengi ve kırmızımsı kahverengi, siyah hamur renginde, krem rengi astara sahip çeşitli formlardaki örnekler, Kuzeydoğu Anadolu coğrafyasındaki yerleşimlerden Sos, Tasmator, Tetikom, Büyüktepe, Altıntepe, Saztepe ’de açığa çıkarılmıştır.

¹⁴⁰ Kalkan, “Doğu Anadolu’da Geç Demir Çağ: Sorunlar ve Gözlemler”, Fig.2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HELLENİSTİK ve ROMA DÖNEMİNDE KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ SİYASİ TARİHİ

3.1. KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ HELLENİSTİK DÖNEM SİYASİ TARİHİ

İlk kez 19. yüzyılda Alman tarihçi John Gustav Droysen tarafından kullanılıp tanımlanan “*Hellenismus*”¹⁴¹ (Hellenistik Dönem), İskender’in Pers İmparatorluğu’nu yıkıp, doğuda İndus Nehri’ne kadar Asya’yı fethetmesi ile başlar (MÖ 334-323).

Hindistan’dan Avrupa’ya, Mezopotamya’dan Mısır’a kadar bir dünya imparatorluğu olan Persler, MÖ 5. yüzyıl sonlarına doğru çıkan isyanlar, Yunan savaşları ve mağlubiyetleri ile bir yıkım sürecine girmiştir¹⁴². Anadolu’ya egemen olan Persler ‘in sonunu getirecek olan Yunanlılar ile karşılaşması da Anadolu toprakları üzerinde gerçekleşmiştir.

Perslere doğu seferi sırasında son darbeyi vuracak olan III. Alexandros, bir başka deyişle İskender¹⁴³, daha çocuk yaşlardan itibaren Pers İmparatorluğu’nun yapısını, ordusunu ve teşkilatlanmasını merak etmiştir. Hatta babası II. Philippos’un seferde olduğu bir zamanda gelen Pers elçilerini kabul eden 12-16 yaşlarındaki İskender’in, Pers İmparatorluk yapısı hakkında sorular sorarak herkesi şaşırttığı kaynaklar tarafından bilinmektedir¹⁴⁴. Perslerin, Yunanistan’da yaptıkları tahribatın öcünü almak, Batı Anadolu’daki Yunan kentlerini özgürlüklerine kavuşturmak için yetkili kılınan II. Philippos’un¹⁴⁵, MÖ 336’da bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine İskender, ordu

¹⁴¹ Umar, 33; Mehmet Ali Kaya, *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi III- Hellenistik Dönem*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2019, 30.

¹⁴² Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, 284 vd.; Alexandra Villing, “Persia and Greece”, John Curtis & Nigel Tallis (Ed.), *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*, s.238, The British Museum Press, 2005; Jona Lendering, *Büyük İskender*, Çev. Burak Sengir, 3.Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2018, 27.

¹⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Kaya, “Büyük İskender: Eğitimi, Karakteri ve Pers Seferine Çıkmadan Önceki Siyasi Başarıları”, Prof.Dr. A. Erdoğan (Ed.), *Tarihin İçinden, Prof. Dr. A. Özgiray’a Armağan*, (s.379-406), İstanbul 2006.

¹⁴⁴ Plutarkhos, *İskender-Sezar*, 5.1.

¹⁴⁵ Arrian, I.1; II. Philippos, zengin ve yeni topraklar kazanmak için Asya’nın fethedilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bunun da ancak Persleri yenerek mümkün olacağını bilen Philippos’u, Persleri yeneceği düşüncesine iten ise Perslerin, Ksenophon’un Onbinlerin dönüşünde yurtlarına dönen Yunan paralı askerleri ile savaşmayı göze alamamış olmalarıydı.

meclisi tarafından Makedonia kralı ilan edilerek Asya seferinin komutanı olmuştur. Anadolu’da, Yunanlılar ve Perslerin ilk karşılaşması Granikos (Biga Çayı) yakınlarında oldu¹⁴⁶. MÖ 334 yılında gerçekleşen ve her iki taraf için de çok çetin geçen Granikos Savaşı, Perslerin mağlubiyeti ile sonlanmıştır¹⁴⁷. Granikos’u takiben yapılacak olan Issos¹⁴⁸ – ki bu savaş ile neredeyse Anadolu’nun fethi tamamlanmış- ve Gaugamela Savaşları ile Persler kesin bir yenilgiye uğratılmış, Mısır’dan Kırgızistan’a kadar tüm bölgenin fethi ile İskender “Asya Kralı” ilan edilmiştir¹⁴⁹ (**Harita 3**). Fethettiği ülkeleri nasıl yöneteceğine dair bir fikri olmayan İskender, Pers yönetim şeklini, istisnalar dışında, koruyarak, devam ettirmiştir. Satraplık yönetiminde yaptığı tek değişiklik ise satrapların Pers değil Makedon oluşudur¹⁵⁰.

Harita 3. İskender'in Rotası

İskender'in Asya fethinin bizim için önem arz eden tarafı ise MÖ 331 yılında gerçekleşen Gaugamela savaşıdır. Armenia bölgesinin, Pers hâkimiyeti sırasında zaman zaman gerçekleştirdikleri ayaklanmalarına rağmen, bu savaşta Perslerin yanında yer alıp

¹⁴⁶ Plutarkhos, *İskender-Sezar*, 16.1; Thomas R. Martin, *Ancient Greece from Prehistoric to Hellenistic Times*, (Second Edition), Yale University Press, London 2013, 245,246.

¹⁴⁷ Lendering, 87-91; Michael Thompson, *Granicus 334 BC: Alexander's First Persian Victory*, Osprey Publishing, 2007.

¹⁴⁸ Arrian, II.11,12.

¹⁴⁹ Plutarkhos, *İskender-Sezar*, 34.1; Ernst Fredricksmeier, "Alexander the Great and the Kingdom of Asia", A.B. Bosworth & E.J. Baynham (Ed.), *Alexander the Great in Fact and Fiction*, (s.137), Oxford University Press, New York 2000.

¹⁵⁰ Ancak yer yer Persli satraplar da atadığı da bilinmektedir. Mansel, 464; Mehmet Ali Kaya, *İlk Çağ Tarih ve Uygarlığı*, Pegem Akademi, Ankara 2015, 231.

destek kuvvet olduğu bilinir¹⁵¹. Son Pers-Yunan savaşında Persler'in sağının ilerisinde, elli tırpanlı savaş arabası ile birlikte yer alan Armenia süvarisi¹⁵² Orontes ve Mithraustes tarafından komuta edilmekteydi¹⁵³.

İskender, Persler'e karşı kazandığı zafer sonrasında Babil'e yönelmiş, Pers kralı III. Darius ise kaçarak, Armenia dağları yoluyla Media'ya doğru ilerlemiştir¹⁵⁴. İskender'in fetih politikasında Armenia'nın olup olmadığı konusunda ise tam anlamıyla bir fikir birliği yoktur¹⁵⁵. Ancak Gaugamela savaşı sonrasında İskender'in direkt Babil'e olan ilerleyişi, Darius'un Armenia dağları yönünde- dağlık olduğu için İskender'in ordusunu buradan yürütemeyeceği düşüncesi ile kaçıışı gibi bilgilerden Armenia topraklarına ayak basmadığını söylememiz mümkündür. Fakat bu doğrultuda Armenia için herhangi bir politika izlemediğini de söyleyemeyiz, çünkü İskender'in Sardeis satraplığının ele geçirişi sırasında, kendine yardımcı olan Pers garnizon komutanı Mithrines'i¹⁵⁶ Armenia satrapı olarak atadığı kaynaklar tarafından aktarılır¹⁵⁷. Mithrines'in Armenia satraplığını tam anlamıyla kontrol altına alıp almadığı ise açık değildir. Strabon, İskender'in zafer sonrasında Armenia sınırının kuzeyinde bulunan (Caballa yakınındaki Syspirtis) altın madenlerini denetlemesi için bölgeye komutan ve asker gönderdiğini belirtse de, gönderdiği kişilerin durumları hakkında net bir bilgi vermemiştir¹⁵⁸. Bununla birlikte, bölgedeki yerliler tarafından öldürüldüğünü ya da yerlilerin askerlere rehberlik ettiğini ifade eden kaynaklardan¹⁵⁹, bölgeye bir satrap atansa da iç işlerine çok müdahil olamadığını sonucu da çıkarılmaktadır¹⁶⁰. Var olan bilgiler doğrultusunda İskender'in bölge politikasını kesin çizgilerle ortaya koymak zor olmakla beraber, bir dünya

¹⁵¹ Burney- Lang, 187; Bournoutian, 30; Stephen Mitchell, "Armenia Krallığı", Oğuz Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, (s.134), YKY, İstanbul 2019.

¹⁵² Darius ve İskender'in ordu düzenlemesi için ayrıntılı olarak bkz: Arrian, III. 11.

¹⁵³ Arrian, III.8; A.E. Redgate, *The Armenias*, Blackwell Publishers Ltd., Oxford 2000, 57.

¹⁵⁴ Darius, İskender'in Susa ve Babil yoluna döneceği inancıyla Media'ya yönelmiştir. Çünkü Babil ve Susa savaşın açık ödülleri olup ağırlıkların götürülmesi için de tercih edilebilecek en iyi yoldu. Arrian, III.16.

¹⁵⁵ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: N.G.L. Hammond, "Alexander and Armenia", *Phoenix*, Vol.50, No. 2, Summer 1996, 130-137.

¹⁵⁶ İskender'in Pers soylusu olan ilk adamı ve Armenia satrapı II. Orontes'in de oğludur.

¹⁵⁷ Arrian, III.16; Redgate, 62; Dedeyan, 91.

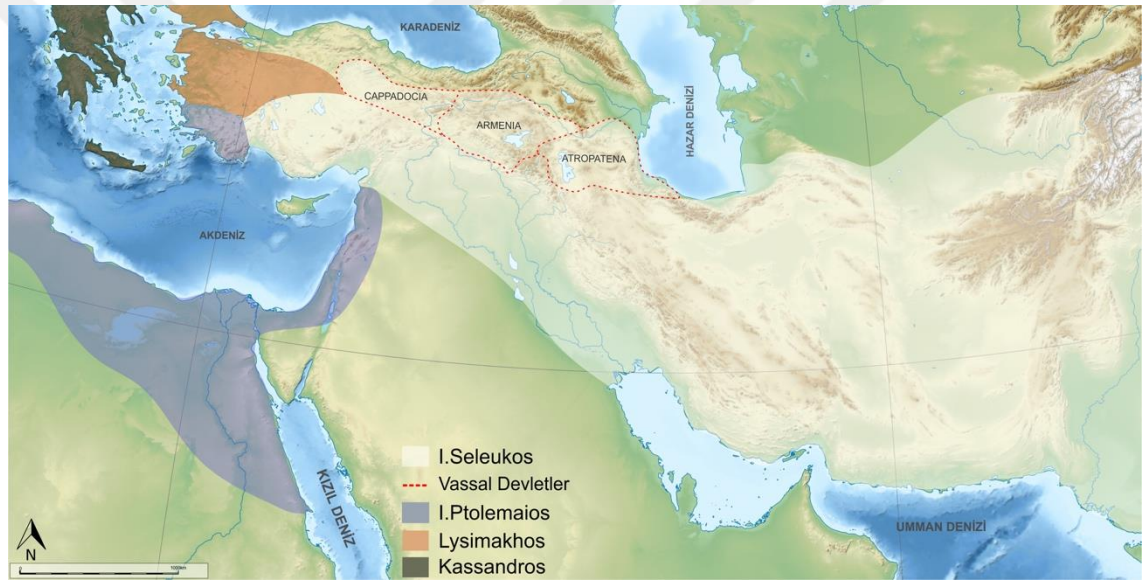
¹⁵⁸ Strabon, XI. XIV. 9.

¹⁵⁹ Redgate, 62.

¹⁶⁰ Garsoian, "The Emergence of Armenia", 45; Demir, "MÖ VI-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı", 8.

imparatorluğu kurmayı hedefleyen İskender için kısa süreli büyük hedeflerde Armenia'nın çok önemli yer teşkil etmediğini söylememiz çok da yanlış olmayacaktır¹⁶¹.

İskender'in MÖ 323 yılında ölmeden önce yukarıda da değindiğimiz gibi fethettiği topraklara Makedon veya Yunan generaller atamaktaydı. Kendisine yasal bir varis bırakmaksızın ölmesi üzerine elde ettiği bütün toprakların yönetimi, Babil'de toplanan (Babil Toplantısı) Makedon generalleri tarafından paylaşıldı¹⁶² (**Harita 4**). İskender'in ölümü ile başlayıp, Suriye kralı I. Seleukos'un öldürüldüğü tarihe kadar olan süreci kapsayan dönem “*Diadoklar*” (Halefler) dönemi (MÖ 323-280) olarak adlandırılmaktadır¹⁶³. Perdikkas, Ptolemaios, Lysimakhos, Antigonos, Kassandros, Eumenes¹⁶⁴ ise bu dönemin öne çıkan generallerinden bazılarıdır¹⁶⁵.

Harita 4. İskender Sonrası Paylaşılan Topraklar

¹⁶¹ Elif Yavuz, “Hellenistik Dönem Ekonomisinde Doğu Anadolu’nun Pozisyonu”, L. Gürkan Gökçek & Ercüment Yıldırım & Okay Pekşen (Ed.) *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (s.725), Değişim Yayınları, İstanbul 2018.

¹⁶² R. Malcolm Errington, *Hellenistik Dünya Tarihi MÖ 323-30*, Gülşah Günata (Çev.), 1. Basım, Homer Kitabevi, İstanbul 2017, 31,32.

¹⁶³ Martin, 254 vd.; J.M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East*, Dr. Glyn Daniel (Ed.), (Central Archaeological Library), London 1962, 160,162.

¹⁶⁴ Generaller arasında tek Yunanlı olan Eumenes’tir. Diğer generallerin hepsi Makedon’dur. Errington, *Hellenistik Dünya Tarihi MÖ 323-30*, 43; Kaya, *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi III- Hellenistik Dönem*, 67.

¹⁶⁵ Mezopotamya ve Suriye Seleukos hakimiyetine bırakılmıştır. Mısır, Libya ve Levant bölgelerinde Ptolemaioslar; Trakya ve Küçük Asya’da Lysimakhoslar, Makedonya’da ise Kassandros hakimiyeti görülmektedir. Cook, 161; Martin, 255.

Babil toplantısında yapılan antlaşma ile Armenia'nın yönetimi ilk olarak Neoptolemos'a verilmiş¹⁶⁶, ancak general burada düzeni sağlamakta zorlandığından iktidarda sıkıntılar ortaya çıkmıştır¹⁶⁷. Aynı dönemde, İskender tarafından fethedilemeyen Kappadokia satraplığı hala Persli bir satrap tarafından idare edilmekteydi. Babil toplantısında Kappadokia, Eumenes'e tahsis edildi¹⁶⁸. Fakat Eumenes'in bunun için Pers satrabı ile savaşması gerektiğinden, İskender'in en prestijli generali Perdikkas'ın yardımıyla Kappadokia satraplığına saldırarak, bölgeyi ele geçirmiştir. Bunun üzerine Perdikkas Kappadokia satraplığının yanı sıra, bitişindeki Armenia'da olan Neoptolemos iktidarındaki sıkıntılardan dolayı bölgeye Eumenes'i göndererek, Neoptolemos'un tüm yetkilerini Eumenes'e tabi kılmıştır¹⁶⁹. Daha sonra muhtemelen Eumenes ve Antigonos Monoftalmos arasında yıllarca süren savaşlardan¹⁷⁰ faydalanan Orontes adlı bir satrabın, Armenia yönetimini ele geçirdiğini Diodorus'un aktardığı bilgilerden öngörüyoruz¹⁷¹.

MÖ 310 yılında *Argeadlar* (Kraliyet Ailesi) olarak adlandırılan hanedan üyelerinden IV. Aleksandros ve annesi Roksane'nin, Kassandros tarafından öldürülmesiyle artık haleflerin her biri, egemen oldukları ülkeleri kendi toprakları gibi görerek krallıklarını ilan etmeye başlamışlardır¹⁷². MS 2. yüzyılda yaşamış olan tarihçi Appianus, bu bağlamda MÖ 306-305 yıllarında krallığını ilan eden I. Seleukos döneminde (MÖ 305-281), Armenia'nın Seleukos Krallığına bağlı olduğunu ifade eder¹⁷³. Ancak I. Seleukos'un MÖ 281 yılındaki Kurupedion savaşında ölümü ile yerine geçen halefi I. Antiokhos döneminde kendisine bırakılan Çanakkale Boğazı'ndan

¹⁶⁶ Plutarkhos, *Eumenes*, III. 6-IV.3.'de 2.dipnot.

¹⁶⁷ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Sosi Dolanoğlu (Çev.), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, 77; Demir, "MÖ VI-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı", 9.

¹⁶⁸ Diodorus Siculus, 18.3; Plutarkhos, *Eumenes*, III. 1-3.

¹⁶⁹ Plutarkhos, *Eumenes*, III. 6-IV.3., IV.3-V.4; Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III- Hellenistik Dönem*, 73.

¹⁷⁰ Diodorus Siculus, 18.53; Mansel, 480. İkili arasında süren savaşın mağlubu Eumenes olup, Eumenes'in MÖ 317/16 tarihlerinde ölmesinden dolayı da, Armenia satraplığının Orontes'in eline bu tarihlerden önce geçtiği muhtemeldir. Generallerin en güçlüsü olan Antigonos Monoftalmos (Tek gözlü Antigonos) ise Eumenes'e karşı kazandığı zaferden sonra İskender'in evrensel krallık hayalini yeniden gerçekleştirmek istediye de bu isteğinde başarılı olamamıştır.

¹⁷¹ Diodorus Siculus, 19.23.3. Diodorus, Orontes'i Armenia satrapı ve İskender'in seleflerinden Peukestas'ın arkadaşı olarak tanıtmaktadır.

¹⁷² Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III- Hellenistik Dönem*, 90.

¹⁷³ Appianus, *The Syrian Wars* 55; Ancak Appianus'un kayıtlarına rağmen herhangi bir arkeolojik kayıt bulunmadığı da belirtilmektedir. Getzel M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, University of California Press, London 2013, 13.

Hindistan'a kadar uzanan devasa büyüklükteki krallıkta geçen sürede ve daha sonraki dönemlerde krallığın uğraşacağı Galat istilaları ve Suriye savaşları¹⁷⁴ ile olan meşguliyetten Seleukos Krallığı'nın Armenia ilgili nasıl bir politika takip ettiğini çok iyi bilmiyoruz. Geçen süreç içerisinde Armenia bölgesi hakkındaki bilgilerimiz ise Seleukos Kralı III. Antiokhos (Büyük) döneminden gelmektedir. MÖ 223-187 yılları arasında hüküm süren III. Antiokhos zamanında Yukarı satraplıklar (Doğu satraplıklar) olarak bilinen Dicle Nehri'nin doğusunda ve kuzeyindeki satraplıklarda isyanlar baş göstermiştir. Bunun üzerine MÖ 212 yılında başlattığı, Antiokhos'un *Anabasis* 'i olarak tarihe geçen doğu seferini¹⁷⁵ MÖ 205 yılında tamamlayan III. Antiokhos, sefer sırasında, içlerinde Armenia'nın da yer aldığı doğu satraplıklara gidip bölgedeki otoriteyi yeniden sağlamıştır¹⁷⁶. Bu doğrultuda Büyük ve Küçük Armenia'ya Artaxias ve Zariadres'i satrap olarak görevlendirip¹⁷⁷ Armenia'yı tekrardan *vassal* statü (bağımlı krallık) konumuna getirmiştir (MÖ 212)¹⁷⁸. Strabon'un aktardığı bilgilere göre erken zamanlarda küçük bir bölge olan Armenia'nın, III. Antiokhos'un, Artaxias ve Zariadres'i Armenia'ya satrap ilan etmesiyle sınırları da genişlemiştir¹⁷⁹.

Bölgenin Seleukos dönemi içerisinde *vassal* statüsünü devam ettirdiğini söylemekle beraber Seleukoslar'a karşı bir politika izlediğini de söyleyebiliriz. Öyle ki düzenli bir iktidarın sağlanamadığı Kappadokia Krallığına karşı Seleukoslar'ın yaptığı

¹⁷⁴ Galat istilaları (a) ve Suriye savaşları (b) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (a) Errington, *Hellenistik Dünya Tarihi MÖ 323-30*, 93, 94, 95; Altay Çoşkun, "Galat Krallıkları", Oğuz Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, (ss. 146-163), YKY, İstanbul 2019; Christof Schuler, "Küçük Asya'da Seleukoslar Egemenliği", Oğuz Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, (s. 16,17), YKY, İstanbul 2019.; (b) H. Heinen, "The Syrian-Egyptian Wars and the New Kingdoms of Asia Minor", F.W. Walbank (Ed.), *CAH VII/1 The Hellenistic World* (ss. 412-445), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008; Nurgül Yıldırım- Meltem Temizkan, "Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/39, 2017, 117-131.

¹⁷⁵ Cook, 167; Rolf Strootman, "Hellenistic Court Society: The Seleukid Imperial Court Under Antiochos The Great, 223-187 BCE", Jeroen Duindam&Tülay Artan&Metin Kunt (Ed.), *Royal Courts in Dynastic States and Empires*, (s. 83), Brill 2011; Domenico Musti, "Syria and the East", F.W. Walbank (Ed.), *CAH VII/1 The Hellenistic World* (s. 213), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008. Bu sefer III. Antiokhos'a Megas Basileus /Büyük Kral unvanını kazandırmıştır.

¹⁷⁶ Errington, *Hellenistik Dünya Tarihi MÖ 323-30*, 180.

¹⁷⁷ Strabon, XI. XIV. 15; C. Habicht, "The Seleucids and Their Rivals", A.E. Astin vd. (Ed.), *CAH VIII Rome and the Mediterranean to 133 B.C.* (s. 350), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.

¹⁷⁸ Angelos Chaniotis, *War in The Hellenistic World- A Social and Cultural History*-, Blackwell Publishing, 2005, 59; R.M. Errington, "Rome Against Philip and Antiochus", A.E. Astin& F.W. Walbank&M.W. Frederiksen& R.M.Ogilvie (Ed.), *CAH VIII Rome and the Mediterranean to 133 B.C.* (s. 249), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008; Bournoutian, 35.

¹⁷⁹ Strabon, XI. XIV. 5.

seferlerde, Armenia'nın taraf olarak Kappadokia yanında yer aldığı¹⁸⁰, yine bölgenin Antiokhos Hieraks'ın¹⁸¹ kardeşi Suriye kralı II. Seleukos'a karşı kendi krallığını ilan etmesi sırasında Antiokhos Hieraks'a yardım ettiği bilinir¹⁸². Sonuç olarak çıkan olaylardan yararlanarak kendi düzenlerini devam ettirmek veya kendi bağımsızlıklarını ilan etmek için sürekli olarak Seleukoslar'ın karışıklıklarından faydalandıklarını söylememiz yanlış olmayacaktır. Bu da Seleukoslar'ın Armenia bölgesinde güçlü bir egemenliğinin olmadığını ve yönetiminin bölgede sınırlı olduğunu ortaya koyar ki, bu sadece Seleukoslar için değil bölgede genel anlamda Hellenistik etkinin sınırını da gösterir. Aynı zamanda bölge Seleukoslar dönemi içerisinde Büyük/Greater Armenia ve Küçük/ Lesser Armenia olmak üzere iki ayrı idari bölgeye ayrılmış olmakla beraber¹⁸³ bu ayrım bazı değişiklikler ile Bizans dönemine kadar devam etmiştir¹⁸⁴ (**Harita 5**)

¹⁸⁰ Diodorus Siculus, 31.19.5; M.F. Yavuz, 5.

¹⁸¹ II. Seleukos, annesi Laodikea'nın isteği üzerine Antiokhos Hieraks'ı (*Atmaca*) ortak kral ilan etmiş ve Suriye Krallığı'nın Anadolu'daki topraklarının yönetimini ona vermiştir. Fakat Hierakas bunu kullanıp, Anadolu'ya geçtikten sonra kendi krallığını ilan etmiştir.

¹⁸² M.F. Yavuz, 5; Redgate, 62,63; Grousset, 78.

¹⁸³ Muhtemelen bu ayrım erken dönemlerdeki Doğu-Batı ayrımının genişleyen topraklardaki yansımasıydı. Büyük Armenia en geniş sınırlarıyla: batıda Fırat Nehri'nden, doğuda Hazar Denizi kıyılarına ve güneyde Kuzey Mezopotamya-Dicle Nehri'ni kuzey kollarından, kuzeyde bugünkü Gürcistan'ın güney sınırına dek uzanan toprakları içine alırken; Küçük Armenia coğrafi açıdan günümüz Erzincan ve Sivas illerini içine alan bölgeye lokalize edilmektedir. Sonraki süreçte göreceğimiz "*Armenia Minor*" terimi ise Julius Caesar dönemi ile ortaya çıkacaktır. Bkz. Pastor, "The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom", 274.

¹⁸⁴ Bu idari bölünme sayılarında çeşitlilik görülebilmektedir. Burney- Lang, 191; Bournoutian, 33. Genel olarak Sophene bölgesi de (Günümüz Elâzığ-Tunceli illerini kapsayan bölge) bu idari bölünme içerisinde üçüncü bölge olarak değerlendirilmekle birlikte, bölge her dönem Armenia hakimiyeti altında yer almamıştır. Hatta bölge Armenia Krallığından önce kendi krallığını MÖ 3. yüzyılın başlarında ilan etmiştir. Ancak genel kapsamda, ilerleyen süreçte de görüleceği gibi Sophene, Armenia Krallığı'nın hakimiyetinde varlığını devam ettirecektir. Bunun yanı sıra, güneyde sınırları Mezopotamya üzerine sınırlanmış ve Kuzey Mezopotamya'nın ana ticaret yollarına yakın bir konumda yer alan Sophene, bulunduğu önemli konum dolayısıyla Armenia coğrafyasında Hellenistik dünyaya en yakın konumda yer almaktadır ki bunu da bölgede ortaya çıkarılan arkeolojik verilerde de görmekteyiz. Örnek olarak Hellenistik kültürü en iyi yansıtan verilerden Aşvan Kalesinde. Sophene ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Michal Marciak, "The Cultural Landscape of Sophene from Hellenistic to Early Byzantine Times", *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 17, 2004, 13-56; Ercüment Yıldırım, "Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi İle İlgili Anlatımlar", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt/3, Sayı/ 7, 2016, 51-73.

Harita 5. Hellenistik Dünya MÖ 240 (Martin 2013, 257)

III. Antiokhos'un MÖ 190 yılında Roma ile yaptığı Magnesia Savaşı ve sonrasındaki Apameia Antlaşması (MÖ 188) ile Anadolu'daki Seleukos egemenliği yıkılarak, Roma'nın Anadolu'daki yayılma süreci başlamıştır¹⁸⁵. Bu süreç ve ardından merkezi yönetim yerini küçük krallıklara bırakmış, Anadolu'da bu dönemde ortaya çıkan krallıklar arasında Armenia Krallığı da yerini almıştır¹⁸⁶. Anadolu'nun doğusunda MÖ 189/88 yıllarında bağımsız bir yapıya kavuşan Armenia Krallığı artık kendi toprakları üzerinde Roma – Parth nüfuz mücadelelerinin yaşanacağı bir döneme girmiştir.

¹⁸⁵ Günaltay, *Yakın Şark IV*, 117 vd; Mehmet Ali Kaya, *Türkiye Tarihi ve Uygarlıkları II, Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları- Pers Hakimiyeti ve Hellenistik Dönem*, (2.Basım), İlya İzmir Yayınevi, 2012, 317; Apameia Antlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: A.H. Mcdonal, "The Treaty of Apamea (188 B.C.)", *The Journal of Roman Studies*, Vol.57, No. 1/2, 1967, 1-8.

¹⁸⁶ H.A. Mamandian, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, N.G. Garsoian (Çev.) Lisbon 1965, 206.

3.2. KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ROMA DÖNEMİ SİYASİ TARİHİ

Yukarıdaki bölümde de belirttiğimiz gibi Magnesia Savaşı ve ardından imzalanan Apameia Anlaşması ile Seleukoslar'ın Anadolu'daki güç dengesi sarsılmış ve III. Antiokhos'un (Büyük) Armenia bölgesine atadığı Artaxias ve Zariadres¹⁸⁷ Romalıların desteğiyle bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir¹⁸⁸. Bu doğrultuda bağımsızlıklarını ilan eden krallar arasında Artaxias'ın, tıpkı Hellenistik krallar gibi kendi adını taşıyan günümüz Erivan'ın hemen güneyinde kalan Artaxata kentini kurduğu ve kentin planlamasından, kuruluşuna Hannibal'ın yardım ettiği antik kaynaklar tarafından aktarılan bilgiler arasındadır¹⁸⁹.

Daha sonrasında devam edecek Artaxias hanedanlığı hakkında fazla bilgiye sahip olmamamıza karşın, ilerleyen süreçte gelecek olan II. Tigranes¹⁹⁰ ile krallık hakkında ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. II. Tigranes yaptığı fetihler ve izlediği politika ile dönemin dış siyasetinde oynadığı rol ile de tarih kaynaklarında ayrıntılı olarak yer almıştır. MÖ 95-56/55 yıllarında bölgede yönetimde bulunan II. Tigranes ile birlikte bölge siyasi gücünün zirvesine ulaşmıştır¹⁹¹. Parth sarayında esir olarak bulunan Tigranes, tahta geçer geçmez krallığı iyi bir noktaya getireceğinin sinyallerini vermiş ve elde ettiği başarılarının yanı sıra Roma'nın direkt olarak ilgisini akrabalık yoluyla kurduğu ittifakla çekmiştir. Bu süreç içerisinde gerek dış etkiler ve gerekse de geçecek zaman içerisinde Tigranes ile yapacağı akrabalık ilişkisi ile bölgenin tarihinde önemli bir role sahip olacak olan ve MÖ 1. yüzyılda Roma'nın en kuvvetli ve en tehlikeli düşmanlarından biri olan VI. Mithradates'e kısaca değinmekte fayda vardır.

Üçüncü Bölümde ayrıntılı olarak bahsettiğimiz gibi İskender'in ölümünden sonra Diadoklar dönemi olarak adlandırılan dönemde Anadolu'da otorite boşluğundan birkaç

¹⁸⁷ Kaynaklarda, 1940'lı yıllarda, Sevan Gölü kıyılarında bu bağımsızlığı belgeleyen, Zariadres adına Aramice bir yazıt bulunduğu da ifade edilmektedir. Bilgi için bkz: Nersessian, 24; Grousset, 78.

¹⁸⁸ M. Chahin, *The Kingdom of Armenia*, Croom Helm Ltd, London 1987, 222; Grousset, 78; Dedeyan, 95.

¹⁸⁹ Strabon, XI. XIV. 5-6; Diodorus Siculus, 31. 17a; Plutarkhos, (Lucullus) *Plutarch's Lives II, Themistocles and Camillus Aristides and Cato Major Cimon and Lucullus, Bernadotte Perrin* (Çev.), Harvard University Press-William Heinemann Ltd, (The Loeb Classical Library), 573-575; Chahin, 223; Nersessian, 25; Grousset, 80; Lori, *Social Logics Under Empire: The Armenian 'Highland Satrapy' and Achaemenid Rule, CA. 600-300 BC*, 127.

¹⁹⁰ Artaxias'ın torunu olan II. Tigranes, tahta çıkmadan önce Part Kralı II. Mithradates tarafından esir tutulmaktaydı. Babasının ölümünden sonra 70 vadi karşılığında esirliği düşmüş ve tahta oturmuştur. Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, The University of Chicago Press 1938, 45; Chahin, 226; Garsoian, "The Emergence of Armenia", 54.

¹⁹¹ Nina Garsoian, "Tigran II", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/tigran-ii>.

küçük krallık ortaya çıkmıştır¹⁹². Bu bağlamda ortaya çıkan krallıklar arasında en önemli olanı ve Anadolu'daki Roma hâkimiyetini yarım yüzyıldan fazla geciktiren, merkezi Karabük/Eskipazar Kimistene olan Pontos Krallığı'dır (MÖ 301-60)¹⁹³. Bu krallığın bizim için önem arz eden yanı ise MÖ 120-63 yılları arasında hüküm süren son kralı Mithradates VI. Eupator'dur¹⁹⁴. Pontos¹⁹⁵ Kralı VI. Mithradates, aynı zamanda Armenia Kralı Tigranes ile yaptığı akrabalık ilişkisiyle de Roma'nın dikkatinin Armenia üzerine yoğunlaşmasında etkilidir¹⁹⁶. Roma'ya karşı Kuzeydoğu Anadolu'yu da içine alan büyük bir krallık kurmayı hedefleyen VI. Mithradates bu amaç doğrultusunda Roma ile yıllar sürecek olan savaşlar içine girmiş olup¹⁹⁷, bu süreç ve sonrasında Armenia Krallığı'nda sürekli olarak dış güçler tarafından etkili politik bir dönem başlamıştır. Kurulan ittifak doğrultusunda VI. Mithradates ve Tigranes, Kapadokya'ya saldırarak bölgenin kralı Ariobarzanes'i tahttan indirmiş, bunun sonucunda Ariobarzanes, Roma'ya sığınarak yardım talebinde bulunmuştur¹⁹⁸. Roma'nın net bir şekilde dikkatini çekmesine neden olan bu gelişme üzerine, bölgeye görevlendirilen Roma komutanı Sulla MÖ 92 yılında Armenia'da Tigranes'in ordusunu yenerek, Ariobarzanes'i tekrar tahtına oturtmuştur¹⁹⁹.

¹⁹² Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015, 46,47.

¹⁹³ Birol Can, "Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum ve Çevresi", Mehmet Işıklı & Erhan Mutlugün & Mine Artu (Ed.), *Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar-Geçmişten Geleceğe Armağan*, (s. 36), Erzurum 2010; Osman Emir, "MS I. ve II. Yüzyıllarda Roma'nın Doğu Karadeniz ve Güney Batı Kafkasya'daki Askeri Varlığı", Mehmet Işıklı & Rabia Akarsu & Elif Yavuz & Elif Yurttaş (Ed.), *Tarih Boyunca Anadolu ve Gürcistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu, 27-29 Ekim 2018, Erzurum: Bildiriler*, (s. 451), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020.

¹⁹⁴ VI. Mithradates ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator, Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007; John G.F. Hind, "Mithridates", J.A. Crook & Andrew Lintott & Elizabeth Rawson (Ed.), *CAH IX The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* (ss. 129- 164), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008; Adrienne Mayor, *Mithradates*, (2010), (Çev.: Gürkan Ergin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

¹⁹⁵ Hellen "Pontos", Latince "Pontus" olarak yazılan sözcük için ayrıntılı olarak bkz: Luis Ballesteros Pastor, "Pontos Krallığı", Oğuz Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, (s.104), YKY, İstanbul 2019.

¹⁹⁶ MÖ 93 yılında Mithradates'in kızı ile evlenerek Pontos krallığı ile ittifak kuran Tigranes'in yaptığı akrabalık ilişkisi bazı kaynaklarda Tigranes'in kız kardeşinin Mithridates'e eş olduğu şeklindedir. Bkz: Özlem Genç, "II. Tigranes Döneminde Roma-Armenia İlişkileri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 45, III 2016, 248.

¹⁹⁷ Roma ve Mithradates arasında yaklaşık 30 yıl sürecek olan savaşlar tarihe III aşamalı "Mithradates Savaşları" olarak geçmiştir. Murat Arslan, "I. Mithradates -Roma Savaşı, Rhodos ve Lykia'nın Durumuna Genel Bakış", Sencer Şahin & Mustafa Adak (Yayımlayanlar), *Likya İncelemeleri I*, (ss. 115-128), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002; Salih Soslu, "Mithridates Savaşları ve Kappadokia Krallığı", Meral Hakman (Ed.), *Kapadokya, Hafıza, Kimlik ve Kültürel Miras*, (ss. 201-240), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019.

¹⁹⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bkz: A.N. Sherwin-White, "Ariobarzanes, Mithridates and Sulla", *The Classical Quarterly*, Vol.27, No. 1, 1997, 173-183.

¹⁹⁹ Sherwin-White, "Ariobarzanes, Mithridates and Sulla", 173 vd.; Mehmet Ali Kaya, "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İS 4)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Volume: XIX, Number:1, July 2004, 74;

Daha sonra zaman içerisinde bu olay iki ulus arasında sonradan gerçekleşecek olan ilişkilerin odak noktasını oluşturarak ilk Armenia-Roma ilişkilerini başlatmasının yanı sıra Roma- Parth²⁰⁰ ilişkilerinin de başlangıç aşaması olarak öngörülür. Tigranes ve VI. Mithradates arasında gerçekleşen ittifaktan rahatsız olan Parth Kralı II. Mithradates, muhtemelen Romalılar ile bir dostluk ilişkisini -veya çıkarları uğruna anlaşmayı- uygun görmüştür. Bunun üzerine o anda doğuda bulunan Sulla ve Parth Krallığı'nın elçisi Orobazos arasında, Malatya Melitine'de yapıldığı tahmin edilen görüşmede, Fırat Nehri (Euphrates) iki ülke arasında yazılı bir anlaşma olmasa da sınır olarak kabul edilmiştir²⁰¹.

Roma, VI. Mithradates ile yapılan savaşlarla meşgulken aynı süreç içerisinde Armenia tahtında bulunan II. Tigranes topraklarını genişletme çabasına devam etmekteydi. Bu doğrultuda Elazığ/Harpüt- Sophene'yi fethedip krallık sınırları içerisine dâhil ettikten sonra²⁰², Kapadokya'yı ilhak etmesinin yanı sıra güneye doğru ilerleyip Suriye krallığını da ele geçirerek hâkimiyet alanını genişletmiştir²⁰³. Armenia Krallığı için yeni bir dönemi başlatan II. Tigranes MÖ 85'ten itibaren Perslere özgü olan “Şehinşah” (Şahlar Şahı/ Krallar Kralı) unvanıyla adına sikkeler bastırmıştır²⁰⁴. Ayrıca Tigranes Armenia krallarının geleneksel tacı olan üzerinde yıldız motifleriyle süslü özgün kraliyet başlığı *Tiara* ile resmedilmiştir. Ancak Tigranes'in başlığı, diğer başlıklardan farklı olarak bazı sikkelerinde de görüldüğü gibi, uzun kavisli bir kuyruklu yıldızla resmedilmiştir²⁰⁵. II. Tigranes, hâkimiyet alanının genişlemesi ve eski başkent

Muzaffer Demir, “Roma -Armenia İlişkileri (MÖ 95- MS 118)”, Prof. Dr. Mehmet Metin Hülağü vd. (Ed.), *Tarihte Türkler ve Ermeniler / İlkçağ & Ortaçağ*, 1.Cilt, (s. 56), TTK Yayınları, Ankara 2014.

²⁰⁰ Arsak hanedanlığı tarafından MÖ 247 yılında kurulan ve günümüz İran coğrafyasında yaşayan Parthlar, sınırlarını Fırat'tan İndus'a kadar genişleterek Roma İmparatorluğu'nun doğudaki en büyük düşmanı konumuna gelecektir. Parthlar hakkında genel bilgi için: W.W. Tarn- Litt. D, “Parthia”, S.A. Cook&Litt.D.& F.E. Adcock& M.P. Charlesworth (Ed.), *CAH IX The Roman Republic, 133-44 B.C.* (ss.574-614), Cambridge University Press, 1932.

²⁰¹ Garsoian, “Tigran II”; İki elçi arasındaki görüşmenin ayrıntıları için bkz: Kaya, “Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İS 4)”, 74. Ancak bundan sonra Sulla'nın Parth elçisine olan tavrından rahatsız olan Parth Kralı II. Mithradates, Armenia Kralı Tigranes'in kızı ile evlenerek Roma'ya karşı güç birleştirme yoluna gitmiştir. Debevoise, 47,48.

²⁰² David Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Vol.1, Princeton University Press, 1950, 205. Krallığın sınırları içerisine dahil ettiği bölge/Sophene uzun sürmeyen kesintiler dışında Armenia sınırları dahilinde kalmıştır. Bununla beraber Küçük Armenia olarak adlandırılan bölge ise Büyük Armenia sınırları dışında kalmaya devam etmiş ve gelecek süreçte de hiçbir zaman aynı yönetici idaresine girmemiştir. Bournoutian, 39.

²⁰³ Plutarch, *Lucullus*, XIV. 3-6; M.E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları*, Sabahat Atlan (Çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından:206, İstanbul 1943, 122; Mayor, 156.

²⁰⁴ Bournoutian, 39-41; Yıldız Deveci Bozkurt- Sultan Deniz Küçüker, *Armenia, Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi*, Genesis Kitap, Ankara 2011, 76; Mitchell, “Armenia Krallığı”, 137.

²⁰⁵ Bkz: Mayor, 35, Resim 2.2.

Artaxata'nın uzaklığından dolayı krallığı daha rahat yönetebilmek, dağınık topraklar üzerindeki güç ve otoritesini sağlamlaştırmak adına yeni başkent Silvan/Tigranokerta'yı kurmuştur. Lokalizasyon konusunda henüz kesin bir bilginin olmadığı kent ile ilgili öneriler ise tartışmalıdır. Bu öneriler arasında öne çıkan Antik Arzen, Silvan ve Tell Ermen'de gerçekleştirilecek olan arkeolojik kazılar ve elde edilecek bulgular, ortaya atılan hipotezleri doğrulayana kadar, lokalizasyon hakkında net bir yorum yapmamız doğru değildir²⁰⁶.

Kentin yeri tam olarak saptanamasa da kaynaklardan elde edilen bilgilerden II. Tigranes'in kentin nüfusunu artırmak amacıyla Artaxata'dan Mezopotamya'ya kadar birçok yerleşimden, özellikle Kilikya ve Kapadokya'dan, çok sayıda halkı iskâna zorladığı anlaşılmaktadır²⁰⁷. Tigranokerta'nın tıpkı Hellenistik Dönem kentleri gibi inşa edilmesi, yüksek duvarlarla çevrili olması ve büyük bir kalenin varlığının yanı sıra, etrafındaki büyük parklar, göletler, av alanlarının bulunuşu, kentteki İran unsurlarını da açık bir şekilde ortaya koyar²⁰⁸.

Devam eden süreçte MÖ 72'de Lucullus'un, VI. Mithradates'i ağır bir yenilgiye uğratması üzerine Roma ordularından kaçan Mithradates, damadı II. Tigranes'e sığınmıştır. Uzun yıllar Roma ve VI. Mithradates arasında geçen mücadelede olabildiğince tarafsız kalmaya çalışan II. Tigranes, bu zamana kadar direkt olarak Roma'nın çıkarlarına aykırı bir tutum sergilememiştir²⁰⁹. Bu olay üzerine Lucullus'un çağrısına rağmen Mithradates'i Roma'ya teslim etmeyince, MÖ 69 yılında Fırat nehrini geçerek Armenia üzerine sefere çıkan Lucullus tarihe "Tigranokerta Savaşı" olarak geçen mücadelede II. Tigranes'i yenilgiye uğratarak Tigranokerta'yı yağmalamış ve II. Tigranes kenti terk ederek kaçmıştır²¹⁰. Lucullus ise düşünülenin aksine kent halkını

²⁰⁶ T. Rice Holmes, "Tigranocerta", *The Journal of Roman Studies*, Vol.7, 1991, 120-138; Muzaffer Demir, "Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrinin Lokalizasyonu Meselesi", Salim Cöhce & Adnan Çevik (Ed.) *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, (172-182), 15-17 Nisan 2008, Batman.

²⁰⁷ Strabon, XII.2, 9.; Appianus, *The Mithridatic Wars*, 67; Dedeyan, 104.

²⁰⁸ Appianus, *The Mithridatic Wars*, 84; Dedeyan, 105; E. Yavuz, "Hellenistik Dönem Ekonomisinde Doğu Anadolu'nun Pozisyonu", 727-728;

²⁰⁹ Arslan (a), 389; A.N. Sherwin-White, "Lucullus, Pompey and the East", J.A. Crook & Andrew Lintott & Elizabeth Rawson (Ed.), *CAH IX The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* (s.238), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.

²¹⁰ Plutarkhos, *Lucullus*, XXV. 1-5; Magie, 296; White, "Lucullus, Pompey and the East", 240 vd.; Lucullus'un Armenia seferinin altında yatan tek sebebin IV. Mithridates olmadığı, II. Tigran'ın Hellen halkına uyguladığı baskının da bu seferde etkili olduğu bazı kaynaklar tarafından savunulur. Bkz: Demir, "Roma -Armenia İlişkileri (MÖ 95- MS 118)", 58-59.

özgür bırakmış, II. Tigranes'in iskâna zorladığı halkın büyük bir kısmını yurtlarına geri göndermiştir²¹¹. Bu yenilgi daha yeni büyüyen ve gelişen Armenia krallığı için ciddi sonuçlar doğurmuş ve elde ettiği gücünü geri kazanamamıştır. Bundan sonra II. Tigranes, Roma ile olan mücadelenin komutasını VI. Mithradates'e bırakmış; Lucullus ise başarısının ardından II. Tigranes ve VI. Mithradates'i yakalamak için Armenia'nın kuzeydeki başkenti Artaxata'ya doğru ilerleyerek kenti kuşatmaya çalışmıştır. Ancak soğuk kış şartları, engebeli arazi, erzak yetersizliğinden dolayı kent ele geçirilememiş ve Lucullus rotasını mecburen güneye doğru çevirmiştir²¹².

Elbette ki Roma'nın Armenia üzerindeki politikasını sadece Pontos Krallığı ile yaptığı müttefiklik ve dostluk ilişkileriyle bağlantılı düşünmek yanlıştır. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, Roma'nın Anadolu'da egemen olmaya başladıktan sonraki sürecinde doğudaki diğer büyük tehlike olan ve Armenia'yı kendine bağlı bir krallık yapmak isteyen Parth İmparatorluğu, artık Roma için doğuda azımsanmayacak derecede bir düşman olarak ortaya çıkmaya başlayacaktır. Armenia'yı *vassal* durumuna getirme istekleri doğrultusunda Parthların doğuda genişleme çabalarına karşılık, Roma'nın doğuda güçlü bir devlet istememesiyle (sonucu) ortaya çıkan Roma- Parth çatışmalarının ilk başlangıcı Pontos'a karşı yapılan ittifak ile başlamasına rağmen ilerleyen zaman diliminde Anadolu'nun doğusu üzerinden yaşanacak olan güç çatışmasına dönüşmesi uzun sürmeyecektir.

Lucullus'un geri çekilmesini fırsat bilen II. Tigranes ve VI. Mithradates kaybettikleri toprakları tekrardan ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. II. Tigranes aldığı yenilgi üzerine komutayı verdiği VI. Mithradates ile birlikte Parth İmparatorluğu'na elçiler göndermiş, aynı süreçte Lucullus da Parthlara elçiler göndererek MÖ 92'de Sulla ile yapılan anlaşmayı hatırlatmıştır. Parthlar ise her iki taraf ile gizli anlaşmalar yapmıştır²¹³. Lucullus'un bölgede zayıflamasının ardından Roma senatosu Doğu seferi ve VI. Mithradates ile yapılan mücadelenin komutanı olarak MÖ 67'de

²¹¹ Bosch, 127,128; Peter Harrison, *Time Commanders: Great Battles of the Ancient World*, Virgin Books 2004, 92-99; Demir, "Roma -Armenia İlişkileri (MÖ 95- MS 118)", 58-59.

²¹² Arslan (a), 414,415; White, "Lucullus, Pompey and the East", 242; Can, "Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası", 195;

²¹³ Debevoise, 70,71; M. Arslan, 408; Mayor, 347,348.

Pompeius'u görevlendirmiş ve böylece Roma'nın doğrudan Kapadokya'nın doğu ve güneydoğusuna doğru ilerlemesi Pompeius ile başlamıştır²¹⁴.

Pompeius'un doğuda görevlendirilmesiyle, VI. Mithradates muhtemelen kaçış güzergâhına Satala üzerinden ilerlemiş ancak Lykos (Kelkit) Irmağı kenarında ordu, Pompeius'a yenilince Kolkis'e çekilmiştir²¹⁵. Aynı hızla o dönemin Parth Kralı III. Phraates (MÖ 70-58) ile bir antlaşma yapan Pompeius, onu VI. Mithradates ve II. Tigranes'e yardım etmemesi ve Roma yanlısı olarak kalması gerektiği konusunda ikna etmiştir. II. Tigranes ise kaybettiği toprakları ele geçirmeye çalıştığı sırada oğlu genç Tigranes (VI. Mithridates'in torunu)²¹⁶, Armenia'da babasına karşı ayaklanma başlatmıştır. II. Tigranes oğlu üzerine yürüyerek Armenia'da yenmesi üzerine III. Phraates'e sığınan genç Tigranes²¹⁷, Pompeius ile anlaşma yoluna gitmiş ve Armenia topraklarına (Artaxata) birlikte saldırıya geçmişlerdir²¹⁸. II. Tigranes artık Roma'ya karşı direnmeden Pompeius ile MÖ 66/65? yılında antlaşma yaparak, Roma'nın şartlarına boyun eğmiştir²¹⁹. Yapılan anlaşmaya göre II. Tigranes, Parth İmparatorluğu'ndan aldığı toprakları geri verecek ve Antakya yöresi ile birlikte komşu Anadolu bölgelerini Roma'ya bırakacaktı²²⁰. II. Tigranes'in Roma'ya karşı koyamadığı bu antlaşma ile ilk defa Armenia resmi olarak artık Roma'nın *vassal* devleti konumuna gelmiş olup Armenia sınırları eski yerine gerilemiştir²²¹. Pompeius kazandığı zafer sonrasında Pompeiopolis (Kastamonu-Taşköprü), Diospolis (Niksar), Nicopolis (Şebinkarahisar) gibi kentleri

²¹⁴J. G. C. Anderson, "Pompey's Campaign against Mithradates", *The Journal of Roman Studies*, Vol.12 (1922), 99-105; White, "Lucullus, Pompey and the East", 248 vd.

²¹⁵ Anderson, 105; Ayrıca Pompeius'un elde ettiği başarı sonrasında Pontus'ta yaptığı siyasi düzenlemeler için bkz: Osman Emir, *Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy- MS III. yy.)*, (Doktora), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon 2014, 111 vd.

²¹⁶Bosch, 130.

²¹⁷ Genç Tigranes aynı zamanda dönemin Parth Kralı III. Phraates'in de damadıdır. III. Phraates, genç Tigranes'in Pompeius ile anlaşma yapmasına öncülük etmiştir.

²¹⁸ Cassius Dio, XXXVI, *Xiphilinus*, 51; Garsoian, "The Emergence of Armenia", 59; Arslan (a), 449;

²¹⁹ II. Tigranes bir Pers geleneği olarak yerlere kadar secde ederek *tiarasını* (Armenia kraliyet başlığı) Pompeius'a teslim etmiştir. White, "Lucullus, Pompey and the East", 253; Mayor, 375.

²²⁰ Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi II*, Sergi Yayınevi, İstanbul 1984, 177; Redgate, 71; Demir, "Roma -Armenia İlişkileri (MÖ 95- MS 118)", 67; Bozkuş- Küçük, 85;

²²¹ A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press (Second Edition), 1971, 223; Ercüment Yıldırım, *Pers Hakimiyetinin Bitiminden Bizans Hakimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi*, (Doktora), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya 2011, 29; Hatice Palaz Erdemir, "Antikçağ 'da Politik Bir Arena ya da "Armenia", *Yeni Türkiye* 60/2014, 6; Genç, 255;

kurarak iskân politikası ile bölgeyi Romalılaştırma ve kontrol altında tutmayı amaçlamıştır²²².

Şehre dikiğim kararnameyi sana da gönderdim. Senden bunu hem nomenin metropolisine hem de her bir köye açık, okunabilir harflerle ilan etmeni ve talimatlarıma uyulmasını sağlamanı istiyorum.

...

Mısır praefectusunun El Kharga vahası strategosuna mektubundan²²³.

Roma, *vassal* devletleri Senato'nun onayı ile birlikte “dost ve müttefik” olarak tanımlamış olmakla beraber, “Bağımlı Kral” olarak da ifade edilebilen krallık sisteminde bölge, genel anlamda hem Roma hem de kral yönetimine tabidir²²⁴. Armenia'nın doğrudan bir Roma toprağı olarak ifade edilmesi doğru olmasa da Roma hâkimiyeti dâhilinde bulunduğu bir gerçektir. Sistemin uygulanışına baktığımızda genel anlamda bağımlı krallıklar, imparatorluğun sınırlarında ve doğrudan egemenlik altına alması zor ve masraflı olan yerlerde bulunduğu görülmektedir²²⁵. Özellikle yerel krallıklar Roma'nın doğudaki mücadelesi için önemliydi. Roma bu bölgelerde tek başına elde edemeyeceğı başarıyı bağımlı krallar yardımıyla edeceğini biliyordu. Bu bağlamda Armenia'nın coğrafi yapısı, Parthlar ile sınır teşkil etmesi gibi nedenler bölgenin vassal devlet sistemi ile kontrol altına alınmasında en iyi çözüm olarak düşünülebilir. Ancak burada önemli olan Armenia bu vassal krallık pozisyonunu ne derece kabul etti ve sistemi ne derece uyguladı? Tarihsel sürece bakıldığında Persler döneminde olduğu gibi Armenia, coğrafi yakınlığının etkisiyle İran kültürüne Roma'dan daha yakın olmuştur ki bunu da Roma hâkimiyeti altında iken Parthlara karşı olan tutumlarından da anlamaktayız²²⁶. Bölgenin Roma yönetimini tam anlamıyla kabul etmediğini, sürekli olarak müteakip yıllarda ortaya çıkacak karışıklıklara göre Parthlar ile olan müttefik görüntülerinden çıkarabiliriz ve yerel kralların Roma-Parth siyasetinde aktif rol

²²² Yasin Topaloğlu, “Doğu Anadolu'nun Tarihsel Çerçevesi”, Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük* (s.83), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.

²²³ Gürkan Ergin, *Anadolu'da Roma Hakimiyeti: Direniş ve Düzen*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, 313.

²²⁴ David C. Braund, *Rome and the Friendly King: The Character of the Client Kingship*, New York 1984, 23, 24.

²²⁵ Ergin, 321.

²²⁶ Tacitus, *Annals*, 13.34, 14.26; Braund, 95.

oyunarak ilişkileri kendi avantajlarına göre zaman zaman şekillendirdiklerini de düşünmemiz yanlış olmaz.

II. Tigranes'in ölümü ile Armenia yönetiminde oğlu II. Artavazd hüküm sürmüştür. MÖ 55-35 yılları arasında yönetimde bulunan kral -süregelen gelecekte de aynı politikanın izleneceği- Roma ve Parth arasındaki tampon devlet pozisyonunu/ rolünü başarılı bir şekilde uygulamıştır. Öyle ki II. Artavazd yeri geldiğinde Roma'ya karşı Suriye'de yapılan isyanlarda Roma ordusuna askeri destek yollarken, diğer taraftan ise kız kardeşini Parth kral ailesine vererek her iki ulus ile olan ilişkilerini sağlam tutmaya çalışmıştır²²⁷.

II. Artavazd'ın Armenia yönetiminde bulunduğu tarihlerde Roma Cumhuriyeti hem zaferler hem de buhranlar içinde geçen karışık bir dönem içerisindeydi. Pompeius, Anadolu'da kazandığı zaferlerden sonra düşmanlarına karşı elini güçlendirmek adına, MÖ 60 yılında Gaius Iulius Caesar ve Marcus Licinius Crassus ile birlikte üçlü bir koalisyon oluşturmuştu²²⁸. Tarihte I. *Triumvirlik* olarak bilinen bu üç adam egemenliğinde, Pompeius'un zaferleri ve Caesar'ın Galya'daki başarılarından sonra Crassus kendini ispatlama çabasına girmiştir. Bu doğrultuda Crassus, Syria Eyaleti'ne²²⁹ yönetici olmuş ve kendisine daha fazla ün ve zenginlik getireceğini düşündüğü doğu seferi için hazırlıklara başlamıştır²³⁰. MÖ 55'te çok güçlü bir ordu oluşturarak Roma'dan ayrılan Crassus'a, Armenia Kralı II. Artavazd destek kuvvet göndermeyi teklif etmiş ancak Crassus takviyeye ihtiyacı olmadığını belirterek geri çevirmiştir²³¹. Parth ülkesi üzerine sefere çıkan Crassus, Harran (Carrhae) bölgesinde MÖ 53 yılında Parthlar tarafından yenilgiye uğratılmış ve Parth ordusu komutanı tarafından yakalanarak öldürülmüştür²³². Binlerce Roma lejyonunun hayatına mal olan Carrhae yenilgisi ile Roma'nın Anadolu'daki yükselişi kesintiye uğramış olmasının yanı sıra Roma bölgedeki

²²⁷ Garsoian, "The Emergence of Armenia", 60;

²²⁸ Bu koalisyondaki Caesar ile Pompeius Roma'nın en iyi komutanlarından olup, Crassus ise önemli bir devlet adamı ve zengin bir soyluydu.

²²⁹ Pompeius, Anadolu'da kazandığı başarılarından sonra Roma hegemonyasını oluşturup, Roma kültürünün yerleşmesini sağlamak için Suriye Eyaleti'ni (Provincia Syria) kurmuş ve daha sonraki yıllarda eyalet Fırat Nehri'nden dolayı Roma-Parth mücadelesine sahne olmuştur. Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi II*, 206.

²³⁰ Jason M. Schlude- J. Andrew Overman, "Herod the Great: A Near Eastern Case Study in Roman-Parthian Politics", Jason M. Schlude&Benjamin B. Rubin (Ed.), *Arsacids, Romans, and Local Elites: Cross-Cultural Interactions of the Parthian Empire*, (s.93,94), Oxbow Books, United Kingdom 2017.

²³¹ Dedeyan, 114.

²³² Cassius Dio, XL, 27.2-3; Parthlar, Crassus'un aç gözlülüğü ve servet düşkünlüğünden dolayı boğazından eritilmiş altın dökerek onu öldürmüşlerdir.

tüm gücünü kaybetmiş, Sulla ile oluşturulan Fırat Nehri sınırı da ihlal edilmiştir²³³. Carrhae yenilgisinin doğudaki en önemli sonucu ise Roma'ya belli bir otonomi ile bağlanan Armenia Krallığı da artık Parth nüfuzu altına geçmiştir²³⁴.

Carrhae yenilgisinden sonra Romalıların bölgede eski gücünü kazanması zaman almıştır. Bu süreçte, Armenia'da Parth etkisi sürmüştür. Aynı zamanda Caesar, Parthlara karşı sefer hazırlığına başladığı sıralarda MÖ 44 yılında bir suikast sonucunda öldürülmüştür²³⁵. Yaklaşık aynı tarihlerde Marcus Antonius ve Octavianus (Augustus) yanlarına Lepidus'u da alarak *II. Triumvirli*'ği oluşturmuşlardır²³⁶. Kurulan *Triumvirlik* sonrasında MÖ 37'de Parthia'da iç savaşın patlak vermesini fırsat bilen Antonius, Roma'nın bölgedeki itibarını tekrar kazanmak ve rakiplerini gölgede bırakmak düşüncesiyle Doğu seferini gerçekleştirmiştir²³⁷. Parth etkisi fazla olmasına rağmen Armenia Kralı II. Artavazd, Roma yanlısı bir tutum izleyerek Antonius'a destek kuvvet vermiş fakat II. Artavazd ile aynı ismi taşıyan Media Atropatene kralı Artavazd'ın aniden desteğini geri çekmesiyle Parthların zaferiyle sonuçlanan savaşta, çok fazla kayıp veren Antonius Mısır'a dönmüştür. Kısa bir süre sonra MÖ 34'te tekrar Armenia'ya hareket eden Antonius, II. Artavazd'ı esir alarak bölgeyi istila etmiştir²³⁸. Antonius, Armenia'ya karşı kazandığı zafer sonrasında bastırdığı sikkelerde kendisini Armenia krallık tacı olan *Tiara* 'yı giymiş olarak resmettirmiştir²³⁹.

MÖ 31 yılında yapılan Actium Savaşı ile Roma'nın tek adamı olan Augustus zamanında Armenia Krallığı'nın başında Parthların desteğiyle, II. Artavazd'ın oğlu II.

²³³ Plutarkhos, *Crassus*, XIX. 4.8.; Debevoise, 83.

²³⁴ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Ercüment Yıldırım, "Carrhae Yenilgisi ve Roma'nın Doğu Politikasına Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29/2013, 261-272; Oğuz Yarlgaş, "Carrhae Savaşı Öncesi ve Sonrasında Fırat Sınırında Şiddet ve Propaganda", *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, İstanbul 2018, 187-199; Muzaffer Demir, "Carrhae Savaşı'nın (MÖ 53) Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Bazı Yeni Değerlendirmeler", *Cedrus VI* 2018, 233-248.

²³⁵ Chris Scarre, *Historical Atlas of Ancient Rome*, Published by the Penguin Group, 1995, 33.; Kathleen Kuiper, *Ancient Rome from Romulus and Remus to the Visigoth Invasion*, Britannica Educational Publishing, New York 2011, 98.

²³⁶ Christopher Pelling, "The Triumviral Period", Alan K. Bowman&Edward Champlin&Andrew Lintott (Ed.), *CAH X The Augustan Empire, 43 B.C. - A.D. 69* (ss.1-67), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.

²³⁷ Bozkuş-Küçüker, 87; Lee E. Patterson, "Antony and Armenia", *TAPA* 145, (2015), 81,82.

²³⁸ Plutarkhos, *Antony*, XXXVII- LII; Muzaffer Demir, "Marcus Antonius'un Parthia Savaşı'nın (MÖ 40-33) Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *TÜBA-AR*, 24/2019, 161 vd.;

²³⁹ Patterson, 101; <https://allinnet.info/antiquities/armenian-tiara-or-the-tiara-of-the-artaxiads/>; <https://www.peopleofar.com/2011/11/20/the-armenian-crown/>

Artaksias /Artakses (MÖ 33-20) bulunuyordu²⁴⁰. Augustus, (MÖ 27-MS 14) Cumhuriyet döneminin genel politikasından farklı bir tutum sergileyerek, sorunların çözümünde barış yanlısı bir politika izlemiştir²⁴¹. Parthlar ile yapılan anlaşmaya göre Fırat Nehri tekrar Roma-Parth sınır olarak belirlenmiş ve Augustus kendilerinden öncekilerden farklı olarak Fırat'ın doğusuna yönelik yayılımcı politikadan vazgeçmiştir. Ancak yine de Parthlar'dan gelebilecek tehlikeleri önlemek adına, doğu sınırlarda yer alan bölgeleri ilgilendiren askeri reformları yavaş yavaş devreye sokmaya başlamıştır. Augustus ilk olarak Crassus ve Antonius döneminde kaybedilen lejyon sancaklarını Tiberius Nero komutasındaki ordu ile geri almayı başarmış daha sonrasında doğu sınırların güvenliğini Syria eyaletine yerleştirdiği lejyonlar ile kontrol etmeye çalışmıştır²⁴². Tiberius Nero sancakları geri aldıktan sonraki ikinci işi Roma düşmanı II. Artaksias'ı tahtan indirmek ve yerine Tigranes'i oturtmaktır. Bu doğrultuda Armenia'ya doğru ilerlerken II. Artaksias'ın düşman birlikler tarafından öldürülmesiyle II. Tigranes'in torunu olan III. Tigranes'i Armenia kralı ilan etmiş ve krala Roma orduları önünde taç giydirerek Roma'ya bir bağ ile bağlanmasını sağlamıştır²⁴³. Bu süreç içerisinde Augustus, Armenia üzerinde elde ettiği başarılarından sonra "ARMENIA CAPTA" lejantlı sikke bastırarak zaferini sembolleştirmiştir (Şekil. 6- 7)²⁴⁴.

²⁴⁰ Parthların desteğini alarak gelen II. Artaksias, Roma düşmanı olan Armenia kralıydı. Demir, "Roma - Armenia İlişkileri (MÖ 95- MS 118)", 73.

²⁴¹ Augustus döneminde Roma'nın Doğu'daki durumu için, Kevser Taşdöner Özcan, "Augustus Dönemi'nde Armenia: Roma-Parth Hakimiyet Mücadelesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/56, 2014, 61,62.

²⁴² Augustus döneminde Armenia ve civarında konuşlandırılmış bir sabit lejyon yoktu. Kuzeyden güneye inen hat bölgede yer alan Roma'ya bağlı vassal krallıklar tarafından korunuyordu. Bu nedenden Augustus Fırat sınırının savunmasını Syria eyaletine yerleştirdiği lejyonlar ile kontrol etmek düşüncesindeydi. Ayrıca bkz: Mehmet Ali Kaya, "Roma Lejyonları ve Anadolu", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/37,2005, 89; Taşdöner, 63; Oğuz Yarılgas, *Principatus Döneminde Roma Devletinin Anadolu'da oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar* (Doktora), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2017, 77; Şahin Yıldırım, "Roma İmparatorluğu'nun Kuzeydoğu Sınır Kenti: Satala", Mehmet Işıklı& Rabia Akarsu& Elif Yavuz& Elif Yurttaş (Ed.), *Tarih Boyunca Anadolu-Gürcistan İlişkileri Sempozyumu*, (s.586), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020.

²⁴³ Augustus, Armenia'yı eyalet haline getirmek yerine kendi tercihleriyle bağlılıklarını yeğledi ve böylece Armenia, Roma'nın çıkarlarına göre hareket edecek, Parthlara karşı bir kale görevi yapacaktı. İlerleyen süreçte bunun doğru bir çözüm olmadığı görülecek ve Nero'ya kadar kalıcı bir çözüme ulaşılamayacaktır. Bkz: Magie, 476.

²⁴⁴ Harold Mattingly, *Roman Coins From the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, Lincoln Macveagh The Dial Press, New York 1928, 173, Plate XLIII 2.; Magie, 476; Erich S. Gruen, "The expansion of the empire under Augustus", Alan K. Bowman&Edward Champlin&Andrew Lintott (Ed.), *CAH X The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69* (s. 159), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.

Şekil 6. Augustus Sikkesi (Mattingly, Plate XLIII 2)

Şekil 7. Augustus Sikkesi (<https://www.peopleofar.com/2012/07/11/armenian-images-in-roman-coins/>)

Augustus'un MS 14 yılında ölümüne kadar geçen sürede Armenia Krallığı'nda Parth etkisi de ağır basmaktaydı. Bu nedenle Doğu topraklarının güvenliğinde kilit nokta gördüğü Armenia'da çıkan huzursuzluklara karşı torunu Gaius'u görevlendirmiş²⁴⁵ ve torunun ölümüne rağmen Augustus asla Parthlar ile büyük bir savaşa girmemiştir. Zaman zaman sıkıntılar yaşansa da Armenia, Augustus döneminde Roma'ya bağımlı bir krallık olarak kalmıştır.

MS 14- 37 yıllarında tahta oturan Tiberius Nero, Augustus'un siyasi idaresine sadık kalmış, doğu sınırlarında oluşan sorunları barışçıl yöntemlerle çözmeye çalışmıştır²⁴⁶. Tiberius döneminde doğuda meydana gelen karışıklıklar üzerine Germanicus görevlendirilmiş ve Roma tarafından Zeno, Armenia Krallığı'na getirilmiştir²⁴⁷. Nero

²⁴⁵ Magie, 482.

²⁴⁶ Augustus 'un politikasına ondan daha sadık kalan bir imparator olmamıştır. Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ 27- MS 192)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, 77.

²⁴⁷ Akşit, 71; Bozkuş- Küçüker, 91; Demir, "Roma -Armenia İlişkileri (MÖ 95- MS 118)", 80.

dönemine kadar geçen süre içerisinde Armenia yönetiminde krallar Roma-Parth ilişkilerindeki istikrarsızlık nedeniyle çok hızlı bir şekilde değişmiş ve krallık sürekli bir iç savaş durumunda kalmıştır²⁴⁸.

MS 54-68 yılları arasında iktidarda bulunan Nero farklı bir siyaset izleyerek, doğudaki Roma nüfuzunu tekrardan baskın hale getirmek amacıyla Parthlara karşı savaş açmış ve komutayı Domitius Corbulo'ya vermiştir²⁴⁹. Nero'nun Roma tahtında olduğu sırada Armenia'nın yönetiminde zaman zaman I. Tiridates²⁵⁰ bulunuyordu. Parth Kralı I. Vologases'in, kardeşi I. Tiridates'i Armenia yönetimine getirmek istemesi²⁵¹ ancak Roma'nın da Parth soyundan birini kral yapmak istemesi üzerine başlayan Roma-Parth savaşlarında Corbulo Armenia üzerine saldırıya geçmiş²⁵² ve taraflar arasındaki mücadele sonucunda MS 63 yılında Rhandaia anlaşması yapılmıştır. Anlaşma gereğince Parthlar tarafından desteklenen kral ancak Roma'da yapılan taç giyme töreniyle tanınacaktı. Nitekim I. Tiridates'e tacını Nero takarak bölge yönetiminin Roma'ya bağlılığını açıkça ortaya koymuştur²⁵³. Nero da tıpkı Augustus gibi, Armenia hâkimiyetini ifade eden sikkeler bastırmıştır (**Şekil 8- 9**)²⁵⁴.

²⁴⁸ Bkz: Akşit, 93 vd.; Bu süreç içerisinde bölgede Roma ve Parthlar güç dengesinin değişmesiyle orantılı olarak yönetime geçecek krallar kimi zaman Romalılar kimi zaman da Parthlar tarafından tahta oturtulmuştur.

²⁴⁹ Murat Arslan, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (ARRIANI PERIPLUS PONTI EUXINI)*, Odin Yayıncılık I. Baskı, İstanbul 2005, 132; Süleyman Çiğdem, "Roma – Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/46, Haziran 2011, 99.

²⁵⁰ Frank L. Kovacs, "Tiridates I of Armenia", *Jahrbuch f. Numismatik u. Geldgeschichte* 55/56, 2005/2006, 105.

²⁵¹ I. Vologanes'in bu isteği aslında Augustus zamanında Parthlar ile yapılan anlaşmaya bir nevi karşı çıkmaktı.

²⁵² T.E.J. Wiedemann, "Tiberius to Nero", Alan K. Bowman&Edward Champlin&Andrew Lintott (Ed.), *CAH X The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69* (s. 244), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008; Corbulo, Armenia seferini muhtemelen Melitene, Elegeia ve Satala güzergâhı üzerinden gerçekleştirdiği düşünülmektedir. Bkz. Çiğdem, "Roma – Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi", 99,100.

²⁵³ Kovacs, 105; Wiedemann, "Tiberius to Nero", 248; Mitchell, "Armenia Krallığı", 140; Ayrıca Nero'nun Augustus dönemi ile uygulanan Armenia'nın Roma taraftarı yerli bir kral tarafından yönetilme politikasının tersine, yönetimi Parth kökenli bir krala teslim etmesinde, doğuda bir çatışma istememesi, ekonomik nedenler ve Roma'nın diğer bölgelerdeki önemli isyanlarından kaynaklandığı ileri sürülen görüşler arasındadır. Bkz. Osman Emir- Fatih İnan, "İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi", *History Studies: International Journal of History*, 10/4, June 2018, 65.

²⁵⁴ Mattingly, Plate XLIII 8.

Şekil 8. Nero Sikkesi (Mattingly, Plate XLIII 8)

Şekil 9. Nero Sikkesi (<https://www.ma-shops.com/fernandez/item.php?id=598>)

Nero, doğu seferiyle bölge emniyetini kazanmış olsa da buralarda her an yeni bir karışıklığın çıkması olasıydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu sınırların güvenliği Syria eyaletine yerleştirilen lejyonlar ve bölgedeki yerel güçler tarafından korunduğundan, Vespasianus (MS 69-79) doğu savunma stratejisinde büyük değişiklikler meydana getirdi. MS 72’de doğudaki zayıf emniyet düzenini sağlamlaştırmak adına Armenia kralını tahtından indirerek burayı ve Kappadokia’yı, Galatia eyaleti ile birleştiren Vespasianus, güneyden kuzeye doğru Zeugma, Samosata, Melitene ve Satala’da lejyon konuşlandırarak sınırdaki savunmayı güçlendirdi²⁵⁵. Vespasianus ile Armenia’nın vassal devlet statüsü sonlanmış, bölge tamamen Roma kontrolüne alınmıştır²⁵⁶. Vespasianus ‘un

²⁵⁵ Akşit, 146; Lawrence Keppie, “Legions in the East from Augustus to Trajan”, Philip Freeman&David Kennedy (Ed.), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, (ss. 411-429), BAR International Series 297(II), British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No.8, 1986; Yıldırım, “Roma İmparatorluğu’nun Kuzeydoğu Sınır Kenti: Satala” 586,587; Buna ek olarak Corbulo’nun Armenia seferinde sınır boyunca oluşturduğu sınır yapılanması ve muhtemelen kullandığı güzergahın Roma imparatoru Vespasianus ‘un sınır teşkilatlanmasına öncülük etmiş olabileceğini söylememiz çok da yanlış olmayacaktır. Anadolu’da Roma lejyonları için bkz: Mehmet Bülent Şenocak, *Anadolu’da Roma Lejyonları ve Askeri Birlikleri* (Doktora), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya 2014; Yarığış, *Principatus Döneminde Roma Devletinin Anadolu’da oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar*.

²⁵⁶ Topaloğlu, “Doğu Anadolu’nun Tarihsel Çerçevesi”, 85.

ölümünden sonraki yıllarda Roma tahtına çıkan oğulları Titus (MS 79-81) ve Domitianus (MS 81-96) dönemlerinde, Armenia bölgesinde var olan Roma hâkimiyetinde muhtemelen herhangi bir siyasi gelişme olmadığından doğudaki faaliyetler hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

Antoninus Hanedanlığının²⁵⁷ ilk imparatoru olan Nerva'nın (MS 96-98) kısa süren iktidarından sonra evlat edindiği Traianus (MS 98-117), Roma tahtına geçtikten sonra doğu planındaki en önemli amaç olan Parthların hâkimiyet altına alınmasında, Armenia'nın kilit nokta olduğunu biliyordu. Bunun için de doğudaki sınır güvenliğini artık tam anlamıyla çözmek için MS 114 yılında Antiokheia, Samosata-Melitine, Satala üzerinden Armenia'ya doğru hareket etmiştir²⁵⁸. Traianus, Armenia kenti olan Elegeia'ya²⁵⁹ geldiğinde bölge satrapları tarafından hediyeler ile karşılandı. Aynı zamanda Armenia kralı olan Parthamisiris de Traianus'a mektup göndererek görüşme teklifinde bulunmuştur. Elegeia'da gerçekleştirilen buluşma sonrasında Armenia kralı, Traianus'un huzuruna çıkmış ve krallık tacını imparatorun ayakları altına bırakarak ülkesini savaştan teslim etmiştir. Krallık tacını alan Traianus, Armenia kralının bölgeden uzaklaşmasına izin vermiş ve yeni bir politika uygulamaya koymuştur²⁶⁰. Böylece kendinden önceki imparatorlardan farklı olarak bölge yönetimini tamamen Roma'ya çevirerek, MS 114 yılında Armenia'yı bir Roma eyaletine dönüştürmüştür²⁶¹. Böylece Augustus ile başlatılan yerel bir kral ile vassal devlet pozisyonu terk edilmiş, bölgenin tamamen Roma'ya ilhakı gerçekleştirilmiştir²⁶². Traianus'un Armenia'yı Roma eyaletine dönüştürmesinde Parthların etkisinin yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Traianus'a göre, Armenia'da sürekli egemenliğin sağlanması iki imparatorluk arasında süregelen sorunun kalıcı bir çözümü idi.

²⁵⁷ Nerva ile başlayıp, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius ve Marcus Aurelius ile temsil edilen Antoninus Hanedanlığı dönemi aynı zamansa tarihte "Beş İyi İmparator" dönemi olarak da bilinir.

²⁵⁸ Magie, 607; Akşit, 186; C.S. Lightfoot, "Trajan's Parthian War and the Fourth-Century Perspective", *The Journal of Roman Studies*, Vol.80, 1990, 117.

²⁵⁹ Erzurum'un 16 km batısında bulunan Ilıca'ya konumlanan kent için ayrıntılı olarak bkz: Çiğdem, "Roma – Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi"; Ayrıca Cassius Dio, Elegeia'da bir Roma lejyonunun konuşlandığını da aktarır. Cassius Dio, LXXI,3.

²⁶⁰ Traianus'un Parth kampanyası için bkz: Peter Edwell, "Osrhoene and Mesopotamia between Rome and Arsacid Parthia", Jason M. Schlude&Benjamin B. Rubin (Ed.), *Arsacids, Romans, and Local Elites: Cross-Cultural Interactions of the Parthian Empire*, (s.112-114,94), Oxbow Books, United Kingdom 2017.

²⁶¹ Akşit, 186; Emir, *Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy- MS III. yy.)*,166;

²⁶² Magie, 608; Grousset 108;

Traianus'un, Armenia'yı Roma eyaleti yapması ne yazık ki uzun sürmemiştir. Çıkan ayaklanmalar ve felaketlerin üzerine imparatorun MS 117'de ölümünden sonra Roma'nın yeni imparatoru olan Hadrianus (MS 117-138), Traianus'un politikasını devam ettirmedi²⁶³. Çünkü ona göre imparatorluğun çok geniş alanlara yayılması kontrol sıkıntısını da beraberinde getireceğinden, Parthlar ile yapılan barış görüşmeleri soncunda artık bölge Roma'nın atadığı yönetici tarafından değil, tekrardan kendi kralları tarafından yönetilmeye başlanarak, Fırat yeniden Roma'nın doğu sınırı olarak belirlendi²⁶⁴. Başa gelen Armenia kralı Vologases ile (MS 117-140) Armenia vassal statüsünü devam ettirdi²⁶⁵.

MS 138 yılında Hadrianus'un ölümü ile Roma imparatorluk tahtına geçen Antoninus Pius (MS 138-161) Hadrianus gibi barış yanlısı bir politika izleyerek Roma eyaletlerinde barış ve huzuru sağladı. Ancak Hadrianus zamanında Armenia ve Kappadokia'ya yönelik saldırılarda bulunan Alanların²⁶⁶ bölgeye yönelik istila girişimleri devam ediyordu. Iberia Kralı II. Pharasmanes'in, Alanların kendisine bağlı topraklardan rahatça geçmelerine izin verdiği için sinirlenen Parth Kralı III. Vologases, Armenia'yı istila etmeye karar verse de Antoninus Pius tarafından vazgeçirildiği aktarılan bilgiler arasındadır²⁶⁷.

Antoninus Pius'un dönemi ile sağlanan barış ortamı ne yazık ki bölgenin süregelen kaderi gibi devamlılık göstermeyecektir. Roma imparatorluk tahtında Marcus Aurelius²⁶⁸ (MS 161-180) bulunduğunda, çağdaşı Parth kralı III /IV Vologases Armenia'ya saldırı planını gerçekleştirmiştir²⁶⁹. Doğuda büyük bir tehlikenin baş göstermesiyle tampon bölge Armenia Romalılar ve Parthlar arasında uzun süren barış yıllarından sonra büyük bir savaşa tanık olmuştur. "Armenia ve Parthia Savaşı" olarak geçen savaşta Roma-Parth orduları karşılaşmış, Parthlar MS 161'de Elegeia'da yapılan savaşta Romalıları mağlup etmiş ve III. Vologases Armenia tahtına Pacorus'u geçirerek kontrolü ele almıştır²⁷⁰.

²⁶³ Grousset, 108; Mitchell, "Armenia Krallığı", 141;

²⁶⁴ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt 1, Asım Baltacıgil (Çev.), B/F/S Yayınları, 1986, 27; Chahin, 250.

²⁶⁵ Redgate, 91.

²⁶⁶ Güney Rusya'da oturan Alanlar, İskit kökenli göçebe bir toplumdur.

²⁶⁷ Akşit, 217; Emir, *Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy- MS III. yy.)*, 171.

²⁶⁸ Marcus Aurelius Roma'yı manevi kardeşi Lucius Aurelius Verus ile birlikte idare etmiştir.

²⁶⁹ Magie, 660;

²⁷⁰ Roma Kappadokia valisi Sedatius Severianus'un emrindeki lejyonun neredeyse tamamının Parthlar tarafından hezimete uğratıldığı da ifade edilir. Cassius Dio LXXI, 3-5;

Roma'nın yaşadığı bu hezeyanın ardından Marcus Aurelius, Verqus Commodus'u doğuya görevlendirmiş, hazırlanan ordu ve kumandanlar yardımıyla Roma yeniden Armenia'nın hâkimiyetini eline geçirmiştir²⁷¹. Artaxata kenti tahrip edilerek, yerine Kainepolis şehri kurulmuş ve doğudaki başarılarından dolayı Marcus Aurelius ile Verus Commodus "Armeniacus" unvanı almışlardır. Kazanılan başarı ve unvan sikkeler üzerinde de vurgulanmıştır (**Şekil 10**)²⁷².

Şekil 10. Verus Sikkesi (Edwell, Figure 6.8)

Kazanan devletlerin neredeyse sembolik bir başarısı olarak gösterilebilecek Armenia tahtına kral oturtmak bu sefer Romalıların eline geçmiş ve Armenia kralı Pacorus tahtan indirilerek Soaemus kral yapılmıştır. Armenia'da kazanılan başarılardan sonra MS 165'te sonlanan Roma-Parth savaşı ile Roma yine Fırat'ın doğu topraklarına olan yayılımcı politikasını gerçekleştirmiştir²⁷³.

M. Aurelius'un ölümü ile yerine gelen Commodus (MS 180-193) döneminde Armenia'da kayda değer bir siyasi hareketliliğin olmadığı bilinmektedir. Commodus'un ölümü ile Roma'da Antoniuslar soyu son bulmuş ve Roma MÖ 1. yüzyılda kazandığı dünya imparatorluğu prestijini yavaş yavaş kaybetme sürecine girmiştir. Severuslar hanedanlığının başladığı Roma'da Septimus Severus (MS 193-211), Parthlara karşı kazanılan zafer sonrasında MS 198 yılında "Parthicus Maximus" unvanını almıştır²⁷⁴. Devam eden süreçte imparatorluğun zayıflaması doğu bölgelerdeki hâkimiyeti elinde tutma sürelerine yansıtacak ve S. Severus sonrasında Roma tahtına geçen ardıllarında da

²⁷¹ Akşit, 228; Edwell, 116.

²⁷² Edwell, 120,121.

²⁷³ Edwell, 125.

²⁷⁴ Debevoise,257.

Armenia sürekli güç dengeleri arasında kalan bölge olarak varlığını devam ettirecektir. Müteakip yıllarda meydana gelen en önemli gelişme ise Parth İmparatorluğu'nun yıkılması ve aynı topraklarda Sasani Devleti'nin hüküm sürmesidir²⁷⁵. MS 224 yılında I. Ardaşir'in, son Parth kralı Artabanus'u yenmesiyle Roma'nın doğu siyasetindeki düşmanı olan Parth imparatorluğu, yerini Sasani Devletine bırakmıştır (MS 224-651)²⁷⁶. Dış politikalarında Akhamenidler'in sahip olduğu toprakları ele geçirmeyi hedefleyen Sasaniler, bu bağlamda Armenia üzerine seferler düzenlemişlerdir. Armenia'nın Sasaniler için açık hedef haline gelmesinde etkili olan diğer bir etken, Armenia krallarının Parth Arsakes hanedanı üyeleri olmalarıdır ki bu nedenle Armenia -Sasani arasındaki gergin ilişkiler MS 428 yılında Arsakes hanedanlığı ortadan kalkana kadar devam etmiştir²⁷⁷. MS 1. yüzyılda Hristiyanlık ile tanışan Armenia için dönüm noktası ise kral III. Tiridates²⁷⁸ ile yaşanmış ve III. Tiridates, Grigor'un²⁷⁹ önderliğinde MS 301 yılında Hristiyanlığı resmi din olarak ilan etmiştir²⁸⁰.

²⁷⁵ Bkz. Can, "Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası", 198 vd.; Erdemir, 9 vd.; Emanuele E. Intagliata, "Geç Antik Çağ'da Tzanika'nın (Kuzeydoğu Anadolu) Sınır Savunma Sistemine İlişkin Notlar", *Belleten LXXXIII*-297, Ankara 2019, 427-438; Topaloğlu, "Doğu Anadolu'nun Tarihsel Çerçevesi", 85 vd.

²⁷⁶ Maria Brosius, *The Persians*, by Routledge, New York 2006, 139.

²⁷⁷ Mehmet Fatih Yavuz, 8.

²⁷⁸ Gibbon, Cilt 1, 388-390.

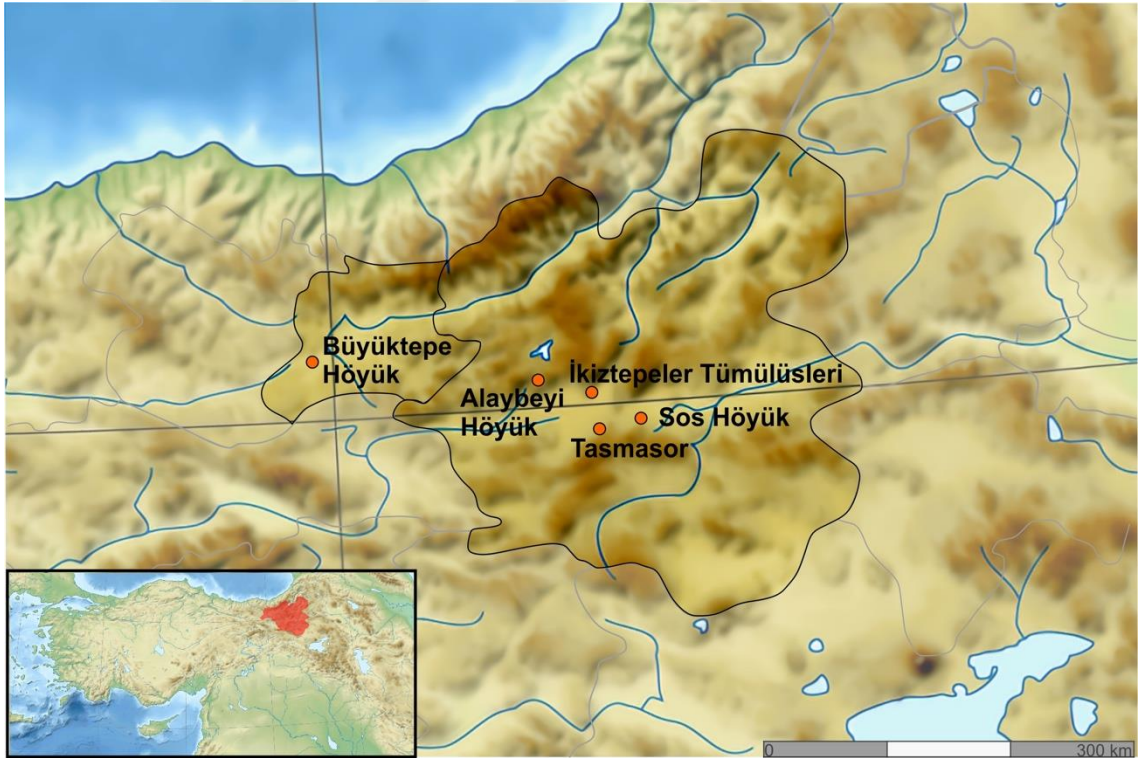
²⁷⁹ Ermeni Patriği

²⁸⁰ Topaloğlu, *Doğu Anadolu'nun Tarihsel Çerçevesi*, 86

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HELLENİSTİK ve ROMA DÖNEMİ KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ARKEOLOJİK VERİLERİ

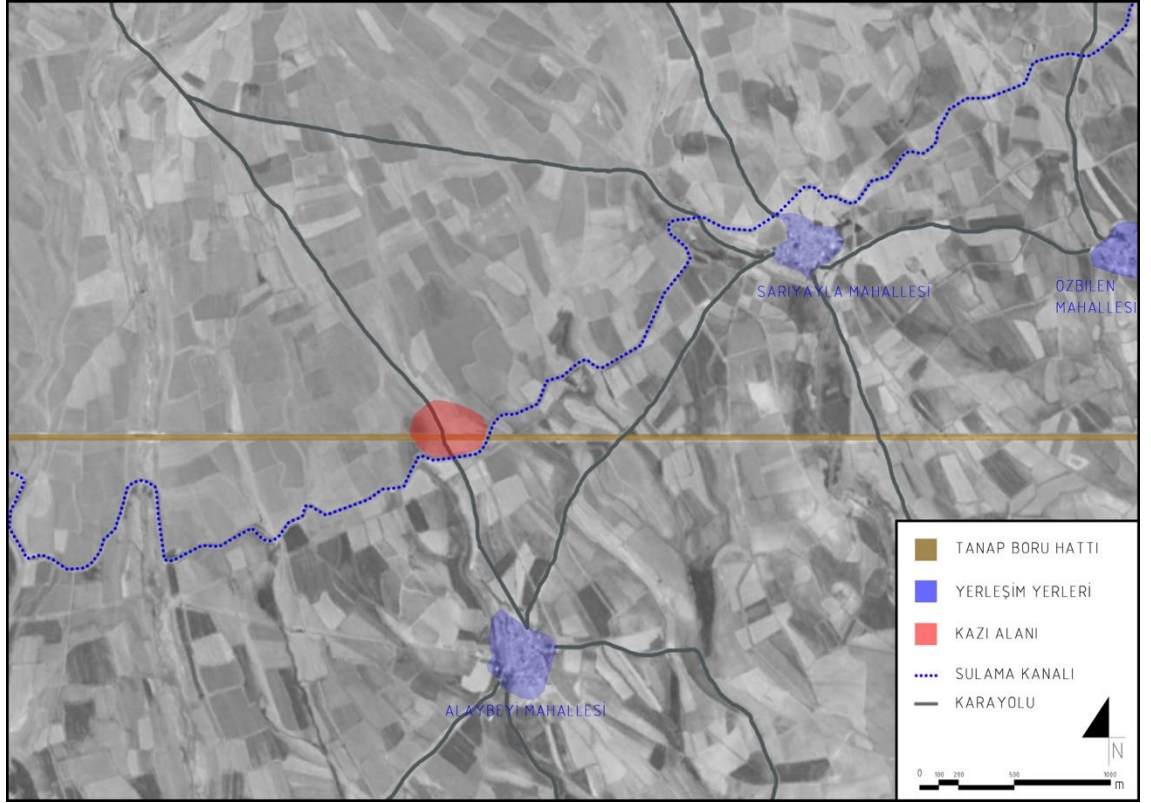
Üçüncü bölümde, bölgenin Hellenistik ve Roma dönemi siyasi tarihine değindikten sonra bu bölümde Hellenistik ve Roma dönemi buluntuları veren yerleşimler, ele geçen eserleri ile birlikte ayrıntılı olarak değerlendirilecektir. Bu bölümde ele alınan yerleşimlerde alfabetik sıralama göz önünde tutulmuş olup, buluntular malzemelerine göre sınırlandırılmıştır. Sadece seramik malzemenin ele geçtiği Büyüktepe, İkiztepeler, Sos ve Tasmasor yerleşimlerinde malzemenin daha iyi anlaşılması adına metinde verilen bilgilerin yanında katalog çalışması da eklenmiştir. Buna göre Hellenistik- Roma dönem bulguları kapsamında değerlendireceğimiz yerleşimler: Alaybeyi Höyük, Büyüktepe, İkiztepeler, Sos Höyük ve öğrenci arazi çalışması kapsamında Tasmasor' dur (**Harita 6**).

Harita 6. Hellenistik ve Roma Dönemi Malzemesi Veren Yerleşimleri

4.1. ALAYBEYİ HÖYÜK

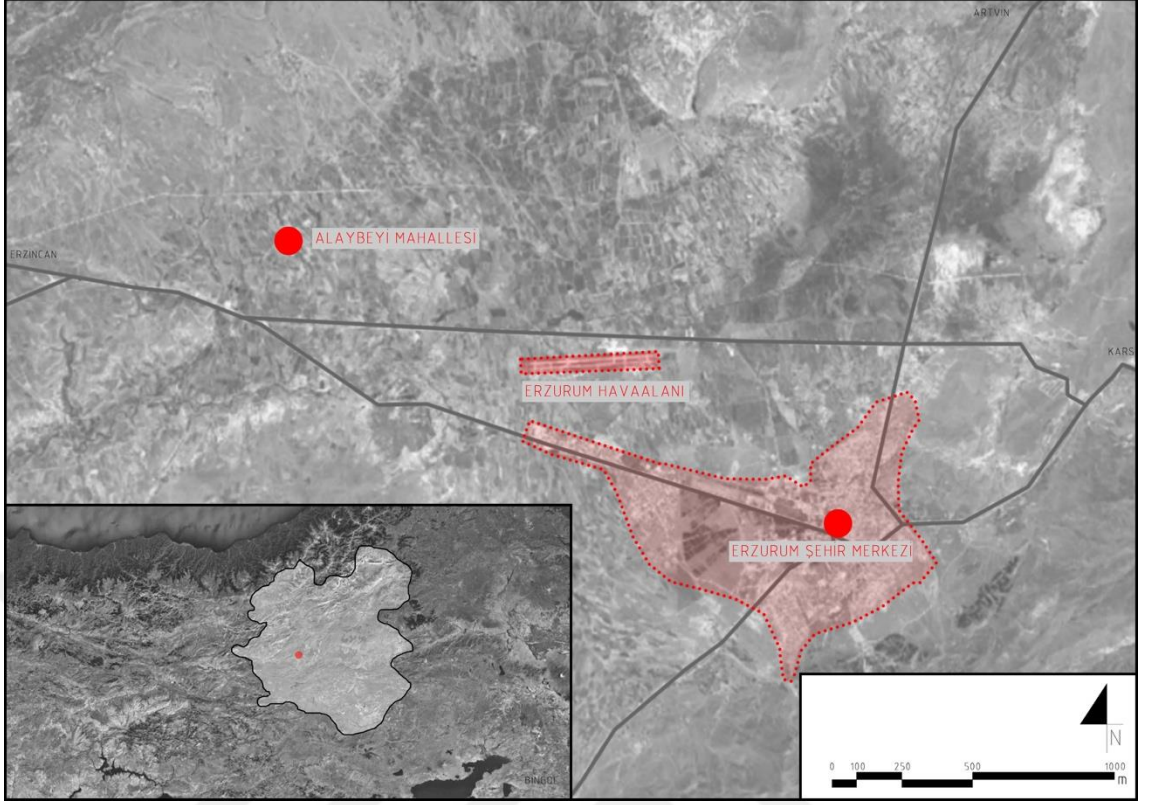
Erzurum şehir merkezinin 28 km kuzeybatısında konumlanan, Aziziye İlçesi, Alaybeyi Köyü sınırlarında yer alan Alaybeyi Höyük, 2015 yılında TANAP kapsamında gerçekleştirilen inşaat çalışmaları sırasında keşfedilmiştir. Höyükte, 2016-2017 yılları arasında Erzurum Müze Müdürlüğü başkanlığında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir²⁸¹. Yapılan çalışmalar, doğu- batı olarak iki ayrı kısımda yürütülmüş olup, bulgular doğrultusunda yerleşimin batı bölümü höyük doğu bölümü ise atölye kompleksi ve nekropol alanı olarak tanımlanmıştır (**Harita 7- 8**). Batı bölümden alınan karbonlaşmış örnekler üzerine yapılan C14 analizleri sonucunda höyük, MÖ 4721-4553 tarihleriyle Erzurum-Kars Bölgesi'nin şimdiye dek bilinen en erken yerleşimi olma özelliği ile bölge arkeolojisi için önemli sonuçlar ortaya koymuştur²⁸².

Harita 7. Alaybeyi Konum

²⁸¹ Erkmen- Altunkaynak, “2016 Yılı Alaybeyi Höyük Kazısı”, 237-262; Erkmen-Altunkaynak, “Erzurum, Aziziye, Alaybeyi 2017 Yılı Kazıları”, 171-182.

²⁸² Altunkaynak, 101-138.

Harita 8. Alaybeyi Konum

Höyüğün bizim için önem arz eden yanı ise; buluntuları ile birlikte incelediğimiz doğu bölümdeki nekropol alanıdır. Nekropol alanı ve bu alandan ele geçen eserler, bölgenin belirsizliklerle dolu Hellenistik Dönem'ine farklı bir boyut kazandırması açısından önemlidir. Mezarlar ve buluntularının bir arada değerlendirilmesi tez öncesinde yayımlanan Alaybeyi kitabının ilgili bölümünde²⁸³ detaylı olarak irdelendiğinden dolayı, tez çalışmasında buluntuların kendi içlerinde malzemelerine göre ayrılarak değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Nekropol alanında, basit toprak, çömlek ve pithos mezar olarak adlandırılan 3 temel tipte 32 adet mezar ortaya çıkarılmıştır²⁸⁴. Söz konusu mezarların 18'i basit toprak, 12'si çömlek ve 2'si de pithos mezardan oluşmaktadır. Basit toprak mezarların çoğunluğu

²⁸³ Hasan Kasapoğlu- Korkmaz Meral, Elif Yavuz, "Doğu Anadolu Hellenistik Sorunsalına İlk Adım: Alaybeyi Nekropolü Hellenistik Verileri", Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (ss 275-332), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.

²⁸⁴ Açığa çıkarılan mezar iskeletlerinin antropolojik değerlendirmesi için bkz: Ayşen Açikkol- İbrahim Sarı, "Erzurum Alaybeyi Höyük Geç Demir Çağ İskeletleri", Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (ss.353-378), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019

oluşturduğu nekropolün tümünde, inhumasyon gömü uygulanmasıyla beraber iskeletlerin neredeyse hepsi *hocker*²⁸⁵ pozisyonunda yerleştirilmiştir²⁸⁶. Aralarında yön birliği bulunmayan mezarlar antropolojik verilere göre; 14 kadın, 4 erkek, 11 çocuk/bebek ve 3 adet belirsiz gömüden oluşmaktadır²⁸⁷ (**Tablo 1**). Gömülerin daha çok kadın ve çocuklara ait olması ise dikkat çekicidir²⁸⁸.

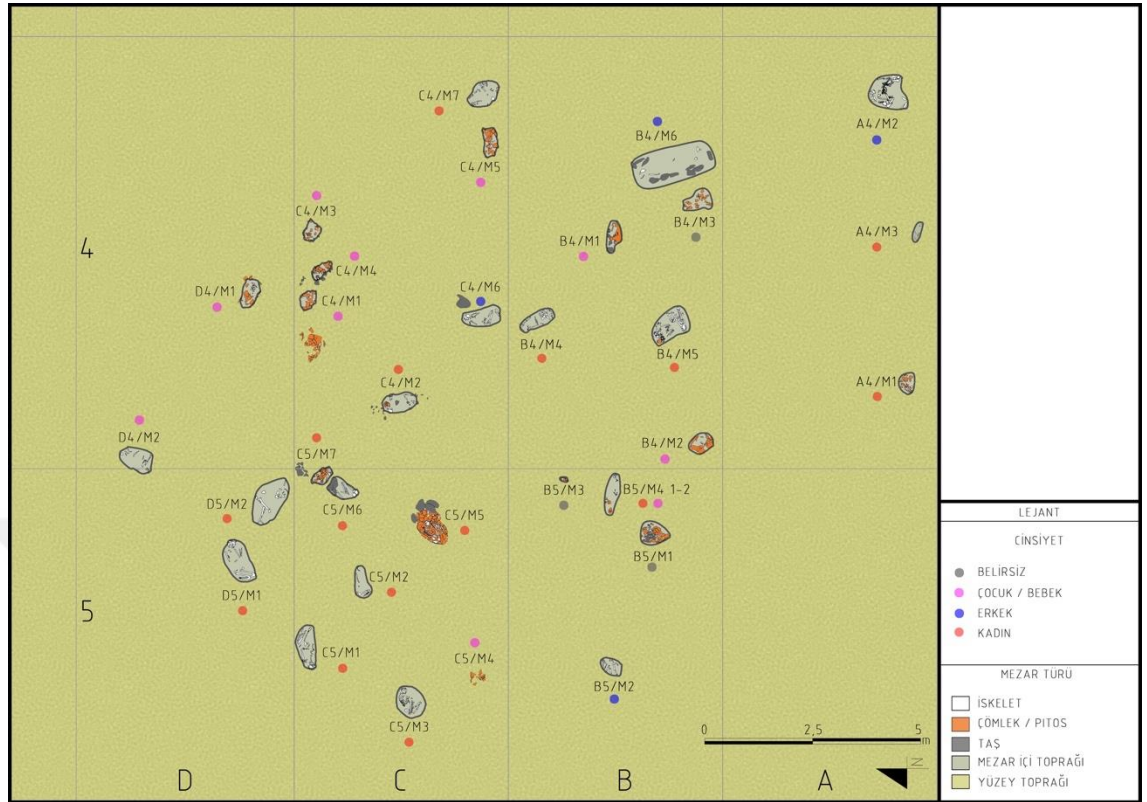
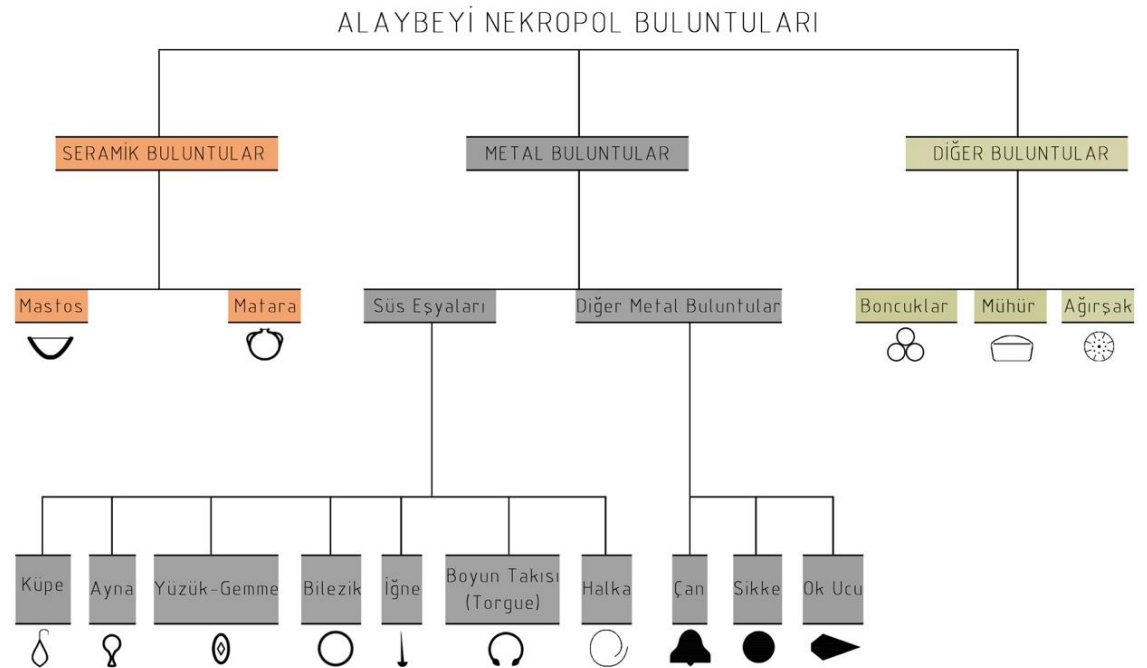
2016- 2017 yıllarında nekropol alanında D 4/5, C 4/5, A 4 ve B 4/5 olmak üzere toplam 7 açmada yapılan kazı çalışmalarında açığa çıkarılan 32 adet mezarın neredeyse hepsinde ölü hediyelerine rastlanılmıştır. Yöre için en kapsamlı mezarlık verilerini sunan nekropolde ölü hediyeleri malzemelerine göre, toplam 3 ayrı grupta toplanmış ve her grup kendi alt bölümü altında değerlendirilmiştir (**Tablo 2**).

²⁸⁵ Açığa çıkarılan iskeletlerde *hocker* pozisyonundan ziyade yarım *hocker* gömü görülmektedir. Bu olayda ölümden hemen sonra gerçekleşmeye başlayan katılma ve mezara konulma sürresiyle bağlantılı olabileceğinden genel olarak “yarım *hocker*” gömülerde, tezde *hocker* gömü uygulaması olarak kabul edilmiştir.

²⁸⁶ Ancak, B4/M6 mezar tipi etrafındaki sıralı taşlarla Taş Örgü Mezar olabilme ihtimalini akla getirmekle beraber, mezar ölçülerinden dolayı da iskeletin dorsal pozisyonunda yerleştirildiği de ihtimal dahilindedir. Net bir verinin olmayışından dolayı bu mezarda basit toprak mezar tipinde değerlendirilmiştir. Kasapoğlu-Korkmaz-Yavuz, Resim 38.

²⁸⁷ Açıkkıol-Sarı, 353 vd.

²⁸⁸ Belki de erkekler başka bir alana ya da yerleşim içinde gömülüyor olmalıydılar. Ayrıca, Tasmaor yerleşiminde de kadın mezarlarının sayısı erkek mezarlarının iki katıdır. Akçay, 67 vd.

Tablo 1. Alaybeyi Nekropolü Mezar ve Cinsiyet Dağılımı**Tablo 2.** Alaybeyi Nekropol Buluntuları

4.1.1. Seramik Buluntular

Bu grup içerisinde değerlendirilen seramikler C4/M2²⁸⁹ mezarından ele geçen bir adet mastos tipi konik kap ve bir adet mataradır (**Foto. 1**).

Foto. 1. Alaybeyi Seramik Buluntuları (Fotoğraf: Tanap Arşivi)

Nadir bir kap formu olan mastos, genellikle mezarlara bırakılan ölü hediyesi olarak karşımıza çıkmaktadır. En erken örneklerinin Korinthos'ta MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktığı belirtilen form²⁹⁰, Attika siyah figür seramiğinde de MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında ve son çeyreğinde görülmektedir²⁹¹. Sivri dipli ve bazı örneklerde yanlarında bir ya da iki yatay-dikey kulplara sahip olan mastoslar MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısında metalik parlaklıkta, siyah ve parlak kırmızı astarlı iken; Hellenistik Dönem içlerine doğru mat siyah astarlı veya daha düşük kalitede kırmızı astarlı bir değişim göstermektedir²⁹².

Hem nekropol hem de bölge bazında tekil örnek oluşturması açısından önem arz eden mastos tipi konik kâse²⁹³, 15,5 cm ağız çapına ve 6 cm yüksekliğe sahiptir (**Fig. 1/**

²⁸⁹ Kasapoğlu-Korkmaz-Yavuz, 284 vd.

²⁹⁰ Alexander Paul von Helden, "Mastoi", *Kölner und Bonner Archaeologica* 2/2012, 33.

²⁹¹ Mary B. Moore, Mary Zelia Pease Philippides, Dietrich von Bothmer, "Attic Black-Figured Pottery", *The Athenian Agora*, Vol.23, 1986, 57.

²⁹² Abuzer Kızıl, "1990-2005 Yılları Arasında Mylasa'da Kurtarma Kazıları Yapılan Mezarlar ve Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", In: F. Rumscheid(Ed.), *Die Karerundie Anderen: internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin*, 13.bis. 15 Oktober 2005, Bonn 2009, 410.

²⁹³ İncelenen örnekler ışığında tam anlamıyla mastos formunda değerlendiremediğimiz formun Batı Anadolu mastoslarının Hellenistik Dönem'deki daha sade ve farklı astarlı örneklerine benzer form izlemesinden dolayı "mastos tipi konik kase" olarak değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Kasapoğlu, Meral, Yavuz, 287.

Kat. No. 1). Gövdede turuncumsu kahve astarlı, iç ve dış yüzeyinde yatay kırmızımsı boya bant bezemelerine sahip kaliteli üretim örneği yansıtan konik kâsenin en yakın benzeri Tralleis Nekropolünde, MÖ 2. yüzyıla tarihlenen Ç4 (Lev. XLVI, Ç4) mezarında karşımıza çıkmaktadır²⁹⁴. Yakın coğrafyada, benzer nitelikli form örneklerine ise Erevan yakınlarındaki Artaxata-Artashat'ın nekropol alanında, Geç Hellenistik-Erken Roma dönemi eserleri arasında (Hacatrjan, Lev. 14.6-7, 18.8, 22.3) rastlamaktayız²⁹⁵. Mastosların siyah firnisli, daha küçük boyutlu Batı Anadolu örneklerine ise Stratonikeia²⁹⁶, Efes²⁹⁷, Beçin²⁹⁸, Mylasa²⁹⁹ ve Labraunda'da³⁰⁰ rastlamak mümkündür. Kâse üzerinde bulunan yatay boya bant bezeme örnekleri; Orta Anadolu, Galat seramiği olarak adlandırılan ve daha çok Boğazköy, Yozgat/ Tavium'da ele geçen seramikler üzerinde görülmektedir³⁰¹. Bunun yanında yakın yerleşim olan Bayburt Büyüktepe'de ele geçen ve Demir Çağ'a tarihlenen seramik üzerinde de kahverengi-krem yatay bant bezeme karşımıza çıkmaktadır³⁰².

Diğer seramik buluntu, yine aynı mezarda mastos tipi kâse yakınında kırık durumda ele geçen mataradır (**Fig. 2/ Kat. No. 2**). Yüzeyi yanık olarak ele geçen basık küresel gövdeli, kısa boyunlu matara form açısından Hitit İmparatorluk Çağ'ı kaplarını anımsatsa da³⁰³ formun en yakın benzer örneği İmikuşağı Höyüğü Hellenistik yerleşmesinde

²⁹⁴ Aynur Civelek, *Tralleis Nekropolisi Buluntuları Işığında Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiği*. (Doktora), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 2001, s.162, Lev. XLVI-Ç4.

²⁹⁵ A.G. Hacatrjan, (ХАЦАТРЯН, Ж Д), АРТАШАТ II, (ARTASHAT II) АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ,РАСКОПКИ В АРМЕНИИ. No: 17. ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР ЕРЕВАН 1981.

²⁹⁶ Asuman Balıran, *Stratonikeia Nekropol Buluntuları*, (Doktora), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1990, 105, Res.122.

²⁹⁷ Verena Gassner, *Das Südost der Tetrachonos-Agora. Keramik und Kleinfunde*, Forschungen in Ephesos XIII/1/1, Wien 1997, 51, Kat. 123,124.

²⁹⁸ Abuzer Kızıl, "Beçin Hellenistik Dönem Oda Mezarları", *MKKS* 6, 255-271, Res. 9.

²⁹⁹ Akşidil Akarca, "Mylasa'da Hellenistik Bir Mezar", *Belleten* 16, 1952, 380,381; Erol Özen, "Hayıtlı Mahallesi, Atatürk Bulvarı,252 Ada, 38-43 Parseller Kurtarma Kazısı", *MKKS* 15, 2007, 182, Res.5; Abuzer Kızıl, "1990-2005 Yılları Arasında Mylasa'da Kurtarma Kazıları Yapılan Mezarlar ve Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", Frank Rumscheid(Ed.), *Die Karerundie Anderen*, s.400, M13, Res.44-M15, Res. 52, Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin, 13.bis. 15 Oktober 2005, Bonn 2009; İlkan Hasdağlı, "Mezar Hediyesi Olarak Mylasa Mastosları", *Arkeoloji Dergisi XXI*, 2016, 91-104.

³⁰⁰ Lars Karlsson, Olivier Henry, Jesper Blid, "Labraunda 2011", *KST* 34/2, 2012, 461, Res. 12, T98.1,MÖ 3. yüzyıl.

³⁰¹ Ute Lohner-Urban, "Überlegungen zur sogenannten galatischen Keramik aus Tavium/ Büyüknemes", Gabriele Koiner- Ute Lohner-Urban (Ed.), *Festschrift für einen Resisenden Thuri Lorenz zum 85. Geburtstag*, (s. 134, Abb.2), Wien 2016.

³⁰² Sagona, "Büyüktepe Höyük 1992", Fig.2:2.

³⁰³ Önder Bilgi, *M.Ö. II. Binyılda Anadolu'da Bulunmuş Olan Matara Biçimli Kaplar*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1982, Tab. 18, 30.

görülmektedir³⁰⁴. Bunun yanı sıra Erevan'ın kuzey doğusundaki, Avan-Arinj klasik yerleşmesinde (MÖ 2. -MS 1. yüzyıl) küçük farklılıklara sahip benzer buluntular açığa çıkarılmıştır³⁰⁵.

Fig. 1. Mastos Tipi Küresel Kap

Fig. 2. Matara

Foto 2’de pişmiş toprak minyatür kaplar mezar buluntusu olarak kontekst içinde değerlendirilmiş fakat form ve mal özellikleri nedeniyle Altunkaynak-Özdemir

³⁰⁴ Zafer Derin, *Aşağı Fırat Havzası İmikkuşağı Höyüğü Hellenistik Dönem Keramiği*. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 1985, 65, Lev. XXXV-114.

³⁰⁵ A.H. Demirkhanyan, “Archaeological Survey of The Classical Settlement Avan-Arinj in The North-Eastern Part of Erevan. (2nd century BC – 1st century AD)”. *Fundamental Armenology No.1 (3)*, 2016, Fig. 30.

tarafından “Alaybeyi Höyük Demir Çağ Tabakaları ve Buluntuları” kapsamında “Kahverengi Mal Grubu” içerisinde sınıflandırılmıştır³⁰⁶.

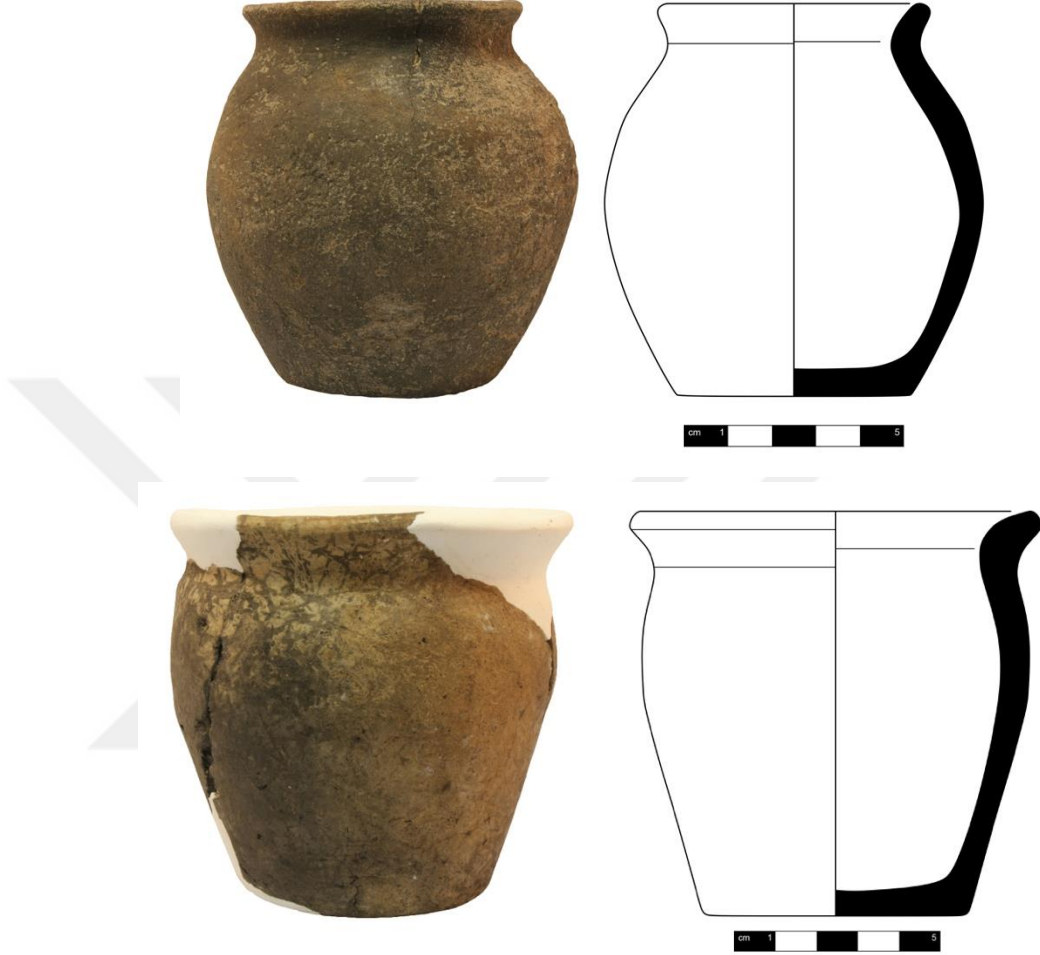

Foto. 2. Alaybeyi Minyatür Kaplar (Fotoğraf: Tanap Kazı Arşivi)

4.1.2. Metal Buluntular

Nekropol alanındaki oldukça zengin buluntu grubunu oluşturan metal eserlerin büyük çoğunluğu, kadın mezarlarından ele geçen ve süs eşyaları olarak da tanımlayabileceğimiz ölü hediyelerinden oluşmaktadır. İçerisinde bir ok ucu ve sikkenin

³⁰⁶ Bkz. Gülşah Altunkaynak -Mehmet Ali Özdemir, “Alaybeyi Höyük Demir Çağ Tabakaları ve Buluntuları”, Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (ss 183-274), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019; Ayrıca Alaybeyi Demir Çağı Seramikleri ayrıntılı olarak Mehmet Ali Özdemir tarafından devam eden “*Erzurum Alaybeyi Höyüğü Demir Çağ Seramikleri*” adlı doktora tezi kapsamında değerlendirilmektedir.

de yer aldığı buluntular; bilezik, küpe, halka, kolye, yüzük ve çan (*tintinnabulum*) örneklerinden oluşmaktadır Metal buluntular da kendi içerisinde Süs Eşyaları ve Diğer Buluntular başlıkları altında olmak üzere 2 grupta değerlendirilmiştir.

4.1.2.1. Süs Eşyaları

Günümüzde olduğu gibi Antik çağlarda da insanlar tarafından sevilerek kullanılan süs eşyaları, Alaybeyi Nekropolü kapsamında işlevselliklerine göre toplamda 7 ayrı grup içerisinde değerlendirilmiştir (**Tablo 2**).

İğne:

Metal buluntular içerisinde değerlendirilen ilk grup, bronz ve demir iğnelerdir. Alaybeyi Nekropolünde toplam 4 adet iğne açığa çıkarılmış olup, bunlardan sadece ikisi sağlam olarak tanımlanabilmiş, diğerleri ise aşırı korozyon nedeniyle değerlendirmeye alınamamıştır. Anadolu'da Erken Tunç Çağı kral mezarlarında ve Hitit tabakalarında erken örneklerine rastladığımız iğneler³⁰⁷; yerleşimlerden ve nekropol alanlarından ele geçmektedir. İğnelerin kullanım amaçları da bulundukları konuma ve sergiledikleri özelliklerine göre kısmen açıklanabilmektedir. Genel olarak mezarlardan ele geçen iğnelerin ip deliğinin bulunup bulunmaması, bunların giysi ya da kefen iğnesi olarak kullanım görme ihtimallerini düşündürmektedir. Bu düşünce ile C5/M1 ve C5/M5'te korozyon nedeniyle değerlendirilmeye alınamayan demir-bronz iğnelerin, iskeletlerin baş kısmında ele geçmesinden dolayı bunların kefen iğnesi olarak kullanım gördükleri de düşünülebilir. C4/M2 mezar konteksti içerisinde sağlam olarak ele geçen 11,1 cm uzunluğundaki bronz iğnenin (**Fig. 3**), tomurcuk şeklindeki iri kabara başın altında bulunan dövülerek genişletilmiş bölümünde, küçük yuvarlak bir deliği yer almaktadır. Bu delik, iğne ucuna doğru incelenerek uzamaktadır. Bu örnek genel olarak, çoklu boğum-torus işlemeli baş ve başın oldukça altında kalan deliklere sahip karakteristik Urartu iğnelerini anımsatmaktadır. Ancak, **Fig. 3**'te gösterilen örneğe ait kabara başın devamındaki çoklu boğum-torus işlemesinin, Urartu iğnelerinin genelindeki kadar geniş aralığa sahip olmaması ve Urartu örneklerindeki yassı profilden farklı olarak, iğne gövdesinde silindirik profile sahip olması, örneğin farklılıklarına işaret etmektedir. Urartu iğnelerinden daha sade form sergileyen **Fig. 3** örneği, Gaziantep/Deve Höyük

³⁰⁷ Recep Yıldırım, *Urartu İğneleri*, TTK, Ankara 1989, 12.

yerleşiminde MÖ 5. yüzyıla tarihlenen mezarlık alanından ele geçen Fig.14-360 numaralı iğne ile de benzer özellikler yansıtmaktadır³⁰⁸. **Fig. 4**'te görülen ve C5/M5³⁰⁹ mezarında ele geçen diğer bronz iğne de yapısal olarak **Fig. 3** ile benzerlik göstermektedir. Baş topuzunda herhangi bir bezemeye yer verilmeyerek sade bırakılmış mantar başı ile gövdeye geçişte, Urartu iğnelerinde görülen başlığı hareketlendiren bir tür bezemeye yer verilmemesi göz önüne alındığında, iğnelerin tarihlendirilmesinde ele geçtikleri mezar kontekstleri baz alınmıştır.

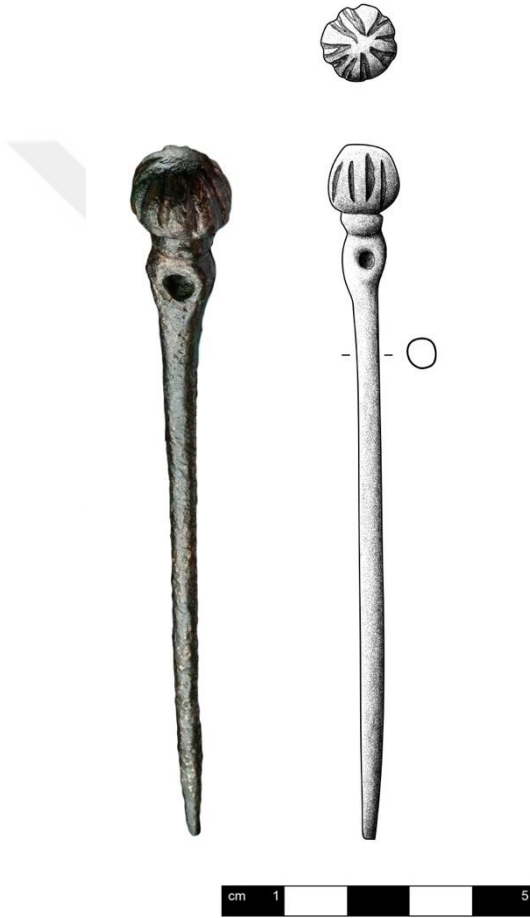

Fig. 3. Bronz İğne

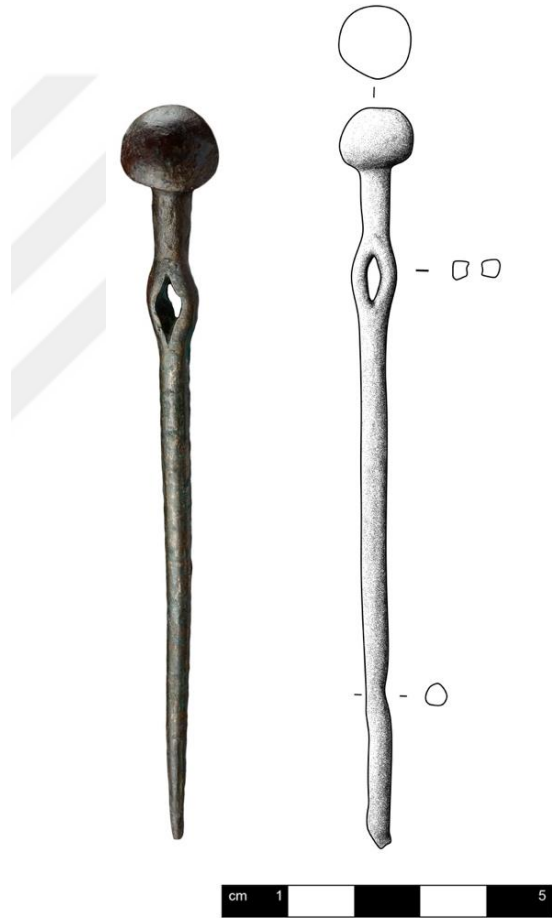

Fig. 4. Bronz İğne

³⁰⁸ P.R.S. Moorey, *Cemeteries of the First Millennium B.B. at Deve Hüyük, near Carchemish*, salvaged by T.E. Lawrence and C.L. Woolley in 1913, Oxford 1980, 89.

³⁰⁹ Kasapoğlu, Meral, Yavuz, 304-306.

Ayna:

Metal buluntu grubu içerisinde değerlendirilen, Antik Çağ'ın en çok kullanılan kişisel eşyalarından olan ve C5/M1³¹⁰ mezarındaki iskeletin göğüs hizasında bulunan bir adet bronz ayna; 11 cm çapında, düz disk formu ve süslemesizdir (**Fig. 5**). Eserin sap kısmı ele geçmemiş olup, diskin kenar bölümünde yer alan tutturma delikleri belirgindir. Kadın mezarlarında ölü hediyesi olarak görülen aynaların Arkaik ve Klasik dönem örneklerinde, sap kısımlarına insan, hayvan figürleri³¹¹ işlenmektedir. Buna ek olarak, Hellenistik Dönem itibarıyla bu işlemlere kazıma ve kabartma olarak günlük- mitolojik sahneler de eklenmiştir³¹². Hellenistik Dönem'de oldukça yaygınlaşarak Roma Dönem'i içlerine doğru kullanımları devam eden aynaların Alaybeyi örneği (**Fig. 5**), bölge genelinde Elâzığ- Aşvan Kalesi'nde de ele geçen ve Hellenistik Dönem'e tarihlenen ayna örnekleriyle paralellik göstermektedir³¹³. Yine Batı Anadolu'da; Assos'ta MÖ 5-4. yüzyıl³¹⁴, Parion'da MÖ 4- MS 1. yüzyıl³¹⁵, Laodikeia'da³¹⁶ Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen ayna örneklerine rastlamak mümkündür.

³¹⁰ Kasapoğlu, Meral, Yavuz, 294.

³¹¹ Gisela Richter, *Yunan Sanatı*, Beral Madra (Çev.), İstanbul 1984, 181-184.

³¹² Zerrin Aydın Tavukçu, "Parion Nekropolü 2005 Yılı Buluntuları" (Doktora), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum 2006, 33.

³¹³ Stephen Mitchell, *Aşvan Kale, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia- I. The Hellenistic, Roman and Islamic Sites*. British Institute of Archaeology at Ankara 1980, Fig. 114, 8-10-11.

³¹⁴ Erdiç Buruldağ, *Assos Batı Nekropolü Ölü Gömme Gelenekleri (MÖ 7. MÖ 1. yüzyıl)*, (Yüksek Lisans), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2009, 88, Lev. 67, Res.4.

³¹⁵ Hasan Kasapoğlu, Parion Kazısı Metal Buluntuları, *Türkiye Arkeolojisinde Metal: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar*, III. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı (3-5 Ekim. 2013) Bildiriler Kitabı, 2013, 132, Şek. 4.

³¹⁶ Celal Şimşek-Mehmet Okunak-Mustafa Bilgin, *Laodikeia Nekropolü (2004-2010 Yılları)*, Ege Yayınları, İstanbul 2011, Metn:167, Katalog:549, Kat. 608.

Fig. 5. Bronz Ayna

Boyun Halkası /Torque:

D5/M2 mezarındaki kadın iskeletin kafatasının altında 16x10 cm çapa sahip olan ve süs eşyaları olarak adlandırabileceğimiz bir adet gümüş boyun halkası açığa çıkarılmıştır (**Fig. 6**). Elips şeklinde olan halkanın, iki uç kısmında kazıma çizgiler ve çift yivli kalın uçlar yer almaktadır. Uçlara doğru genişleyen yuvarlak kesitli bu boyun halkası, Halil Tekin'in aktarımlarına göre literatürde “*torque*” olarak adlandırılmaktadır³¹⁷. Boyun halkalarının kullanımına yönelik yapılan çalışmalarda bu tarz takıların muhtemelen bir itibar göstergesi, tanrısal bir kavram ifade ettiği belirtilmiş ve halkalar, genel olarak da Keltler ile de ilişkilendirilmiştir³¹⁸. Bu tarz boyun halkaları, Hellenistik Dönem heykeltıraşlık eserlerinde de Kelt kolyesi olarak bilinmektedir³¹⁹. Coğrafi yakınlık bakımından genel olarak Yakın Doğu'nun kuzeyinde, daha çok Suriye'de, yaygın olarak görülen bu tür boyun halkalarının Urartu Dönemi'ne tarihlenen erken örneklerine Anadolu Medeniyetleri Müzesi³²⁰ ve Kahramanmaraş Arkeoloji Müzesi'nde³²¹ rastlamak mümkündür. Alaybeyi **Fig. 6**'da gördüğümüz boyun halkası, biçimsel ve teknik anlamda Urartu Dönemi'ne tarihlenen örneklerle benzer bir yapı

³¹⁷ Halil Tekin, *Madeni Eser Tipolojisi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2018, 157.

³¹⁸ Christiane Eluere, “Celtic Gold Torcs”, *Gold Bull*, 20, 1987, 22-37; Marianne Görmann, “The Necklace as a Divine Symbol and as a Sign of Dignity in the Old Norse Conception”, *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, Vol.16, 1996, 130.

³¹⁹ R.R.R. Smith, *Hellenistik Heykel*, Aysın Yoltar Yıldırım (Çev.), 1. Basım, Homer Kitabevi, İstanbul 2002, Fig. 119.

³²⁰ F.R. Işık Bingöl, *Anadolu Medeniyetler Müzesi Antik Takılar*, Dönmez Ofset, Ankara 1999, 150, Kat No. 166.

³²¹ Davut Yiğitpaşa- Süleyman Can, “Kahramanmaraş Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Urartu Metal Eseri”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2017, Cilt.14, Sayı.37. 256.

sergilese de; bu döneme yapılacak bir tarihlemenin hem nekropol alanının genel buluntu kronolojisi ile örtüşmemesi hem de bu tarz takıların daha sonraki dönemlerde de kullanım görme ihtimalleri olmasından dolayı³²² **Fig. 6** erken örneklerin geleneğini devam ettiren bir geç örnek olarak nitelendirilmiştir.

Fig. 6. Gümüş Torque

Bilezik:

Metal grup içerisinde, süs eşyası olarak tanımladığımız bir diğer grup ise; C4/M5, C5/M1 ve C5-M3³²³ mezarlarında ele geçen 3 adet bronz bileziktir. C4/M5 çocuk mezarında açığa çıkarılan **Fig. 7a**'daki bilezik, 3,6 cm çapa sahiptir. Burgu yapılmış iki ayrı halkanın yan yana getirilerek kelepçe şeklinde geçme iki uçla sonlandırıldığı bilezik, yapısal olarak ilk bakışta çift burgu tel yapısına sahip gibi gözükmesine rağmen, ayrıntılı olarak bakıldığında bileziğin ayrı ayrı iki burgu telin, uç kısmında kelepçe ile birleştirilmesi ile oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bir hayvan protomu ile sonlandırılan **Fig. 7a** örneğinde işlenen bu uygulamanın, Batı Anadolu ve Grek dünyası, Hellenistik Dönem takı geleneği tilkikuyruğu örgü tekniğini³²⁴ anımsatması dikkat

³²² Öyle ki benzer form, teknik özellikleri yansıtan ancak daha küçük ölçülerde bilezik olarak kullanılan örnekleri Efes'te Bizans dönemi buluntuları içerisinde değerlendirilmektedir. Bkz: Andrea M. Pülz, *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos*, Forschungen In Ephesos XVIII/1, 2020, Tafel 15: S29, Tafel 16: S34, Tafel 17: S40.

³²³ Kasapoğlu, Meral, Yavuz, 290, 291, 302.

³²⁴ F.H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*. The Trustees of the British Museum, 1969, 26.; Gülgün Köroğlu, *Anadolu Uygarlıklarında Takı*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2004, 62.

çekicidir. **Fig. 7a**'da uygulanan tekniğin benzer örneği olan Patnos-Giriktepe Sarayı buluntusu yüzük, Belli tarafından³²⁵ MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilmiş ve Urartu Krallığı yayılımında yüzüğün başka bir örneğinin olmadığı belirtilmiştir. Öyle ki bu Belli tarafından yüzük için önerilen tarihi tartışılır kılmaktadır. Bu teknikte yapılan takı örnekleri ender olmakla birlikte, Uşak- Kula'da bulunan ve MS 2-3. yüzyıl aralığına tarihlenen halka küpede aynı tekniği görmekteyiz. Batı Anadolu kökenli olduğu belirtilen tasarımı iki uç arasındaki yuvaya Sard taşı yerleştirilmiştir³²⁶.

Yine aynı grup içerisinde **Fig. 7b**'deki 6,1 cm çapa sahip bronz bileziğin halka kısmı hafif şişkin ve kenarları yuvarlatılmış olup üzerinde herhangi bir bezemeye yer verilmemiştir. Urartu bilezik uçlarında işlenen hayvan protomlu örneklerden³²⁷ daha sade bir yapı sergileyen eserin uçları kuşbaşı tasviriyle sonlanmıştır. Kuş figürlerine sadece nekropol buluntularında değil; genel olarak Alaybeyi buluntularında da rastlamak mümkündür. Bu durum bölgenin faunasının eserlere yansısı olarak da değerlendirilebilir.

Son bilezik örneği olan **Fig. 7c**'deki bronz bilezik halkası çizgi ile burmalı bir görünüme sahiptir. Burgu formu, 6,1 cm çapa sahip yuvarlak halkanın, her iki ucu ince işçilikle işlenmiş dağ keçisi olması muhtemel protomlarla sonlanmıştır. Fig. 9c'nin, keçi protomlu benzer örneği; Adıyaman-Tille Höyük Akhaimenid tabakası mezarından ele geçen bilezik örnekleriyle benzerlik gösterse de, Tille Höyük'teki bileziklerin tek ucunda protom olması ve halkaların şeritli olması gibi farklılıklarla Alaybeyi örneğinden ayrılmaktadır.

³²⁵ Belli, 291.

³²⁶ Yıldız Akçay Meriçboyu, "Antikçağ'da Anadolu Takıları", Akbank, İstanbul 2001, 202-3.

³²⁷ Lori Khatchadourian, "The 2005-2006 Excavations of The Iron III Settlement at Tsaghkahovit". *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, Vol. III / I. 2008, 91-100, Fig. 5-c.; Yiğitpaşa-Can, Kat No. 20-21; Gulan Ayaz, *Van/Altuntepe Urartu Nekropolü Takıları*. (Yüksek Lisans), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006, 4-15; Belli, 258-268; Rafet Çavuşoğlu- Hanifi Biber, "Van/Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü", *Arkeoloji ve Sanat*. 120. 2005, 27.

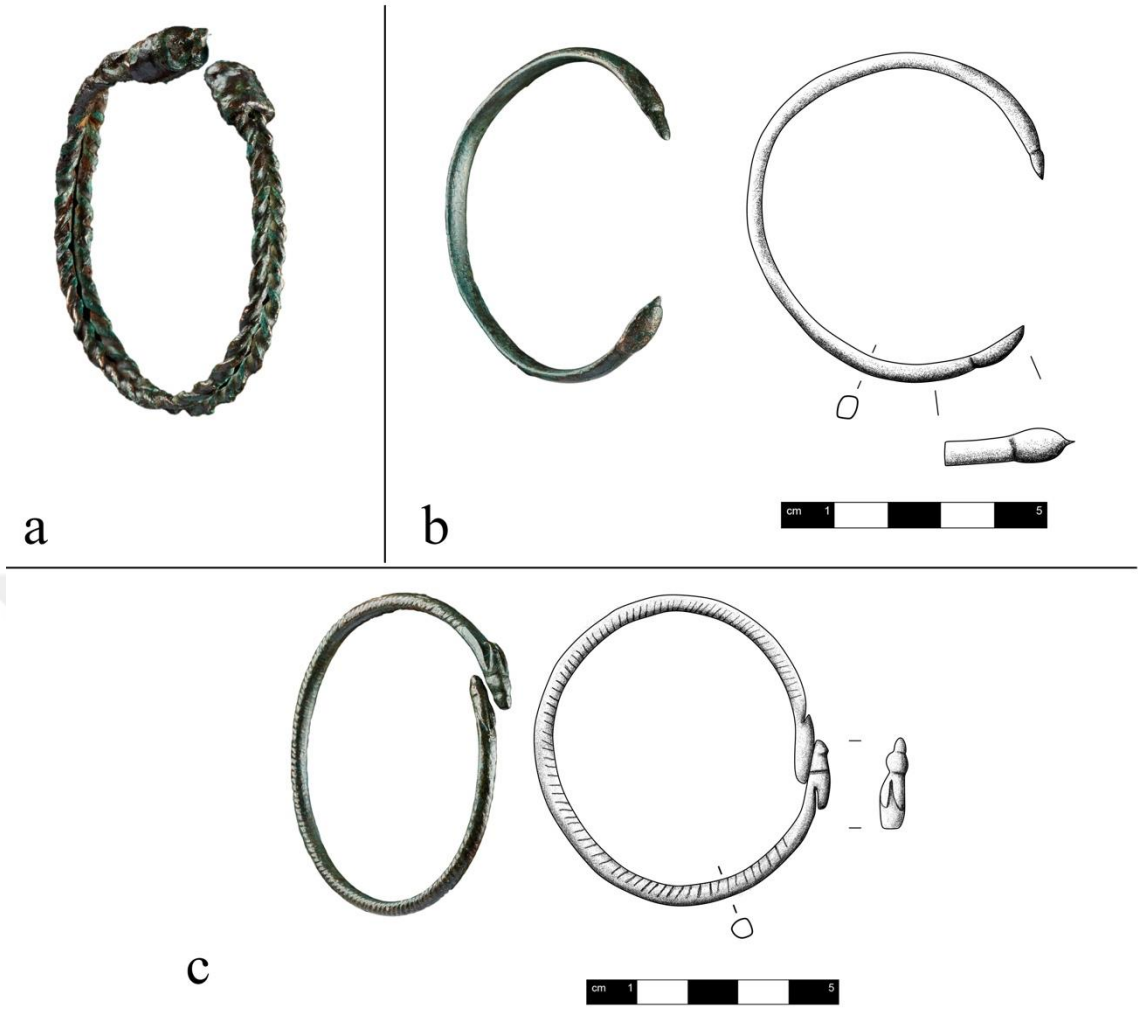

Fig. 7. Bronz Bilezikler

Küpe ?:

Süs eşyası olarak kullanım gören bir diğer takı grubu ise küpelerdir. Alaybeyi Nekropolü'nde sadece bir adet ile temsil edilen küpe olması muhtemel takı, C5/M1 mezarındaki bireyin kafatasının sağ alt kısmında ele geçmiştir (**Fig. 8**). Ortalama 5,4 cm çapa sahip olan takının çap ölçüsü, diğer eşinin bulunmaması ve küpe askısı olabilecek bir aparat uzantısının olmaması, küpe olmama ihtimalini akla getirmiş olsa da, *in-situ* buluntu yeri bu halkanın küpe olma olasılığını öne çıkarmaktadır. İlk bakışta yuvarlak profilli iki parça ince bronz telin bükülüp birleştirilmesiyle oluşan bir yapı sergileyen örnek ayrıntılı incelendiğinde **Fig. 8**'de küpe olarak tanımladığımız eserin, birleşme yerinde bir tekniğin varlığı göze çarpmıştır. Birleşim yerlerinin ilkinde, bronz telin bir ucu diğerinin üzerine üç sıra boğumlu sarılmış ve teller birbirine bağlanmıştır. Bunun

karşısındaki diğer birleşim kısmında ise birbiri içine geçen karşılıklı iki ilmekli düğümde, her ilmeğin devamındaki uç kendi tarafındaki tel gövdesine biri üç sıra, diğeri altı sıra boğumlu sarılarak yapım sonlandırılmıştır. Bu tekniğin yapıldığı bölüm muhtemelen küpenin görünür vaziyetteki kaş kısmıdır. En basit ifadeyle birbiri içine geçen karşılıklı iki ilmekli düğüm işlemesi olan ve genel olarak Grek dünyasında “*Herakles düğümü*” ya da “*nodus Hercules*” olarak adlandırılan tekniğin, **Fig. 8**’de gösterilen örnekte basit bir işçilikle uygulandığını söylememiz mümkündür. Hellenistik dönemin yeni ve karakteristik bir tekniği olan Herakles düğümünün mitolojik yansıması, Nemea aslanının bağlanış şeklidir. Öyle ki bu teknik, MÖ 4. yüzyılın sonlarına doğru Makedonyalılar’ın Herakles oğulları soyundan geldiklerinin takılardaki anlatımı olarak ifade edilmektedir³²⁸. Bu ifadeyi Grek dünyası ve etki alanındaki yerleşimlerde bulunan çeşitli takı türlerinde sıklıkla görmek mümkündür³²⁹. Ayrıca, sadece görsel, dekoratif oluşunun yanında bu düğümün evlilik ve çocuk doğumu ile ilgili anlamlarla birlikte birçok anlam taşıdığı da kaynaklar tarafında belirtilir³³⁰. **Fig. 8** Alaybeyi örneği ile Perge kazılarında bulunan MS 1-3. yüzyıl arasına tarihlenen altın küpe örnekleri, oldukça benzer işçilik sergiler³³¹. Ayrıca, British Museum kataloğunda Grek olarak tarihlenen yüzük örneğiyle yakın paralellik gösterir³³². Kıta Yunanistan’daki MÖ 350-300 tarihli Akarnania buluntusu gümüş bileziğin kaş kısmının karşısındaki birleştirme bölümündeki Herakles düğümü yapısının³³³ ve Berlin Staatliche Museum’da MS 1-2. yüzyıla tarihlenen örnekteki bilezik üzerinde görülen işçiliğin yakın benzerlik gösterdiğini de söylemek mümkündür³³⁴. Meriçboyu’da, halkaya ve sarkaca tel dolamanın, Hellenistik Dönem’in sonlarında başlayıp, Erken Roma’da da sevilerek kullanıldığını ifade eder³³⁵.

³²⁸ Meriçboyu, 148-149.

³²⁹ Marshall, MÖ 4-3 yüzyıla ait diadem, 170-171, Pl. XXVII. 1607, 1609 Melos adası; Jack Ogden, *Jewellery of the Ancient World*. Trefoil Books Ltd. London 1994, 97, Nr. 196 Alexandria.

³³⁰ Doğumda düğümün çözülmesi ile doğumun kolaylıkla gerçekleşileceğine olan inancın yanında, motifin yaraları iyileştirdiğine de inanılırdı. Meriçboyu, 189.

³³¹ Nuray Özgülner, *Perge Kazılarında Bulunmuş Takılar*, (Yüksek Lisans) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, İstanbul 2007, K2-K15 arası buluntular.

³³² F.H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*. The Trustees of the British Museum, London 1907, 177, Plate XXVIII- 1115.

³³³ Ogden, *Jewellery of the Ancient World*, 73, Nr. 27.

³³⁴ Jack M. Ogden, *Gold Jewellery in Ptolemaic, Roman and Byzantine Egypt*, University of Durham, Department of Oriental Studies (Ph.D. Thesis), 1990, Volume 2/427.

³³⁵ Meriçboyu, 203.

Fig. 8. Küpe?

Yüzük:

Günümüzde olduğu gibi Antik dönemde de kadınlar ve erkekler tarafından sıklıkla tercih edilen bir diğer süs eşyası ise yüzüklerdir. Hellenistik Dönem de yüzüklerin, süs eşyası olarak kullanılmalarının yanı sıra mühür ve büyüden koruma amaçlı da kullanım gördükleri³³⁶ ve bu geleneğinin köklerinin, MÖ 4. binde Babylonia'ya dayandığı, kaynaklar tarafından aktarılmaktadır³³⁷. Alaybeyi C5/M1³³⁸ mezar konteksti içinde ele geçen **Fig. 9** yüzük örneğinin halka kısmı eksik olup yüzüğe ait yuvarlak taş oturtma bölümü ve bu bölüme yerleştirilmiş gemme³³⁹ ele geçmiştir. Yüzüğün demir halka kısmına ait korozyonlu parçaları ele geçmesine rağmen, birleştirilecek nitelikte olmadıkları için yüzük restore edilememiştir. En geniş kısmı 1,3 cm çapa sahip olan cam ya da dağ kristalinden olması muhtemel gemme üzerinde, *intaglio* (oyma tekniği) tekniğinde sola doğru şaha kalkmış bir at figürü işlenmiştir. **Fig. 9**'da işlenen at figürü, yelesinden kaburga kemiklerinin ayrıntısına kadar son derece güçlü bir gerçekçilikle yansıtılmıştır. Grek sanatında genel anlamda Arkaik Dönem'e ait gemmeler üzerinde

³³⁶ Meriçboyu, 178; Koray Konuk- Melih Arslan, *Anadolu Antik Yüzük Taşları ve Yüzükleri*, Yüksel Erimtan Koleksiyonu, Ankara 2000, 11.

³³⁷ Richter, 205.

³³⁸ Kasapoğlu, Meral, Yavuz, 294.

³³⁹ "Gem" oyulmuş, parlatılmış objeler üzerine süs olarak işlenmiş değerli veya yarı değerli bir taş parçası olarak tanımlanmaktadır. Bkz: Konuk- Arslan, 11.

aslan, boğa, at, domuz gibi hayvanların betimlendiği örnekler mevcuttur³⁴⁰. Grek ve Roma gemmeleri üzerine ayrıntılı bir çalışmada bulunan Sagiv, atların bu kültürlerde toplumsal statünün bir göstergesi olduğunu ifade etmektedir³⁴¹. Sagiv; Olympia Zeus, Parthenon Tapınağı, İskender Lahdi gibi MÖ 5 ve 4. yüzyılın önemli heykeltıraşlık eserlerine atıfta bulunarak natüralist, hareketli at betimlerinin bu süreçteki gelişiminden bahseder. Sagiv ayrıca; geç Hellenistik süreçte, şaha kalkmış dörtnala koşar vaziyetteki atlarda, ışık gölge kontrastının baskın verildiği ve figürlerin daha ayrıntılı ve daha natüralist tarzda işlendiklerini de aktarmaktadır. Bu bağlamda Sagiv, MÖ 2. yüzyıla tarihlenen, İsrail Müzesi'ndeki, şaha kalkmış dörtnala koşar vaziyetteki at protomlu gemmeye sahip yüzüğü de bu stil gelişiminde değerlendirir. Konum özellikleri gereği yakın yerleşim olan Tiflis'in güneyindeki Samcche Akhaimenid yerleşiminde ele geçen yüzüklerden biri³⁴² üzerinde betimlenen koşar vaziyetteki at figürü de, işlenen figür tipi anlamında **Fig. 9** ile kısmen benzerdir. Ancak; Tiflis örneğindeki at, bronz kaş üzerine kazıma çizgi ile işlenmiştir ve örnekte gemme bulunmamaktadır. Her iki coğrafyada ele geçen örnekte de hareketli olan at, Alaybeyi örneğinde şaha kalkmış vaziyette verilmiştir. Daha özele indiğimizde ise bölgede at figürünün betimlendiği örnek, Erzurum Güllüdere'de karşımıza çıkmaktadır³⁴³. Mühür olduğu belirtilen ve Geç Demir Çağı'na atfedilen bu örnekte figür, koşar vaziyette kazıma olarak basit bir şekilde işlenmiştir. Bu bağlamda Alaybeyi örneğine bakıldığında gemme üzerinde son derece detaylı işçiliğin sergilendiği eserin, ulaşabilen kaynaklar içerisinde, bölgede karşılaşılmayan bir yüzük türü olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu yüzüğün, materyal kültür anlamında yeni bir kültürün izlerini yansıttığı düşüncesi akla gelmektedir. Ayrıca; günlük kullanımda yüzük işlevinden daha çok bir mülkiyet, yetki, statü belirtisi olarak kullanım gören bu *intaglio* tekniğindeki yüzüklerin, Alaybeyi örneğinde de aynı amaç doğrultusunda kullanım görme ihtimalini belirtmek yanlış olmayacaktır. Öyle ki; Alaybeyi Nekropolü'nde incelenen mezar ve buluntuları göz önüne alındığında C5/M1 mezar

³⁴⁰ John Boardman, *Archaic Greek Gems-Schools and Artists in the Sixth and Early Fifth Centuries BC*. Thames and Hudson, London 1968, Pl. XXV-XXXVI, Nr.3348-565.

³⁴¹ Igit Sagiv, *Representations of Animals on Greek and Roman Engraved Gems, Meanings and interpretations*. Archaeopress Publishing, Oxford 2018, 64-66.

³⁴² W.V. Liceli, "Achaimenidische Fundorte in Samcche (Südgeorgien)". *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran Und Turan*, 32, 2000, Abb. 1.4, MÖ 5-4. yüzyıl.

³⁴³ Şenyurt-İbiş, 38, Resim 37.

sahibinin, ele geçen buluntuları bağlamında sosyal statüsünde bir farklılık olduğu söylenebilir.

Gemme üzerine işlenen figürde atın seçilmiş olması ise bölgenin kültür özelliklerinin yansımaları olarak değerlendirilebilir. Öyle ki; atın bölge için ölü kültü ile bağlantılı olduğu ve erken dönemlerden beri mezarlarda atlı gömünün yapıldığı bilinmektedir³⁴⁴. Kişinin bu dünyada olduğu gibi öteki dünyada da binek hayvanı olarak belirtilen at, Alaybeyi örneğinde belki de tasvir amaçlı bile olsa kişinin yolculuğuna eşlik etmesi amacını taşıyabilir. Bunun yanı sıra bölgenin antik kaynaklardan da bilinen at yetiştiriciliği³⁴⁵ ve ekonomik hayatında bu hayvanların yerinin ve öneminin vurgulanması³⁴⁶ bunun öteki dünyada da süregelen temsili olarak da öngörülebilir.

Fig. 9. Yüzük

³⁴⁴ Zafer Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, (Doktora), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İzmir 1993.

³⁴⁵ Ksenophon, V.34.

³⁴⁶ Hatice Kalkan, "Akhaemenid Armenia, At ve Rhyta", *Arkeoloji Dergisi* XIII-1, 2009, 142; E. Yavuz, 400.

Fig. 9b. Yüzük

Halka ?:

Metal buluntular içerisinde süs eşyası olarak değerlendirdiğimiz son grup halkalardır. Basit işçilikleriyle Bronz Çağ'dan Geç Antik Çağ'a kadar görülebilen, kullanım açısından geniş tarih aralığına sahip halkaların, genellikle bronz, bazı durumlarda da gümüş, altın ve demir örneklerine rastlamak mümkündür. Yüzük formunu andıran halkalardan Alaybeyi Nekropolü'nde, D4/M1³⁴⁷ mezarı içerisinde 2 adet bronz (**Fig.10a-b**), C5/M1³⁴⁸ mezarında ise 1 adet gümüş (**Fig. 10c**) olmak üzere toplam 3 adet halka? örneği açığa çıkarılmıştır. D4/M1 numaralı çocuk mezarında bulunan bronz halkalar, ortalama 3 cm çapındadır. İnsan ölçeği dikkate alındığında, bu halkaların yüzük olarak kullanılmadıkları anlaşılmaktadır. Ki mezar sahibi bireyin, yapılan antropolojik çalışmalar³⁴⁹ ile çocuk olduğu bilgisi de göz önünde bulundurulduğunda bu halkaların birer çocuk bileziği olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Aynı zamanda **Fig. 10c**'deki gümüş halka 2,3 cm çapa sahiptir ve kadın bireye ait mezar konteksti içerisinde

³⁴⁷ Kasapoğlu, Meral, Yavuz, 276.

³⁴⁸ Kasapoğlu, Meral, Yavuz, 294.

³⁴⁹ Ayşen Açikkol- İbrahim Sarı, "Erzurum Alaybeyi Höyük Geç Demir Çağ İskeletleri", Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (s.355), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.

değerlendirildiğinde, bu örneğin bir yüzük olma ihtimali de vardır. Fakat kadın bireye ait iskeletin başucunda bulunması nedeniyle işlevselliği anlamında net bir şey söylememiz mümkün olmamakla birlikte; örülen saçların içerisinden geçirilerek saç süsü olma ihtimalleri de düşünülebilir. Bu sebeple, işlevsellikleri konusunda net bir yorumda bulunamadığımız bu buluntu grubu, halka ? başlığı altında değerlendirilmiştir.

Yuvarlatılmış profilili ince metalden yapılmış **Fig. 10a-b-c**'deki halkalar ile benzer biçimde halka veya yüzüklerin, Erken Demir Çağ'a tarihlenen demir örneklerine Van-Ernis-Evditepe Nekropolü'nde³⁵⁰; devam eden süreçte MÖ 9.-7. yüzyıl aralığına tarihlenen erken örneklerine Van/Altıntepe Urartu Nekropolü'nde³⁵¹ ölü hediyesi olarak rastlamak mümkündür. Alaybeyi ile aynı bölgede yer alan Erzurum-Güllüdere M12 Geç Demir Çağ mezarından ele geçen 2,6-2,8 cm çapındaki gümüş yüzükler³⁵² de yapım teknikleri ve tipleri ile Alaybeyi **Fig. 10a-b-c** ile yakın benzerlik göstermektedir. Deve Höyük II yerleşiminde ele geçen ve MÖ 5. yüzyıl gibi yerleşimin genelini kapsayan bir aralığa tarihlenen bronz örnekler³⁵³, Laodikeia nekropolü kadın mezarından ölü hediyesi olarak açığa çıkarılan basit halka biçimli, açık uçlu yapısı ile MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bronz yüzükler³⁵⁴, benzer biçimli halkalara örnek olarak gösterilebilir.

³⁵⁰ Veli Sevin, "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", *Anadolu Demir Çağları*, 1987, 39, Res: 5, 13; Oktay Belli- Erkan Konyar, "Ernis-Evditepe: The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia", Tel Aviv, *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University*, Vol.30, Num.2. 2003, Fig. 24. 4.

³⁵¹ Ayaz, 103, Kat. 73-74; Tez çalışmasında bu tip Urartu yüzüklerinin, Basit Halka Biçimliler olarak gruplandırılması uygun görülmekle birlikte, benzer tipte yüzüklerin Urartu yerleşimleri olan Bastam, Kalecik, Dinka II gibi merkezlerde de var olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla bu tip halka/yüzük geleneğinin bölgede MÖ 9 yüzyıldan itibaren bilindiği ve şimdiye kadar elde edilen verilerden de MÖ 4. yüzyıla kadar da bu geleneksel yüzük tipolojisini devam ettirildiğini söylemek mümkündür.

³⁵² İbiş, *Güllüdere Demir Çağı Yerleşmesinin Kuzeydoğu Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi*, 33, Lev. 22. 3-4.

³⁵³ Moorey, 79, 84, Fig. 12. 314-315.

³⁵⁴ Şimşek- Okunak, Metin: Lev. 130. 627; Katalog: 711, Kat. No. 764.

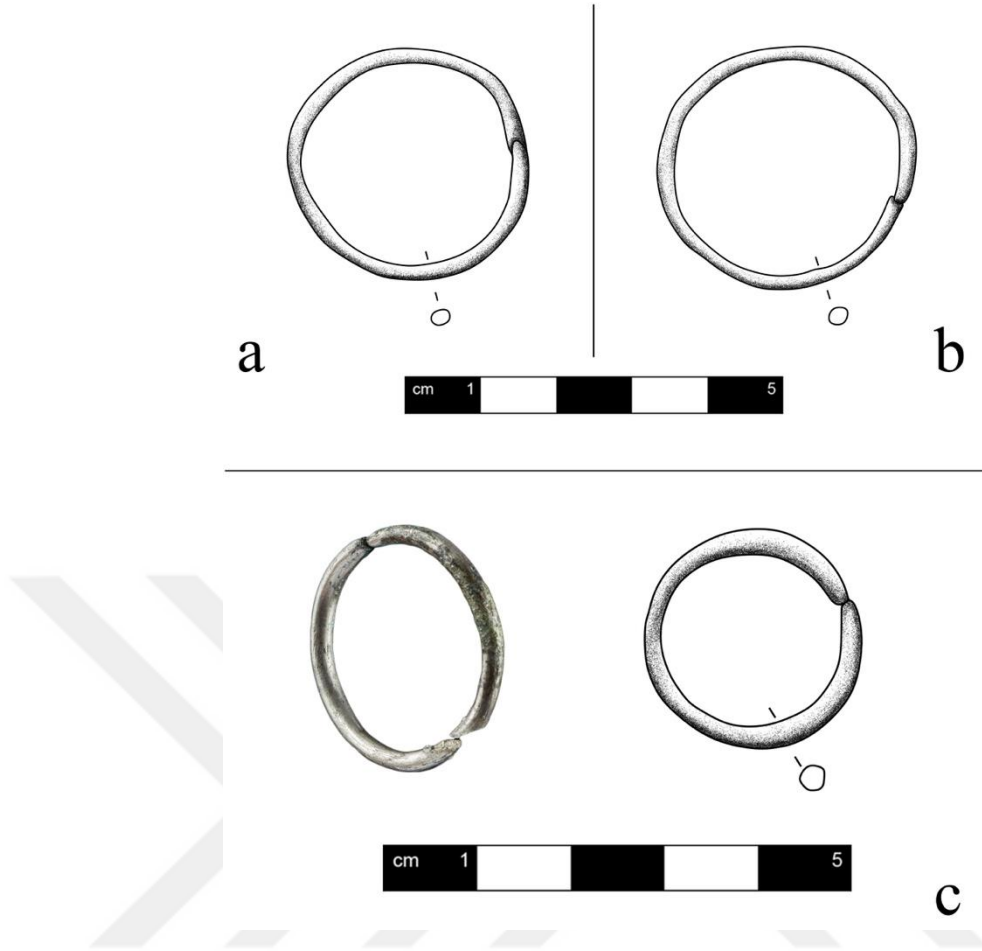

Fig. 10 a-b-c Bronz / Gümüş Halkalar

4.1.2.2. Diğer Metal Buluntular

Alaybeyi Nekropolü Metal Buluntular kapsamında ikinci bir grup olarak değerlendirilen Diğer Buluntular kendi içinde; Çan, Ok Ucu ve Sikke olarak sınıflandırılmıştır.

Çan/ Çıngırak:

Antik çağlarda çıngıraklar, rahipler tarafından kötü ruhları uzaklaştırmak için müzik aleti olarak kullanımlarının yanı sıra farklı amaçlarla kullanım görmüş ve genellikle çocuklarla ilişkilendirilmişlerdir³⁵⁵. Antik Çağ Batı Anadolu, Ege ve Akdeniz

³⁵⁵ Alexandra Villing, "For Whom Did the Bell Toll in Ancient Greece? Archaic and Classical Greek Bells at Sparta and Beyond". *The Annual of the British School at Athens*, Vol.97. 223-295, Fig. 48; British School at Athens 2002, Devrim Sönmez, *Antik Dönemde Anadolu'da Müzik ve Müzik Aletleri*, (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı ,Konya 2011, 99; Ersin Çelikbaş, 2005- 2014 Parion Kazısı Metal (Bronz-Demir-Kurşun) Buluntuları. (Doktora), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum 2016, 149.

yerleşimlerinde sıklıkla karşılaşılan ve “*tintinnabulum*” olarak adlandırılan ortalama 2-3 cm boyundaki bu küçük boyutlu çingirakların, *sistrum* olarak kullanıldıkları veya hayvanların yerlerini anlamak maksadıyla boyunlarına takıldıkları da bilinmektedir³⁵⁶. Bölge geneli Urartu kültüründe, genel anlamda at koşum takımlarıyla ilişkilendirilen ve ortalama 6-13 cm arası yüksekliğe sahip bronz çan-çingirakların kullanıldığı bilinmektedir³⁵⁷. Bununla birlikte Urartu ölü gömme geleneklerinde, tunç kemer ve silahların yanında altın, gümüş takılar, mobilya aksamaları ve at koşum takımları ile araba aksamalarının yer aldığı kraliyet ailesi veya yerel yöneticilere ait olabilecek mezarların var olduğu da aktarılmaktadır³⁵⁸. Ayrıca bu çan ve çingirakların, çoğunlukla genç kadın ve çocuk mezarlarında tespit edilmiş olması; *tintinnabulum*ların sahibi hayattayken üstlendiği hastalık ve kötü ruhlara karşı koruyucu işlevini, aynı şekilde ölümden sonraki hayatı sürdürdüğüne olan inancı göstermesi açısından önemlidir³⁵⁹. Bu bağlamda Alaybeyi Nekropolü C4/M1 ve C4/M5 çocuk mezarlarında ele geçen **Fig. 11 a-b**'deki 2 adet *tintinnabulum*un aynı amaçla bırakılmış bir ölü hediyesi olduğu, bu yönüyle de Grek dünyasının kültür izlerini yansıttığı düşünülmektedir. **Fig. 11a**'da konik tepesi kısmen tahrip olmuş, yüzeyi yoğun korozyonlu ve üst kısmı kırık olan çingirak; ortalama 2 cm yüksekliğindedir. **Fig. 11b** örneği de aynı özellikler sergilemekle birlikte, bu örneğin tutamak kısmı daha sağlam olarak ele geçmiştir. **Fig. 11a-b** numaralı örneklerin bir mezar buluntusu olarak aynı nitelikte kullanım görmüş paralellere Erevan'ın kuzeydoğusunda ki Avan-Arinj yerleşiminde MÖ 2. yüzyıl- MS 1. yüzyıl aralığında³⁶⁰, Patara Antik Kenti nekropol alanında³⁶¹, Parion Antik Kenti, MS 1. - 2. yüzyıl çocuk

³⁵⁶ Villing, “For Whom Did the Bell Toll in Ancient Greece? Archaic and Classical Greek Bells at Sparta and Beyond”, 286, Fig. 44-45a.; Ünal Demirer, Kibyra Metal Buluntuları, (Doktora), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Antalya 2013, 132.

³⁵⁷ Alpaslan Ceylan, “Van Müzesi’nde Bulunan Urartu Bronz Çingirakları”. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26. 2001, 2,3-18.

³⁵⁸ Erkan Konyar, “Urartu’da Ölü Gömme”. *Aktüel Arkeoloji* 63.2018, 68.

³⁵⁹ Elif Özer, “Aizanoi”. *Aktüel Arkeoloji*. 63. 2018, 97.

³⁶⁰ Demirkhanyan, Fig. 27. 6.

³⁶¹ Feyzullah Şahin, Patara Metal Buluntuları, (Yüksek Lisans), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Antalya 2010, Levha XXI, K10, Hellenistik Dönem.

mezarlarında³⁶², Aizanoi³⁶³ ve Laodikeia nekropolleri MS 1.-3. yüzyıl çocuk mezarlarında³⁶⁴ ve Selanik yakınlarındaki Olynthus'da³⁶⁵ rastlamak mümkündür.

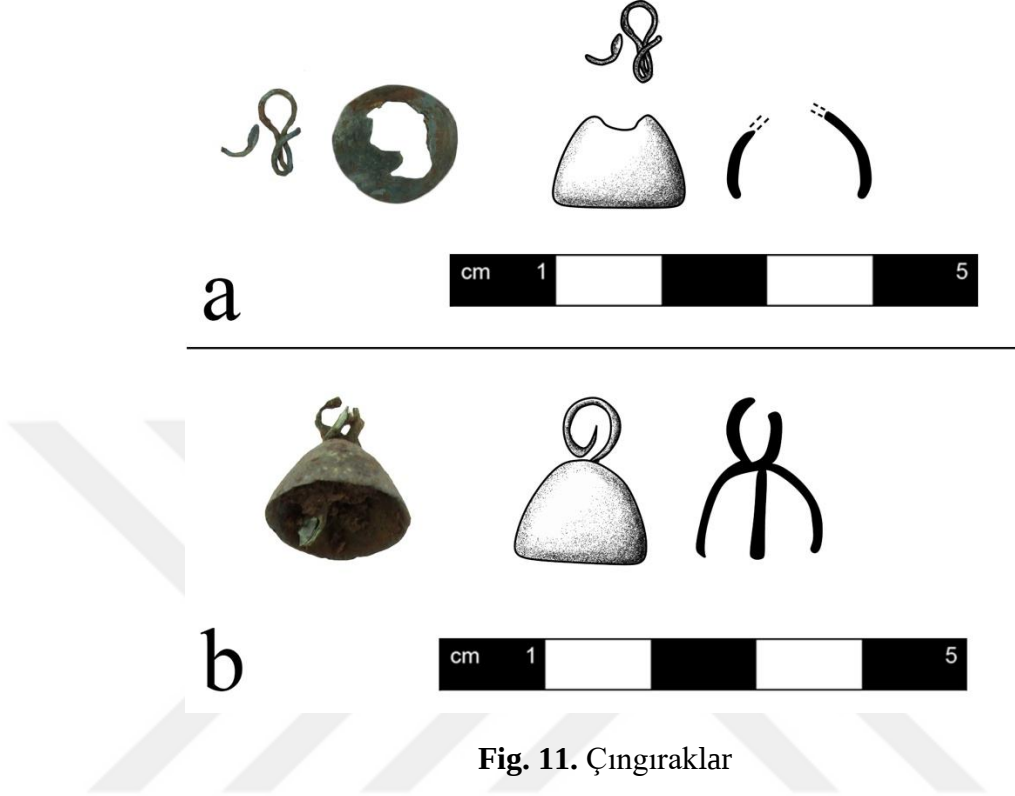

Fig. 11. Çingiraklar

Ok ucu:

Antik Dönemin etkili savaş aletlerinden ok uçları, Alaybeyi Nekropolü'nde tek bir örnek ile temsil edilmektedir. C5/M1 numaralı mezardaki kadın bireyin karın hizasında duran ellerinin olduğu kısımdan, ele geçen bronz ok ucu (**Fig. 12**); sivri uçlu namlu, keskin kenarlı üç kanat ve sap kovanı oyuğuna sahiptir. Kadın mezarından ele geçen ok ucunun hangi amaçla mezara bırakıldığı ise düşündürücüdür. Elde edilen antropolojik veriler ışığında, mezarın 25-30 yaşlarında genç erişkin bir kadın bireye ait olduğu tespit edilmiş olup vücudunda herhangi bir yaralanmaya dair bilgi verilmemiştir³⁶⁶. Sadece bireyin yirmili yaşının başından itibaren kollarını sürekli germesine neden olan bir

³⁶² Hasan Kasapoğlu, "Metal Eserler", Cevat Başaran (Ed.), *Antik Troas'ın Parlayan Kenti Parion*, (ss. 165-170), Ege Yayınları 2013, 170, Res.220 ??; Çelikbaş, Levha XXXIV, G2 -G3.

³⁶³ Özer, 98.

³⁶⁴ Şimşek- Okunak, Katalog: Kat. No. 168, 583, 670.

³⁶⁵ D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus- Metal and Minor Miscellaneous Finds, an Original Contribution to Greek Life, Part X*. Oxford University Press, London 1941, 518-520, Pl. CLXVII. 2609-2618.

³⁶⁶ Açıkkol Yıldırım- Sarı, 353 vd.

aktivite ile meşgul olmuş olabileceği ihtimalinden söz edilmiştir³⁶⁷. Kadın bireyin mezar kontekstinde bulunan diğer zengin ölü hediyeleri de göz önüne alındığında³⁶⁸ nekropol alanındaki diğer gömülere görece daha önemli birey olduğunu söyleyebilmemiz mümkündür. Eserin boyu 3,8 cm, kanat kısmındaki genişliği ise 1 cm'dir. Genel yapısıyla “İskit Tipi” olarak tanımlanan üç kanatlı, kovanlı (*Trilobat*), mahmuzlu ve mahmuhsuz bu tip ok uçlarının bölge için benzer örneklerini Ayanis ve Çavuştepe gibi Urartu Dönemi'ne ait kalelerde³⁶⁹ görmek mümkündür. Bununla birlikte Güney Anadolu'da Tarsus-Gözlükule³⁷⁰, Orta Anadolu'da Oluz Höyük³⁷¹, Batı Anadolu'da ise Metropolis, Ephesos, Hierapolis³⁷² gibi yerleşimleri içine alan geniş bir coğrafyada benzer tipte ok ucu örneklerinin varlığı da bilinmektedir. Bahse konu yerleşimlerden ele geçen bu ok uçları için genel anlamda ayrıntılı bir tarihlendirmeye gidilmemekle birlikte, Batı Anadolu örnekleri için, Pers tahrip tabakaları ile ilişkilendirilerek, özel bir tip adlandırmasından kaçınılmıştır. Ok ucunun benzer tip ve yayılım alanı anlamında verilen örnekleri için geniş tarih aralıkları düşünülmesine karşın, Alaybeyi eseri için genel anlamda C5/M1³⁷³ mezar konteksti belirleyici durumdadır.

³⁶⁷ Açıkkol Yıldırım- Sarı, 353 vd.

³⁶⁸ Yukarıda anlattığımız yüzük, küpe, ayna ve ağırşakların hepsi bahse konu kadın mezarından açığa çıkarılmıştır.

³⁶⁹ Zafer Derin- Oscar White Muscarella, “Iron and Bronze Arrows”. Altan Çilingiroğlu& Mirjo Salvini (Ed.) *Ayanis I, Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*. (ss.189-217) Roma 2001, 191, Fig. 7: 91-106; Rafet Çavuşoğlu -Bilcan Gökçe- Erol Uslu, “Van/Çavuştepe Kalesinde Arkeolojik Kazılar: 2014 Yılı”. *KST* 37/1, 2016, 365, Çiz. 5/4; Mehmet Ali Özdemir- Mehmet Işıklı, “Van Ayanis Kalesinden Ele Geçen Ok Uçları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi*, Cilt. 8, Sayı. 10-11. 46-62.

³⁷⁰ Hetty Goldman, “Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, 1936”. *American Journal of Archaeology*. Vol.41/2. 1937, 277, Fig.33

³⁷¹ Şevket Dönmez-Aslıhan Yurtsever Beyazıt, “Oluz Höyük Kazısı Sekizinci Dönem (2014) Çalışmaları: Sonuçlar ve Değerlendirmeler”, *Colloquium XVI*, 2015, Fig. 16.

³⁷² H. B. Walters, *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman, and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities*. British Museum, Londra 1899, Kat. No. 2812; Burak Arslan- Serdar Aybek- Ebru Durak, “Metropolis’de Bulunan Ok Uçları, *Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi*, Cilt. 9, Sayı. 12-13, 2017, 58, Levha.1, Fig. 1-4.

³⁷³ Kasapoğlu, Meral, Yavuz, 294.

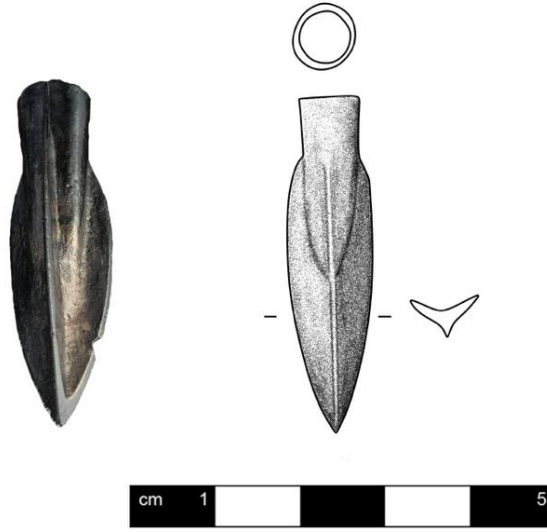

Fig. 12. Ok ucu

Sikke:

Ele geçen metal buluntular içerisinde değerlendirilen ve kronolojik belirginlik anlamında en nitelikli bilgiyi veren ölü hediyesi, C4/M2 mezarındaki³⁷⁴ iskeletin göğüs kısmında ele geçen bir adet gümüş sikkedir (**Fig. 13**). Grek inanışları gereği yer altı ülkesine giden ölülerin, bataklık sularından geçip karşı kıyıya ulaşması için sandalcı Kharon'a bahşiş vermesi gerekmektedir. Bu bağlamda ölen kişilerin ağızına Kharon' a vermesi için bir "obolos" (bir drahminin 1/6'sı) bırakılırdı³⁷⁵. Genel olarak ölülerin ağız kısmına yerleştirilen sikkelerin yanı sıra tek yönlü altın plakalardan yapılmış "impression" kopya sikkeler ya da hayalet paralar olarak da adlandırılan sikkeler de kullanılmıştır³⁷⁶. Bu sikke grubunun bir elemanı olan ve Alaybeyi nekropolünde açığa çıkarılan sikke örneğinin paraleline, bölge içerisindeki diğer merkezler olan ve aşağıdaki bölümlerde daha ayrıntılı bahsedeceğimiz İkiztepeler Tümülüslerinde³⁷⁷ ve Sos Höyük Hellenistik tabakasında rastlanmıştır³⁷⁸. Grek kültürünün önemli dini ritüellerinden biri olarak da gerçekleştirilen bu seremoninin Alaybeyi, İkiztepeler ve Sos yerleşimlerinde

³⁷⁴ Kasapoğlu, Meral, Yavuz, 284-285.

³⁷⁵ D. Kurtz- J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London 1971, 211; Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, 173; Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü- Yunan ve Roma*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1997, 380.

³⁷⁶ Kurtz-Boardman, 211.

³⁷⁷ Can, "Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum ve Çevresi", 35; Bölüm 4.2., 4.4.

³⁷⁸ Sagona, - Erkmen,- Sagona, - Ian, "Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report", 31.

gözlenmesi, Hellenistik kültür etkisinin bölgedeki yansımalarını göstermesi açısından son derece önemlidir. **Fig. 13**'te görülen, 1,7 cm çapa ve 3,6 gr ağırlığa sahip sikkenin ön yüzünde, Herakles başı; arka yüzünde ise sol köşesindeki fazlaca aşınmış Pegasus betimiyle birlikte Zeus yer almaktadır. Bu yüzde Zeus, sağ elindeki kartal ve sol elindeki asası ile birlikte tahtta oturur vaziyette tasvir edilmiştir. Sikke, referans örneklerine göre MÖ 310-301 tarih aralığında değerlendirilmiştir³⁷⁹.

Fig. 13. Sikke

4.1.3. Diğer Buluntular

Boncuklar:

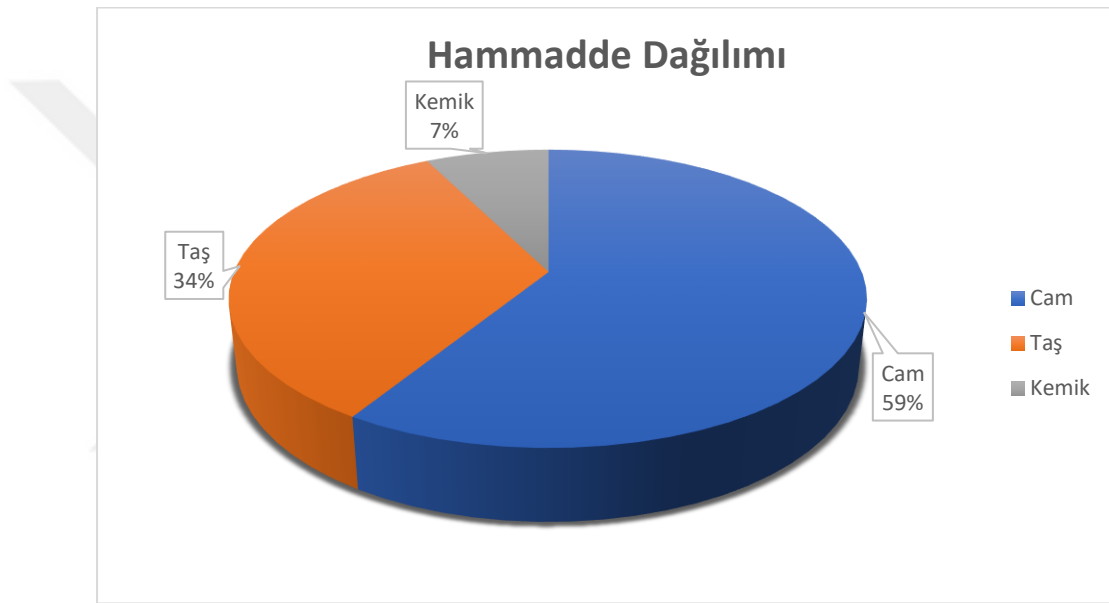
Ölü hediyesi olarak ele geçen, farklı hammadde, renk ve tipteki boncuklar Alaybeyi Nekropolü'nün en yoğun buluntu grubunu oluşturmaktadır. En çok kullanılan kişisel süs eşyaları içerisinde yer alan boncuklar, Prehistorik Çağlar'ın erken evrelerinden itibaren insan kültürünün bir parçası olarak kullanım görmüş ve böylelikle ele geçtiği bölgenin jeomorfolojik yapısı ve diğer bölgeler ile olan etkileşimleri üzerine yorum yapabilmemize olanak sağlamıştır. Ancak boncuk üretiminde, dönemin en son teknikleri, formları kullanıldığı gibi aynı süreç içerisinde çok eski üretim teknikleri ve formlarının

³⁷⁹ Martin J. Price, *The Coinage In The Name of Alexander The Great and Philip Arrhidaeus, Vol: I-II*, The British Museum Press, London 1991, Plate. CXXII- 1389a-c.

da kullanıldığı bilinmektedir³⁸⁰. Ayrıca; boncuklar üzerine yapılan çalışmaların azlığı da bu materyaller üzerinden bugünkü koşullar bağlamında tarihsel olarak net bir saptama önermeyi zorlaştırmıştır.

Alaybeyi Nekropolünde açığa çıkarılan mezarların neredeyse hepsinde, mezar buluntusu olarak bırakılmış bir veya daha çok boncuğa rastlanmıştır. Boncuklardan en yoğun grubunu oluşturan cam boncukları, sırasıyla taş ve kemik boncuklar takip etmiştir (Tablo 3).

Tablo 3. Alaybeyi Nekropolü Boncuk Dağılımı

Neredeyse her mezarda ele geçen çeşitli form ve büyüklükteki akik boncuklar, bazen tek bazen de boncuk dizisi şeklinde açığa çıkarılmıştır. C4/M2 mezarında³⁸¹ ele geçen ve muhtemelen bir kolyeye ait olan boncuklar bölge genelinde erken dönemlerden beri süre gelerek kullanım görmüştür. Öyle ki örneklerine, Erken Demir Çağ'a tarihlenen Van Karagündüz ve Urartu Dönemine tarihlenen Van Altıntepe Nekropolü'nde³⁸² ve Geç Demir Çağ'a tarihlenen Tasmasor³⁸³ ve Tetikom³⁸⁴ yerleşimlerinde rastlamak

³⁸⁰ Necla Sevin Arslan, "Karagündüz ve Altıntepe Kazı Malzemeleri Işığında Van Gölü Havzası Boncukları", *Arkeoloji ve Sanat*. 120. 2005, 49.

³⁸¹ Kasapoğlu-Meral-Yavuz, 284 vd.

³⁸² Aslıhan Karagöz, *Van Karagündüz ve Altıntepe Nekropollerinde Boncuk Buluntuları*. (Yüksek Lisans), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Çanakkale 2002, Lev. XI. KG. NEK. K2.

³⁸³ Yalçın Kamış, "Tasmasor Geç Demir Çağı Küçük Buluntuları", S. Yücel Şenyurt (Ed.), *Tasmasor*, (ss. 93-114), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011. 100-101, 110, Res/ Fig. 4.1-2.

³⁸⁴ Şenyurt-Ekmen, Res. 23, 1-4

mümkündür. Ayrıca MÖ 2- MS. 1. yüzyıl Erevan'ın kuzey doğusundaki Avan-Arinj klasik yerleşiminde de benzer örneklerle rastlamak mümkündür³⁸⁵ (**Fig. 14a**)

Akik boncukların yanı sıra C4/M4³⁸⁶ mezarındaki bireyin baş kısmına bırakılan çeşitli renk ve ölçülerdeki boncuk taneleri içerisinde bulunan göz boncuğu dikkat çekicidir (**Fig. 14b**). Göz boncukları, MÖ 8. yüzyıldan itibaren negatif enerjiyi aldıkları inancı ile yaygınlaşmaya başlamıştır³⁸⁷. Bu boncuklar, günümüzde de aynı tinsel işlevi gördüklerine olan inançla, severek kullanım görmektedir. Tetikom³⁸⁸, Tasmator³⁸⁹, Deve Höyük³⁹⁰, Laodikeia³⁹¹, Nush-i Jan³⁹² gibi yerleşimlerde, göz boncuklarının örneklerine rastlamak mümkündür.

Nekropol alanında ele geçen boncuk buluntuları içerisinde en dikkat çeken eser C5/M1³⁹³ mezar konteksti içerisinde gelen boncuklardır. Bireyin kol hizasında ele geçen kuş figürlü bileklik tarzı takı, 23 adet cam boncuk ve kemik kuş figüründen oluşmaktadır. Bilekliğin ana unsuru olan kuş betimlemesinde göz, kanat ve gaga dâhil tüm ayrıntılar işlenmiştir (**Fig. 15c**). Aynı mezar içerisinde bireyin boyun hizasında ele geçen, 4-6 mm arasında değişken çaplarda ve çeşitli renklerdeki cam boncuk kolyenin aralarına ise belirgin bir dizgide fiçi biçimli akik boncuk taneleri yerleştirilmiştir (**Fig. 15a**). Fig. 15 b-d ise nekropol alanından ele geçen diğer boncuk örneklerindendir.

³⁸⁵ Demirkhanyan, Tab.21.

³⁸⁶ Kasapoğlu-Meral-Yavuz, 290.

³⁸⁷ John Curtis, *Nush-i Jan III: The Small Finds*, The British Institute of Persian Studies, London 1984, 42.

³⁸⁸ Şenyurt- Hamza, 42, Res. 29.

³⁸⁹ Kamış, 100, Fig. 4.10.

³⁹⁰ Moorey, Fig. 22.

³⁹¹ Şimşek-Okunak, Katalog: 646, Kat. No. 612

³⁹² Curtis, 487.

³⁹³ Kasapoğlu-Meral-Yavuz, 294.

Fig. 14 a-b. Boncuk örnekleri

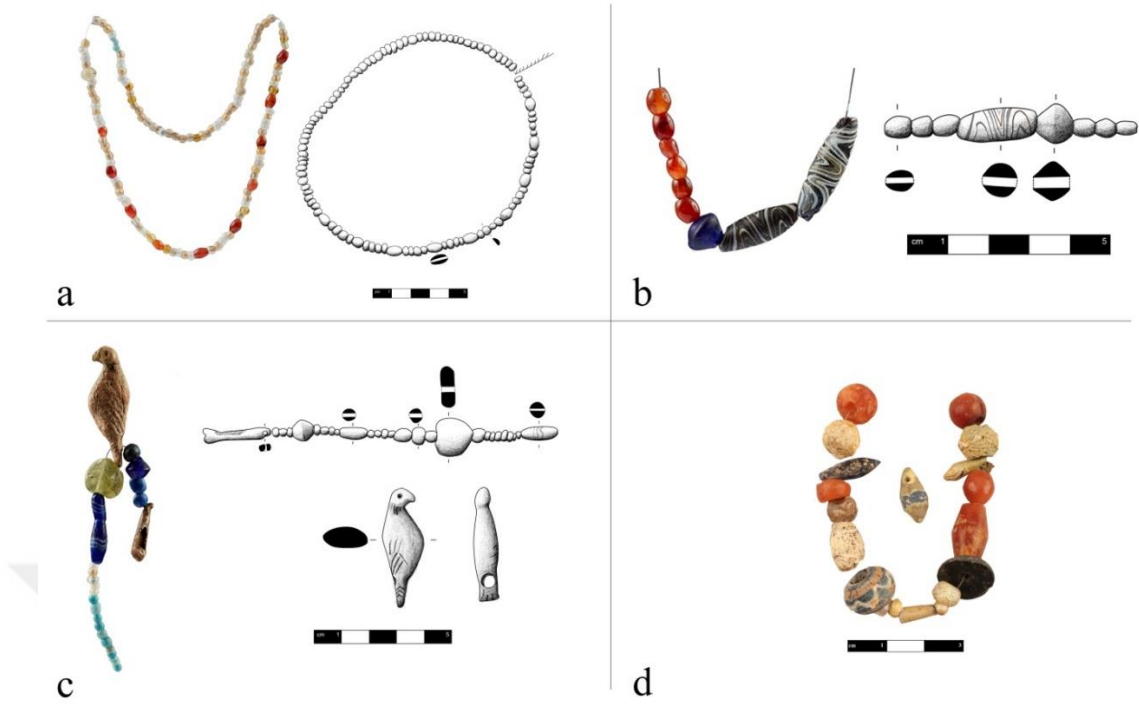

Fig. 15. Boncuk örnekleri

Mühürler:

Sert maddelerin üzerine kazınan, imza, özel mülkiyet ve otorite gibi kavramları temsil eden mühürler, tarih boyunca farklı uygarlıklar tarafından kullanım görmüştür. Mühürler kimi zaman bir devleti, bir şahsı temsil ettiği gibi; kimi zaman da kişisel kullanım durumuna bağlı olarak sahibini koruyucu *amuletik* bir işlevi yerine getirebilmektedir³⁹⁴.

Alaybeyi Nekropolü'nde C5/M5, B4-M1 ve B4-M5³⁹⁵ mezarlarında toplam 3 adet mühür açığa çıkarılmıştır (**Fig. 16**). **Fig. 16a**'daki mühür, C5/M5 mezarında bileklik olması muhtemel takıya ait boncuklarla birlikte ele geçmiştir. Ortalama 1,6 cm çapında, kenarları düzgün kesilmiş, yatay ip-askı deliğine sahip, 0,9 cm kalınlıktaki kalsedon taşından yapılmış *skaraboid* mührün ön yüzünde, *intaglio* tekniğinde kuş betimlemesine³⁹⁶ yer verilmiş ve yüzüğün arka yüzü bombeli bir şekilde boş bırakılmıştır.

³⁹⁴ Remzi Yağcı, *Anadolu Müzesi Koleksiyonundaki Geç Assur-Yeni Babil, Akamenid Damga Mühürleri*. (Doktora), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996, 11.

³⁹⁵ Kasapoğlu-Meral-Yavuz, 304, 311, 313.

³⁹⁶ Taşın üzerindeki kuş betimlemesi hakkında, bölge kuşları ile ilgili bilimsel nitelikli çalışmalarda bulunan Cemal Sevindi ile yapılan kişisel görüşmelerde, betimlenen kuşun bölgede var olan "Karaboyunlu-Kızılboyunlu Batağan" veya "Genç Gece Balıkcılı" türlerinden biri olması gerektiği bilgisine ulaşılmıştır.

Skaraboid mühür örnekleri, biçimsel anlamda ilk olarak Suriye-Filistin bölgesinde Erken Demir Çağ tabakalarında saptanmıştır. Bunlar daha sonra Akhaemenid gliptik sanatı form repertuarına girmiştir³⁹⁷.

Fig. 16b'de yer alan ve iskeletin dişlerinin üst kısmında ele geçmiştir. İp askı deliğine sahip olan mührün ön yüzünde, *intaglio* tekniğinde yapılmış, kanatlı at olması muhtemel bir figüre yer verilmiştir. Arka yüzü hafif dışa bombeli olan mühürde işlenen figürün uçta sivrilen baş yapısı, bir kuş gagasını andırmaktadır. Ana hatları ise oldukça basit nitelikte geometrik çizgileri andırmaktadır. Bununla birlikte, oldukça ince-uzun bacakları ve uca doğru sivrilen yay biçimli kuyruk yapısıyla figür, stilize tarzda vücut hatlarına sahiptir. Figürün hangi hayvan ya da karışık yarattığı temsil ettiği konusunda çelişkiler bulunmakla birlikte; bölge genelinde sevilerek kullanılan Akhaemenid etkili kanatlı at tasvirlerinin varlığı da bilinmektedir. Bölge içerisinde, Güllüdere Demir Çağ yerleşiminde ortaya çıkarılan eserler arasında yer alan, benzer teknikte stilize çizgilere sahip at figürlü mührün³⁹⁸ ip-askı deliği ve formu da Alaybeyi örneği ile yakın benzerlikler ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Alaybeyi *skaraboid* mührü üzerindeki betimlemenin de, bölgede var olan bu geleneğin devamı niteliğinde değerlendirmesi uygun görülmektedir.

Bu grup içerisinde yer alan **Fig. 16c**'deki mühür ise, bir bebeğe ait çömlek mezardan açığa çıkarılmıştır. Yuvarlak profil, yatay ip-askı deliğine sahip, üzerinde aşırı aşınmadan dolayı tanımlanacak kadar belirgin olmayan kuş (?) figürü yer alan mühür, genel işleniş tarzı ve niteliği anlamında, **Fig 16a** ve **Fig. 16b** boncuk-mühürleriyle benzer bir yapı sergilemektedir. Ancak; çocuk mezarında ele geçen mührün kişisel aidiyeti vurgulamaktan çok, çocuğu koruyucu bir anlam yüklenerek *amuletik* işlevi ile mezara bırakıldığı düşünülmektedir. Bu durum, Fig 16 a-b'de, kuş ve karışık yaratık (kanatlı at) betimlemelerine sahip mühürlerin de kişisel aidiyetin yanı sıra, kültürel düşüncede *amuletik* işlevi ile mezara konulmuş olabilecekleri ihtimalini akla getirmektedir.

(Dr. Öğr. Üyesi Cemal Sevindi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Erzurum / TÜRKİYE. E-posta: csevindi@atauni.edu.tr)

Fiziksel görünümünden dolayı "Genç Gece Balıkçı" türündeki kuşlar ile benzer olan figürün, boyun kısmındaki uzunluğu nedeniyle "Karaboyunlu Batağan" olması ihtimali de vurgulanmıştır. Dolayısıyla dönemin sanatsal betimlemelerinde bölgenin biyolojik çeşitliliğinde farklı türleri ile yer alan kuş figürlerinin önemli bir yer teşkil ettiği de anlaşılmaktadır.

³⁹⁷ Yağcı, 6; İbiş, 85.

³⁹⁸ Şenyurt-İbiş, 13, Res.8; İbiş, 85, Lev. 20. 1.

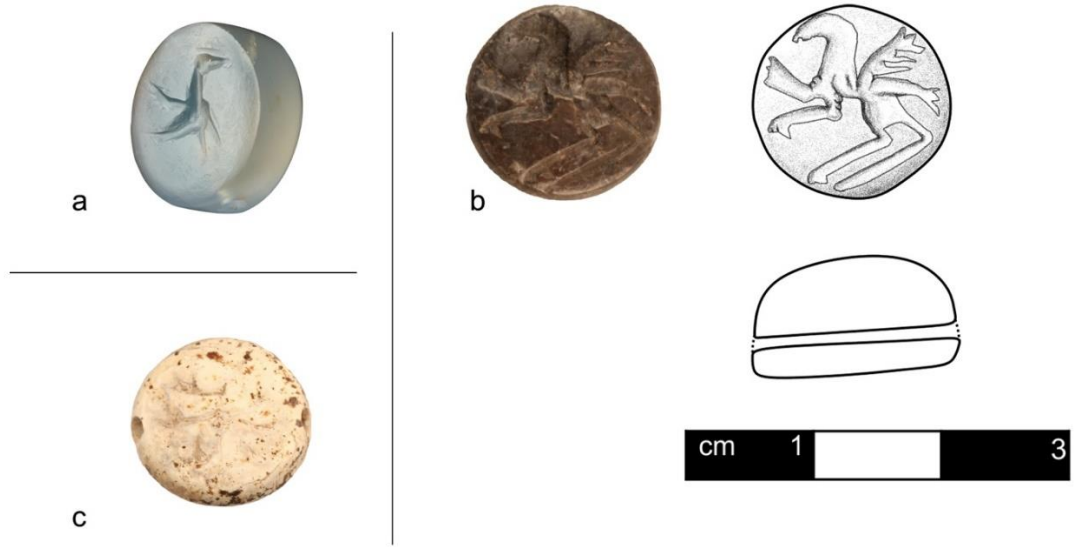

Fig. 16. Mühürler

Ağırşaklar:

Ağırşaklar, Alaybeyi Nekropolü'nde 4 örnek ile temsil edilmektedir (**Fig. 17**). Alaybeyi Nekropolü'nde ele geçen ağırşakların hepsi çok fazla buluntu içeren C5/M1'de bireyin karın hizasında, ellerinin olduğu bölümde, açığa çıkarılmıştır. Kadın mezarlarında sıkça rastlanan bir buluntu grubunu oluşturan ağırşaklar, Alaybeyi C5/M1 mezarı özelinde, bireyin günlük yaşamı hakkında çıkarımlarda bulunmamıza olanak sağlamaktadır. Öyle ki; C5-M1'deki mezar sahibinin iskeletinden elde edilen antropolojik verilerde, bireyin yirmili yaşlarının başından itibaren kollarını sürekli germesine neden olan bir aktivite ile meşgul olmuş olabileceği ihtimalinden söz edilmesi³⁹⁹; kadının bu ağırşaklarla yoğun bir yün eğirme uğraşı ile iç içe olduğunu kanıtlar niteliktedir. Dolayısıyla, bu ölü hediyeleri kadının günlük yaşamındaki uğraşı ile ilgili mesleki materyaller olarak mezarına bırakılmış olmalıdır.

Tabanları düz bırakılmış, ortaları delik, kubbemsi biçimli – yarı küresel formlu bu taş ağırşaklar; 2,7 cm, 2,5 cm, 2,3 cm ve 2,2 cm'lik çaplara sahiptirler. Orta kısımlarındaki dikey iğ delikleri, iki uçta hafif yuvarlatılmış olan bu ağırşaklardan açık renkli olan üç örneğin, kubbemsi yüzleri iki ya da üç yivle hareketlendirilmiştir. Koyu renkli olan ağırşakta ise kubbemsi üst bölüm sade bırakılmıştır. Kemik ya da ahşap iğlere

³⁹⁹ Açıkkol Yıldırım- Sarı, 353 vd.

geçirilen bu ağırşakların, eğrilmesi planlanan iplik türüne göre farklı ağırlıklara sahip olabilecekleri bilgisi de göz önünde bulundurularak bu ağırşakların, ince yapılı iplikleri eğirmek için kullanılmış olabileceğini söylemek mümkündür. Bu formda ağırşakların erken dönem kemik ve taş örnekleri arasında, MÖ 4. bine tarihlenen Malatya-Arslantepe örnekleri⁴⁰⁰ gösterilebilir. Bu erken örneklerin dışında yakın tarihlere ait taş, pişmiş toprak veya kemik ağırşak örnekleri içerisinde, Geç Demir Çağ örnekli Tasmator⁴⁰¹, Hellenistik Dönem tarihli Elâzığ Aşvan Kalesi⁴⁰², yine Hellenistik Dönem örnekli Kayseri- Yassıdağ buluntusu ile⁴⁰³, Parth Dönemi tarihli İran Nush-ı Jan yerleşimi ağırşaklarını⁴⁰⁴ saymak mümkündür. MS 1. yüzyıla tarihlenen Laodikeia nekropolü ağırşakları⁴⁰⁵ da benzer formunun geç örneklerini temsil etmektedir.

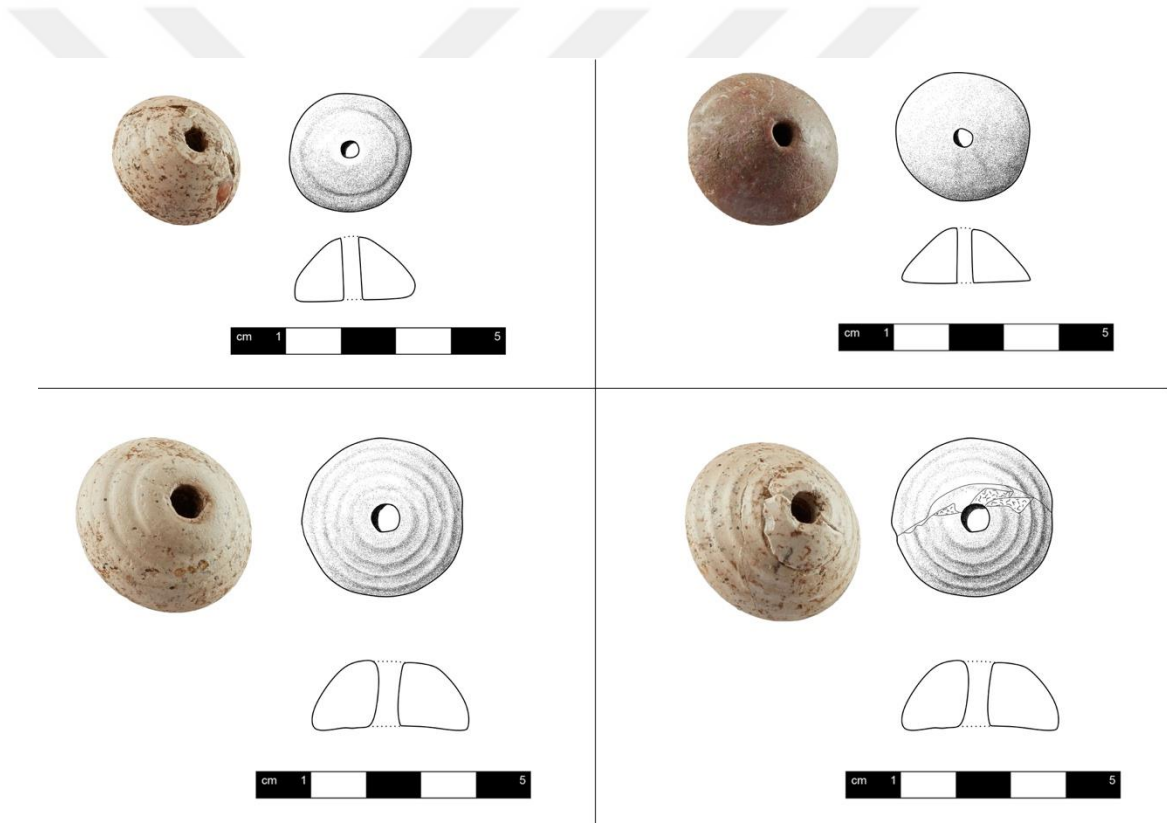

Fig. 17. Ağırşaklar

⁴⁰⁰ M. Frangipane vd. "Arslantepe, Malatya (Turkey): Textiles, Tools and Imprints of Fabrics From The 4th To The 2nd Millennium Bc". *Paleorient*, 2009. Vol.35. Fig.8.

⁴⁰¹ Kamış, Fig:3,2. 96.

⁴⁰² Mitchell, *Aşvan Kale, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia- I. The Hellenistic, Roman and Islamic Sites*, 232, Fig. 116.

⁴⁰³ Kutlu Emre, "Yassıdağ Kazısı 1973". *Anadolu (Anatolia)* XVII, 1973: 67, XI,1 alt sıra 1, üst sıra 3.

⁴⁰⁴ Curtis, Fig. 19. 482-483

⁴⁰⁵ Şimşek-Okutan-Bilgin, 2011: Katalog. Kat No. 981-982

4.1.4. Değerlendirme

Mezar ve konteksti açısından bölge genelindeki diğer merkezlere oranla daha çok verinin elde edildiği Alaybeyi Nekropolü, bölgenin ölü gömme gelenekleri açısından benzer özellikler sergilemekle beraber farklı özellikler de barındırmaktadır. Nekropolün yerleşim yeri ile yakın olarak konumlanması, bölgenin diğer merkezlerindeki ölü gömme adetleri ile paralellik gösterir. Öyle ki bölgede Tetikom⁴⁰⁶ ve Güllüdere yerleşimlerinde de mezarlar yerleşim alanının çok yakınında hatta yerleşim ile iç içe konumdadır⁴⁰⁷. Bununla beraber C5/M5, C5/M6, C5/M7⁴⁰⁸ pithos, çömlek ve basit toprak mezarların ağız/dip kısımlarının dere taşı ile çevrelenmesi ve bireyin baş kısmına minyatür kap koyulması bölgede Tasmator⁴⁰⁹, Tetikom⁴¹⁰, Güllüdere⁴¹¹ mezarları ölü gömme gelenekleri ile uyumludur. Hatta Alaybeyi Erken Tunç Çağ mezarlarında da mezar etrafının taşla çevrilmesi yörenin erken dönemlerden beri uyguladığı bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır⁴¹².

Alaybeyi mezar tipleri içerisinde C5/M5 mezarı ise farklı bir özellikte karşımıza çıkmaktadır (**Foto. 3**). Yaklaşık 90x60 cm ölçülerinde olan ve pithos mezar tipinde tanımladığımız mezarda, kabın boyun/omuz kısmı kırılarak, birey kabın içerisine hocker pozisyonunda yerleştirilmiştir. Daha sonra bu kırık bölüm hem pithos hem de farklı çömlek parçalarıyla kapatılarak gömü işlemi gerçekleştirilmiştir (**Foto. 3**). Yetişkin bir kadın bireye ait olan iskeletin direkt olarak pithos içerisine yerleştirilmesi günümüze kadar yapılan kazı çalışmalarında bölge için tekil örnek oluşturmaktadır. Öyle ki; Tasmator, Güllüdere merkezlerinde bulunan basit toprak pithos mezarlarda birey toprağa açılan çukura yerleştikten sonra, üzeri kırılan pithos parçalarıyla kapatılmış ve Alaybeyi örneğinde olduğu gibi birey doğrudan pithos içine konulmamıştır⁴¹³.

⁴⁰⁶ Şenyurt-Ekmen, 206.

⁴⁰⁷ Şenyurt-İbiş, 28 vd.

⁴⁰⁸ Kasapoğlu-Korkmaz-Yavuz, Res 23, Res 27, Res 28.

⁴⁰⁹ Atakan Akçay, “Tasmator Geç Demir Çağı Mezarları”, S. Yücel Şenyurt (Ed.), *Tasmator*, (ss. 67-90), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011.

⁴¹⁰ Şenyurt-Ekmen, Res. 33-40

⁴¹¹ Şenyurt-İbiş, 28, M 16-Res.28 vd.

⁴¹² Mehmet Işıklı, “Erzurum Ovası Alaybeyi Höyüğü Kalkolitik ve Erken Tunç Çağ Tabakaları”, Gülşah Altunkaynak (Ed.), *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (s. 157, Fotoğraf 12: 7,8), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.

⁴¹³ İbiş, 78, Levha 18; Akçay, 78, Resim 13.

B4/M6 mezarı için net bir yorum yapabilmek adına yeterli kanıtlardan yoksun olmamıza rağmen; etrafındaki sıralı taşlar, bu mezarın Taş Örgü Mezar olma ihtimalini akla getirmektedir. Bununla beraber, mezar ölçülerinden (150x30) dolayı da iskeletin dorsal pozisyonda yerleştirilmesi de olasıdır. Ancak net bir verinin olmayışından dolayı bu mezar da basit toprak mezar tipinde değerlendirilmiştir (**Foto. 4**).

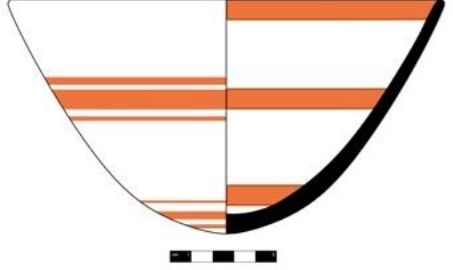
Foto. 3. Alaybeyi Pithos Mezar (TANAP Kazı arşivi 2016)

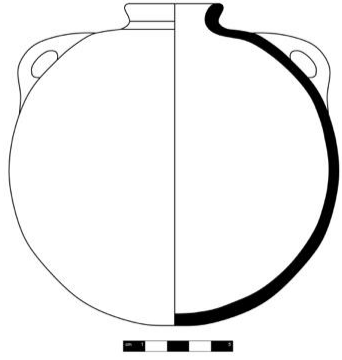

Foto. 4. Alaybeyi B4/M6 Basit Toprak Mezar (Taş Örgü Mezar?) (TANAP Kazı arşivi 2016)

Alaybeyi Nekropolü, ölü hediyeleri ve gömü gelenekleri, Hellenistik Dönem'in belirgin özelliklerini sergileyen materyallerinin yanı sıra, geleneklerinden süre gelen yerel özelliklere sahip eserlerin de bir arada kullanım gördüğü bir sürecin açık göstergesidir. Yapılan kazı çalışmaları ve raporlardan edinilen bilgiler kapsamında, Alaybeyi Nekropolü'nde tek evreli bir gömü geleneğinden söz etmek mümkündür. Bu bağlamda değerlendirdiğimiz nekropolde, tarihlendirme anlamında veri sağlayan ve C4/M2 mezarında ele geçen sikke (**Fig. 13**) ile aynı mezardan ele geçen ve Demir Çağ geleneğini sürdüren iğne (**Fig. 3**) göz önüne alındığında, mezarın tarihlendirme yönünden her iki kültürden de izler taşıyan karma bir veri sunduğunu söylemek mümkündür. Bunun sadece C4/M2 mezarı için geçerli olmayıp diğer mezarlar ve genel buluntu çeşitliliği göz önüne alındığında tüm nekropol alanı adına geçerli olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. Öyle ki; Herakles düğümlü tekniğe sahip küpe (**Fig. 8**), mastos tipi konik kâse (**Fig. 1**), matara (**Fig. 2**), *tintinnabulum*lar (**Fig. 11**) gibi Hellenistik kültür etkisini yansıtan materyallerin yanında; Demir Çağ kültürünün belirgin seramik geleneğini sunan **Foto. 2'**de görülen minyatür kaplar, **Fig. 16 b'**de yer alan ve Akhaimenid özellikler taşıyan mühür örneği de Demir Çağ kültürünün hissedilebilirliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Alaybeyi'nin, batı bölümündeki mimari yapılanmanın bulunduğu bölümde bir at gömüsü ile birlikte ortalama 12 yaşlarındaki bireyin yer aldığı mezara, ölü hediyesi olarak bırakılmış çömleklerden birinin iç kısmından ve mezar gömü çukurundaki yanık kısımdan alınan karbon örnekleri, MÖ 401-203 / MÖ 375-203 tarih aralığına işaret etmektedir. Mezar buluntularının tamamı ve höyük alanından alınan karbon örnekleri bir arada düşünüldüğünde, MÖ 4. yüzyılın son çeyreğinden MÖ 3. yüzyılın sonlarına kadar olan süreçte Alaybeyi yerleşiminde, Demir Çağ'ın geleneksel yapısı ile birlikte Hellenistik kültür izlerinin görüldüğü karma bir kültürden söz edilebilir.

4.1.5. Alaybeyi Katalog

Kat. No. 1 (Fig. 1)		
Buluntu Yeri: Alaybeyi Höyük		
Eser Adı: Mastos		
Ağız Çapı: 15,5 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 9,8 cm		
Hamur rengi: 7.5YR 8/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 7.5YR 8/6 (reddish yellow)		
Tanım: Kabın kilinde ince sıkı kum ve az miktarda kireç bulunmaktadır. Bütün yüzey astarlı. Her iki yüzeyde de çeşitli kalınlıklar da 5YR 7/8 (reddish yellow) renginde yatay boya bant bezeme.		
Referans: Gassner, 1997: 51, Kat. 123,124; Civelek, 2001: 162, Lev. XLVI, Ç4.; Karlsson, Henry, Blid, 2012: 461, Res. 12, T98.1.		
Tarih: MÖ 4. yüzyıl sonu -MÖ 3. yüzyıl başları		

Kat. No. 2 (Fig. 2)		
Buluntu Yeri: Alaybeyi Höyük		
Eser Adı: Matara		
Ağız Çapı: 4,4 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 14,8 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/4 (light reddish Brown)		
Astar rengi: 5 YR 7/4 (light reddish Brown)		
Tanım: Kabın kilinde az miktarda taşçık ve mika bulunmaktadır. Dış yüzey kalın astarlı, dışta kısmi siyahlık ve kalker.		
Referans: Demirkayhan, 2016, Fig. 30.; Derin, 1985: 65, Lev. XXXV.		
Tarih: MÖ 4. yüzyıl sonu -MÖ 3. yüzyıl başları		

4.2. BÜYÜKTEPE HÖYÜK

1988 yılında, Antonio Sagona tarafından yürütülen Bayburt-Kelkit araştırmalarının ilk sezonunda bulunan höyük⁴¹⁴, Bayburt ili, Çiftetaş köyünün yaklaşık 2 km kuzeyinde yer almaktadır (**Foto. 5**). Höyükte 1990-1993 yılları arasında Erzurum Müze Müdürlüğü ile birlikte Antonio Sagona tarafından kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir⁴¹⁵. Bir boyunla ayrılan büyüklü-küçüklü iki tepeden, güneyde olanı 20x180 m ölçüleriyle bölgedeki büyük boyutlu höyükler kategorisinde yer almaktadır⁴¹⁶.

Foto. 5. Büyüktepe Höyük (Ünsal 2018)

Yapılan kazı çalışmaları sonucunda alanın, Erken- Orta Tunç Çağ, Demir Çağ, Hellenistik-Roma ve Orta Çağ'da yerleşim gördüğü tespit edilmiştir⁴¹⁷. Yerleşimde Hellenistik Dönem'i en iyi temsil eden yapılar 1990 kazı sezonunda S31b açmasındaki Hellenistik duvar⁴¹⁸ ve 1991 ve sonraki sezonlarda batı yamaçlardaki açmalarda açığa

⁴¹⁴ Antonio Sagona, "An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The Pre-Classical Period", VII. Arşatırma Sonuçları Toplantısı Antalya 1989, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990, 425-433; A. Sagona, "Büyüktepe Höyük Excavations 1990", 306.

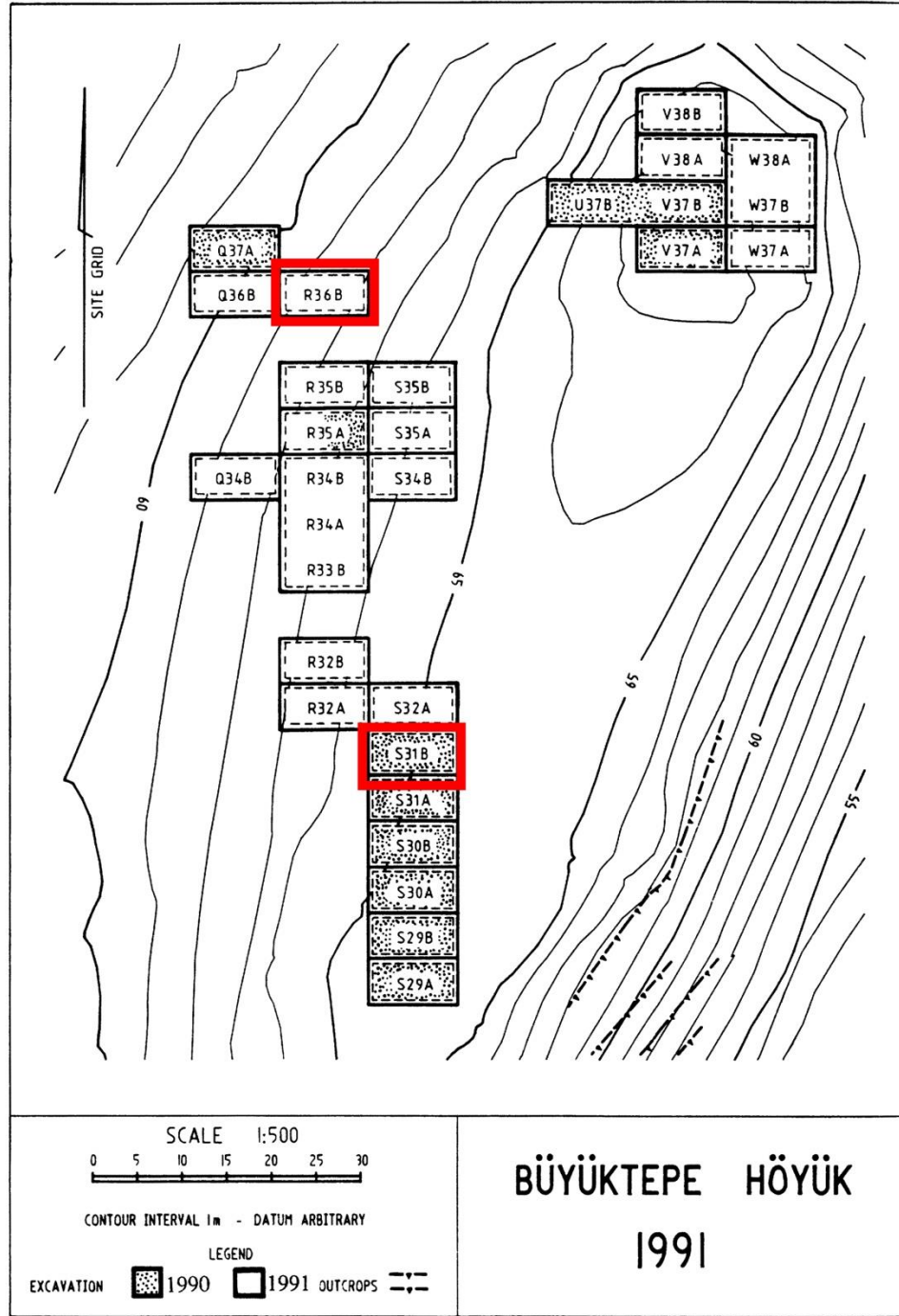
⁴¹⁵ A. Sagona, "Büyüktepe Höyük Excavations 1990", 305-316; A. Sagona, "Büyüktepe Höyük 1991", 193-198; A. Sagona, "Büyüktepe Höyük 1992", 229-234.

⁴¹⁶ A. Sagona, "Büyüktepe Höyük Excavations 1990", 305; A. Sagona-C. Sagona, 137.

⁴¹⁷ A. Sagona-C. Sagona, 137.

⁴¹⁸ Sagona vd., "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990: First Preliminary Report", 151,152.

çıkarılan kaldırım taşlarıdır⁴¹⁹ (Şekil. 11). Hellenistik ve Roma dönem buluntularının en yoğun olarak açığa çıkarıldığı yer ise; yine batı yamaçtaki R36b açmasıdır (Foto. 6).

Şekil 11. Büyüktepe Kazı Alanı (Sagona vd. 1993. Fig.1)

⁴¹⁹ Sagona vd., "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991: Second Preliminary Report", 35; Sagona vd., "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third Preliminary Report", 77.

Foto. 6. Büyüktepe Höyük Batı Yamaçtaki Açma İzleri (İlhan 2019)

Kazı çalışmaları boyunca ele geçen Hellenistik ve Roma dönemi buluntularının tamamını seramik buluntular oluşturmaktadır.

4.2.1. Seramik Buluntular

Tez çalışmasında Büyüktepe seramikleri “İnce ve Kaba Seramikler”⁴²⁰ olarak iki ana grup altında değerlendirilmiştir. İnce Seramik grubunda yer alan parçalar, ince katkılı, sıkı dokulu ve sarımsı kırmızı renkte hamura sahiplerdir. Hamurlarda genellikle az miktarda kum, kireç ve az örnekte de mika katkısı görülmektedir. Çok iyi fırınlanmanın görüldüğü seramiklerde herhangi bir bezeme unsuruna rastlanılmamıştır. İç ve dış kısımlarda astarın uygulandığı seramiklerin neredeyse tüm örneklerinde, teknik olarak daldırma tekniği kullanılmıştır. Az sayıda olmasına rağmen form çeşitliliğine sahip olan ince seramiklerde en yoğun grubu ise kâseler oluşturmaktadır (**Tablo 4**). Kaba

⁴²⁰ Kullanılan ince seramik terimi, seramiğin çok az katkılı kil ve astar özelliklerine sahip olduğunu tanımlamakta olup kaba seramik terimi de özensiz genel mutfak kapları için kullanılmıştır.

seramikler olarak adlandırdığımız grup ise ince seramiklerin aksine hamurunda çok fazla katkıya sahip, basit günlük kullanıma yönelik kaplar olarak da ifade edilebilir.

4.2.1.1. İnce Seramikler

Kâseler:

Çok farklı form ve boyutlarda olan kâseler Hellenistik Dönem boyunca en çok tercih edilen kaplar arasında yer almaktadır. İlk örnekleri, Atina Agorası'nda karşımıza çıkan formlar hemen hemen bütün yerleşimlerde çokça görülmektedir⁴²¹. Büyüktepe 'de bulunan kâseler ise formlarına göre; içe çekik ağızlı, dışa çekik ağızlı ve tek bir örnek ile temsil edilen kalıp yapımı kâseler (Megara Kâseleri) olarak üç alt grup altında değerlendirilmiştir. Yüzey işlemlerinin bölgelerde yerel bir karakter taşıması nedeniyle tarihlendirme daha çok form tipleri üzerinden yapılmıştır.

İçe çekik ağızlı kâseler kapsamında değerlendirdiğimiz toplam 5 adet kâse yer almaktadır. Bu kâseler Hellenistik Dönem de bütün Akdeniz kıyılarında görülen tipik örneklerdir. İlk örnek **Fig. 18/ Kat. No. 3**; Hellenistik Dönem'in klasik formlarından olan *ekhinus* kâsedir. İçe dönüşün yumuşak verildiği halka kaideli örnekte, kabın tüm yüzeyi çift daldırma tekniği ile astarlanmış olup üst kısmında bu uygulamanın izleri net bir şekilde görülmektedir⁴²². **Fig. 18**'in form ölçeğinde bölgesel anlamda en yakın paraleli Tille Höyük'ten, Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenen örnektir⁴²³. Diğer paraleller için;

⁴²¹ Susan I. Rotroff, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material/ Part 1: Text*, The Athenian Agora, Vol 29, Princeton 1997, 161.

⁴²² Bu uygulamaya benzer astar örneği olarak Moskova, State Historical Museum'da bir Sykohos gösterilebilir. Bkz: Denis Zhuravlev, "Hellenistic Pergamene tableware in the northern Black Sea region", Henryk Meyza (Ed.), *Late Hellenistic to Mediaeval Fine Wares of the Aegean Coast of Anatolia: Their Production, Imitation and Use*, (Fig.17-1/2), Varsovie 2014.

⁴²³ David French, "Tille Höyük 1983", KST 6, 1984, Resim 1:13, 249.

Atina Agorası MÖ 2. yüzyıl⁴²⁴, Ephesus MÖ 2. yüzyıl⁴²⁵, Smyrna MÖ 2. yüzyıl⁴²⁶, ve Akko MÖ 2. yüzyıl⁴²⁷, Alexandria MÖ 3-2. yüzyıl tarihli⁴²⁸ kâseler gösterilebilir.

Fig. 19/ Kat. No. 4 örneği ise 9 cm ağız çapı ile olasılıkla tuzluk veya sosluk işleviyle kullanılmış olmalıdır. Bu kapsamda değerlendirdiğimiz **Fig. 19** paralelleri için Nimrud MÖ 175-140⁴²⁹, Ephesus MÖ 2. yüzyıl⁴³⁰ ile Troia,⁴³¹ Hellenistik seviyelerdeki tuzluklar gösterilebilir.

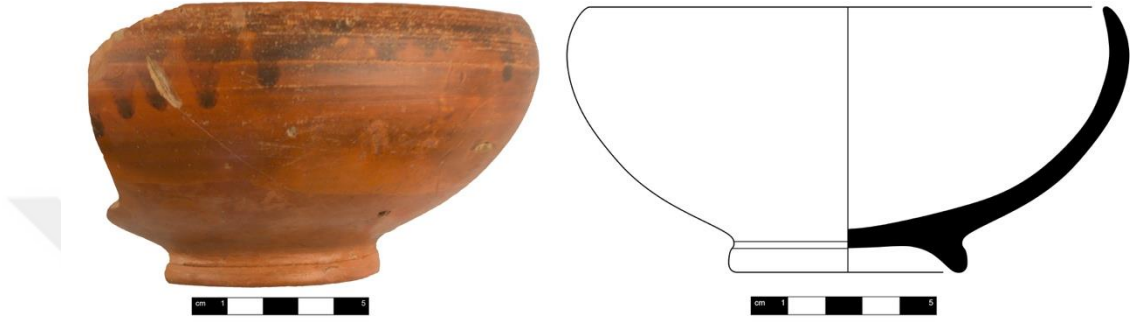

Fig. 18. Kâse

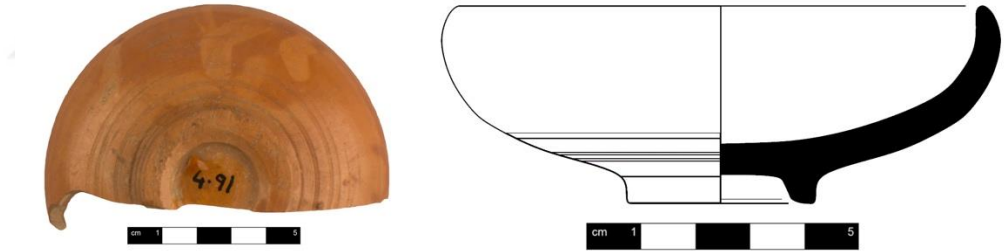

Fig. 19. Kâse

⁴²⁴ Rotroff, *Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, 1997, Plate 137: 1735. (MÖ 325-200 ile Geç Hellenistik)

⁴²⁵ Gassner, 41, Tafel 4:66.

⁴²⁶ Akın Ersoy, *Smyrna/İzmir Hellenistik Dönem Seramiği*, Ege Yayınları, İstanbul 2020, Levha 9:45.

⁴²⁷ Andrea Berlin- Peter Stone, "The Hellenistic and Early Roman Pottery", Moshe Hartal&Danny Syon&Eliezer Stern and Ayelet Tatcher (Ed.), *Akko II The 1991-1998 Excavations The Early Periods*, (ss.133-202), Jerusalem 2016, Fig. 9.6: 8.

⁴²⁸ Cecile Harlaut, "Productions Cêramiques Êgyptiennes D'Alexandrie Â L'êpoque Ptolemaïque", *Cêramiques hellênistiques et romaines: Productions et diffusion en Méditerranée orientale (Cypré, Êgypte et cote syro-palestinienne)*, Lyon 2002, Fig. 9:a, 271.

⁴²⁹ David Oates, *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, Second Edition, British School of Archaeology in Iraq 2005, Fig.15:15.

⁴³⁰ Gassner, 41, Tafel 4:71.

⁴³¹ Andrea M. Berlin, "Studies in Hellenistic Iliion: The Lower City. Stratified Assemblages and Chronology", *Studia Troia Band 9*.1999, 73-157., Plate 4:12.

Halka kaideli sığ kâse olan diğer bir örnek **Fig. 20/ Kat. No. 5**'in astarlanmasında çift daldırma tekniği kullanılmıştır. Daha çok erken dönemlerde görülen sığ kâselere, bazı yerleşimlerde MÖ 2.yüzyıl ortalarında da rastlanabilmektedir⁴³². Dış kısmında diğer örneklerde de olduğu gibi **Fig. 20**'de de daldırma firnis tekniği görülmektedir. İçe dönük ağızlı sığ kâsenin genel olarak form paralelleri için; Atina Agorası MÖ 250?⁴³³, Kanytellis MÖ 3-1. yüzyıl⁴³⁴, Naukratis/Kom Hadid MÖ 2.- MS 1. yüzyıl⁴³⁵, Paphos⁴³⁶, Aşvan Kale MÖ 1. yüzyıl ortalarına⁴³⁷ tarihli örnekleri verilebilir.

İçe çekik ağızlı kâseler içinde incelediğimiz keskin gövdeli, dikey ağız kenarlı, halka kaideli **Fig. 21/ Kat. No. 6**, örneğinde kaide yarıya kadar astarlıdır. Agios Georgios (Kıbrıs) MÖ 3-2⁴³⁸, Akko MÖ 3. yüzyıl⁴³⁹, Paphos MÖ 3-2⁴⁴⁰ ve Tille Höyük MÖ 2-1⁴⁴¹, Aşvan MÖ 1. yüzyıl⁴⁴² ve Bayburt/Alı Meydanı'nda⁴⁴³ Hellenistik Dönem tarihli seramikler **Fig. 21** ile bezer form ve astar özellikleri gösteren örnekler arasında verilebilir.

⁴³² J.W. Crowfoot, G.M. Crowfoot, K. M. Kenyon, *The Object from Samaria. Samaria-Sebaste III*, Londra 1957, 225, Fig.38: 4-10.

⁴³³ Rotroff, *The Athenian Agora*, Plate 75, 992.

⁴³⁴ Hatice Körsulu, "Kanytellis Atölye Kazısı Seramik Buluntuları", Ümit Aydınoglu (Ed.), *Kanttellis: Dağlık Kikikia'da Bir Kırsal Yerleşimin Arkeolojisi*, (ss.131-148), Ege Yayınları, İstanbul 2015, Kat.No. 8-9.

⁴³⁵ Andrea M. Berlin, "Naukratis/Kom Hadid: A Ceramic Typology for Hellenistic Lower Egypt", Albert Leonard, Jr. (Ed.), *Ancient Naukratis: Excavations at a Greek Emporium in Egypt. Part II: The Excavations at Kom Hadid (1998)* (ss.26-273), The American Schools of Oriental Research Vol 55, 2001. Fig. 2.8:1.

⁴³⁶ Hayes, *Paphos III, The Hellenistic and Roman Pottery*, Figure XLV: 3.

⁴³⁷ Mitchell, *Aşvan Kale, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia: The Hellenistic, Roman and Islamic* Fig. 22:5.

⁴³⁸ Andrea Berlin, Jeffery Pilacinski, "The pottery of the Early and Middle Hellenistic", *Report of the Department of Antiquities*, Cyprus 2003, 2004, Fig.3: 41.

⁴³⁹ Andrea M. Berlin, Peter J. Stone, "The Hellenistic and Early Roman Pottery", M. Hartal&D. Syon&E. Stern& A. Tatcher (Ed.), *Akko II, The 1991-1998 Excavations The Early Periods*, (ss. 133-202) Israel Antiquities Authority, Jerusalem 2016, Fig.9.6:7.

⁴⁴⁰ J. W. Hayes, *Paphos III, The Hellenistic and Roman Pottery*, Nicosia 1991, Fig. XL, 11.

⁴⁴¹ David French, "Tille Höyük 1983", Res.2:30.

⁴⁴² Mitchell, *Aşvan Kale, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia: The Hellenistic, Roman and Islamic* Fig. 27:158.

⁴⁴³ Sagona-Sagona, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and Field Survey of the Bayburt Province*, Fig.166: 8.

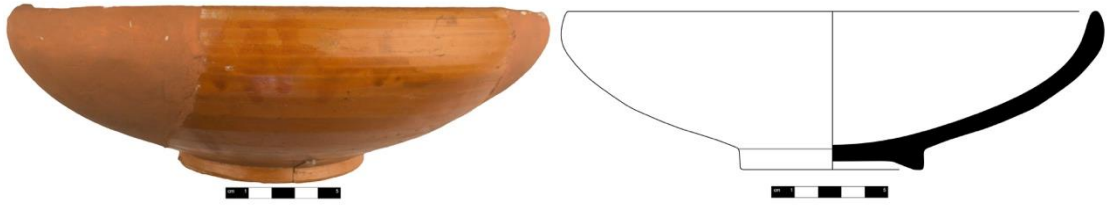

Fig. 20. Kâse

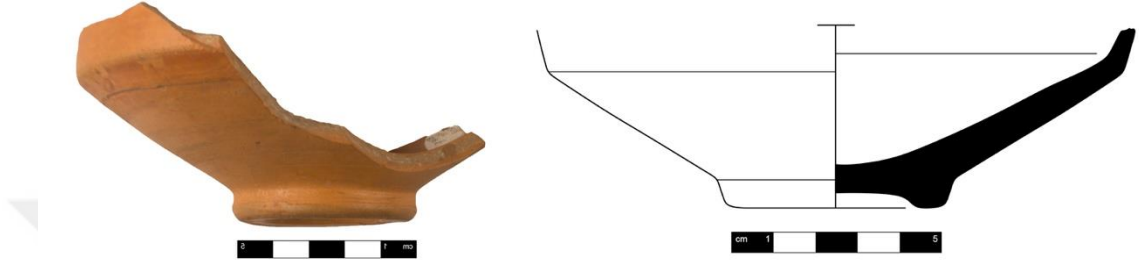

Fig. 21. Kâse

Fig. 22/ Kat. No. 7 diğer malzemelerden farklı olarak bütün yüzeyde kırmızı astara sahip olan içe çekik ağızlı halka kaideli kâse örneğidir. Sıkı dokulu olan hamurunda küçük boyutlu az miktarda kireç bulunmaktadır. Form açısından değerlendirildiğinde de **Fig. 22** Pontus Sigillata olarak isimlendirilen seramik grubunun özelliklerini yansıtmaktadır. Pontus Sigillata daha çok Kuzey Pontus havzasında buluntularıyla temsil edilen ve bu alanın dışında nadiren görülen bir grup sigillatadır. Pontus Sigillata, ilk olarak Hayes tarafından 13 ana form üzerinden belirlenmiş ve MS 1 ve 3. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir⁴⁴⁴. Daha çok Kuzey Pontus Bölgesinden ele geçen çanak çömlekler bazında yapılan bu sınıflandırma, sonrasında D. Zhuravlev tarafından 50 form ile PSA (MS 1. yüzyılın ikinci yarısından, MS 2. yüzyılın ilk yarısı), PSB (MS 2. yüzyıl ortası) ve PSC (MS 2 ve 3. yüzyıl) olarak 3 ana gruba ayrılmıştır⁴⁴⁵. Bu doğrultuda **Fig. 22** ile form ve astar özellikleri yönünden coğrafi olarak en yakın paraleli, PSA içerisinde değerlendirilen Nevşehir Camihöyük Levha 13: 66'da ki MS 1. yüzyıla tarihlenen örnek

⁴⁴⁴ J. W. Hayes, "Sigillate Orientali", *Atlante Delle Forme Ceramiche II: Ceramica Fine Romana Nel Bacino Mediterraneo, Enciclopedia Dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma, 1985, 92-96.

⁴⁴⁵ Denis Zhuravlev, "Early Roman Finne Ware from Pompeiopolis", Latife Summerer (Ed.), *Pompeiopolis I: Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens Nach Fünf Kampagnen (2006-2020)*, (ss. 149-245), Beier&Beran, Langenweibbach 2011; Luciana Nedelea, "Pontic Sigillata at Potaissa. New Date Regarding The Import of Fine Ware in Roman Dacia at Castra Legionis V Macedonicae", *Acta Musei Napocensis*, 53/1, 2016, 185-202.

gösterilebilir⁴⁴⁶. Aynı zamanda Kuzey Pontus Bölgesi Dacia’da da MS 1. yüzyıl tarihli benzer form örneği karşımıza çıkar⁴⁴⁷. Bu örneklerden ayrı bölge ile paralel örnekler sergileyen Aşvan Kalesi’nde de benzer form Fig. 27: 165 ve Fig. 133:353 nolu seramikler MÖ 1. yüzyıl içerisinde değerlendirilmiştir⁴⁴⁸. Erzincan, Çayırılı-Akmezar kazısında ortaya çıkarılan ve Hellenistik Dönem’e tarihlenen Fig. /Res. 29 nolu seramikte paralel örnek gösterilebilir⁴⁴⁹.

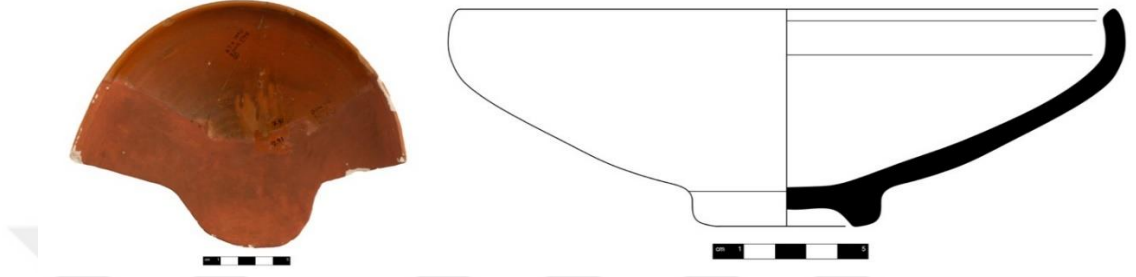

Fig. 22. Kâse

Hellenistik Dönem boyunca içe çekik ağızlı kâseler kadar yaygın kullanım gören dışa çekik ağızlı kâse örnekleri Büyüktepe toplam üç örnek ile temsil edilir (**Fig. 23, 24, 25**).

Fig. 23/ Kat. No. 8 dışa çekik ağızlı, halka kaideli kâse örneğinde, astarlama diğer kâselerde olduğu gibi daldırma tekniğinde yapılmıştır. Gövdeye dönüşün keskin profille verildiği ince cidarlı kâsenin, ağız kısmına yakın her iki yüzde de yivler görülmektedir. Smyrna’da MÖ 2. yüzyıl sonu 1. yüzyıl başlarına tarihlenen⁴⁵⁰ paralellerinin yanı sıra, Tell Anafa MÖ 125-110⁴⁵¹, Ephesos MÖ 2. yüzyıl⁴⁵² örnekleri verilebilir.

Dışa çekik ağızlı seramik grubu içerisindeki **Fig. 24/ Kat. No. 9** örneği ise; yüzey buluntusu olarak kayda geçmiştir⁴⁵³. Halka kaideli, keskin omuzlu formun ağız

⁴⁴⁶ Canan Uysal Tezer, *Nevşehir Camihöyük Hellenistik ve Roma Dönemi Seramikleri*, (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2011.

⁴⁴⁷ Mariana-Christina Popescu, *Hellenistic and Roman Pottery in pre-Roman Dacia (2nd century B.C. -1st century A.D.)*, Bucureşti 2013, Pl. 14: 228.

⁴⁴⁸ Mitchell, *Aşvan Kale, Keban Rescue Excavations*, 143-149.

⁴⁴⁹ Muhammet Görür- Hamza Ekmen, “Akmezar: Çayırılı’da Bir Ortaçağ ve Hellenistik Yerleşim”, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi: Arkeolojik Kurtarma Kazıları Proje Dökümanları:4*, Ankara 2005.

⁴⁵⁰ Ersoy, Levha 103, 491-495.

⁴⁵¹ Andrea Berlin, *Tel Anafa II, The Hellenistic and Roman Pottery: The Plain Wares*, Sharon C. Herbert (Ed.), Ann Arbor 1997, 25, Pl.16: PW.141.

⁴⁵² Gassner Taf. 5:82,83.

⁴⁵³ Müze envanter kayıtlarında yer alan bu seramik yüzey buluntusu olarak aktarılmıştır.

kısından dışarıya doğru bir oluk eklemesi görülmektedir. Tüm yüzeye uygulanan astarda kısmen bozulmalar izlenmektedir. Tarsus- Gözlü Kule⁴⁵⁴, Samaria MS 1.yüzyıl⁴⁵⁵, Paphos, MS 1. yüzyıl⁴⁵⁶ ve Nimrud, MÖ 150 sonrasındaki bir aralığa tarihlenen⁴⁵⁷ seramikler formun paralel örnekleri arasındadır.

Dikey, dışa doğru kıvrımlı ağız ve köşeli profile sahip **Fig. 25/ Kat. No. 10**, daha çok bölge genelinde ve yakın coğrafyada karşımıza çıkmaktadır. Büyüktepe 'ye yakın konumda olan Han Deresi mevkiinde⁴⁵⁸, Erzincan Çayırılı/Akmezar'da⁴⁵⁹, yine yakın coğrafya olan Aşvan Kalesi'nde⁴⁶⁰, MÖ 1.–MS 1. yüzyıl tarihli örneklerini görmek mümkündür. Bu paralellerinin yanı sıra Kuzey Pontus Dacia⁴⁶¹ ve Nimrud'tan⁴⁶² benzer form örnekleri verilebilir.

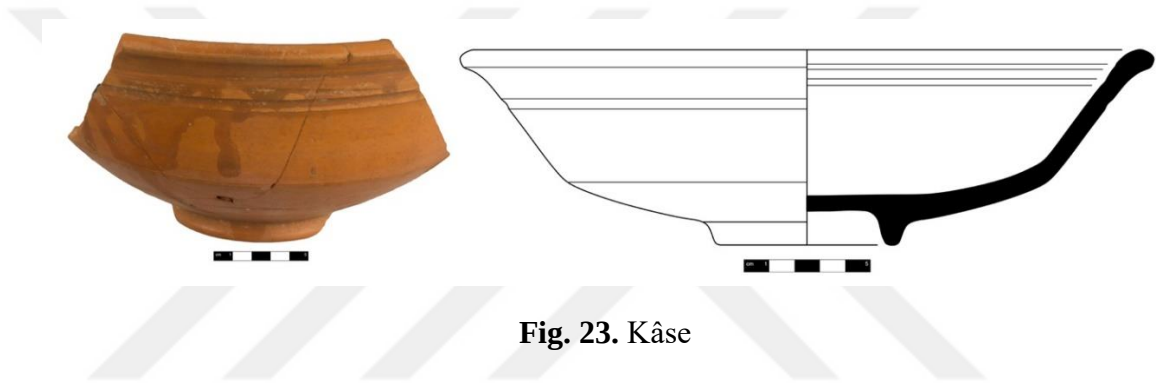

Fig. 23. Kâse

⁴⁵⁴ Hetty Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus: The Hellenistic and Roman Periods*, Volume I. Text, Princeton University Press 1950, s. 250, Fig. 195: 524.

⁴⁵⁵ Crowford-Kenyon, Fig. 83:10.

⁴⁵⁶ Hayes, *Paphos III, The Hellenistic and Roman Pottery*, Figure LXI: 21-22.

⁴⁵⁷ Oates, Fig. 15:37.

⁴⁵⁸ Sagona-Sagona, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and Field Survey of the Bayburt Province*, Fig. 163: 12.

⁴⁵⁹ Görür- Ekmen, Fig.29: 3.

⁴⁶⁰ Mitchell, *Aşvan Kale, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia- I. The Hellenistic, Roman and Islamic Sites*,

⁴⁶¹ Popescu, Pl.14: 229. (MÖ 2-1)

⁴⁶² Oates, Fig. 16: 61 (MÖ 2-1).

Fig. 24. Kâse

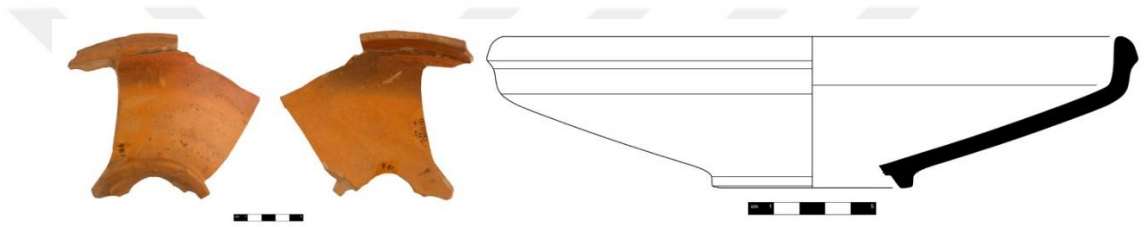

Fig. 25. Kâse

Kalıp yapımı olan küresel formlu ve kaidesiz kâseler, Hellenistik Dönem'in en belirgin kâse formlarındandır. Atina'da MÖ 3. yüzyılda görülmeye başlayan, Hellenistik Dönem'in metal işliğinden etkilenerek, üretildikleri bilinen bu içki kaplarının⁴⁶³, neredeyse tüm alanlarını, kabartma figür ve bitkisel bezemeler süslemektedir.

Büyüktepe'de, tek bir örneğinin görüldüğü dışa doğru yuvarlatılmış ağız yapısına sahip kalıp yapımı kâsenin (**Fig. 26/ Kat. No. 11**) dip kısmı, kabartma bilezik motifleriyle çevrelenmiştir. Bilezik motifinin üstünde yer alan lotus- palmetlerin araları rüzgârgülü bezemesi ile doldurulmuştur. Benzer form-bezeme örneğine şimdiye kadar yapılan çalışmalar kapsamında rastlanmayan **Fig. 26**'nın tarihlendirilmesi, Büyüktepe seramiklerinin genel tarih aralığı dikkate alınarak MÖ 2 ve MS 1. yüzyıllar arasına verilmiştir.

⁴⁶³ Akkurnaz, 123.

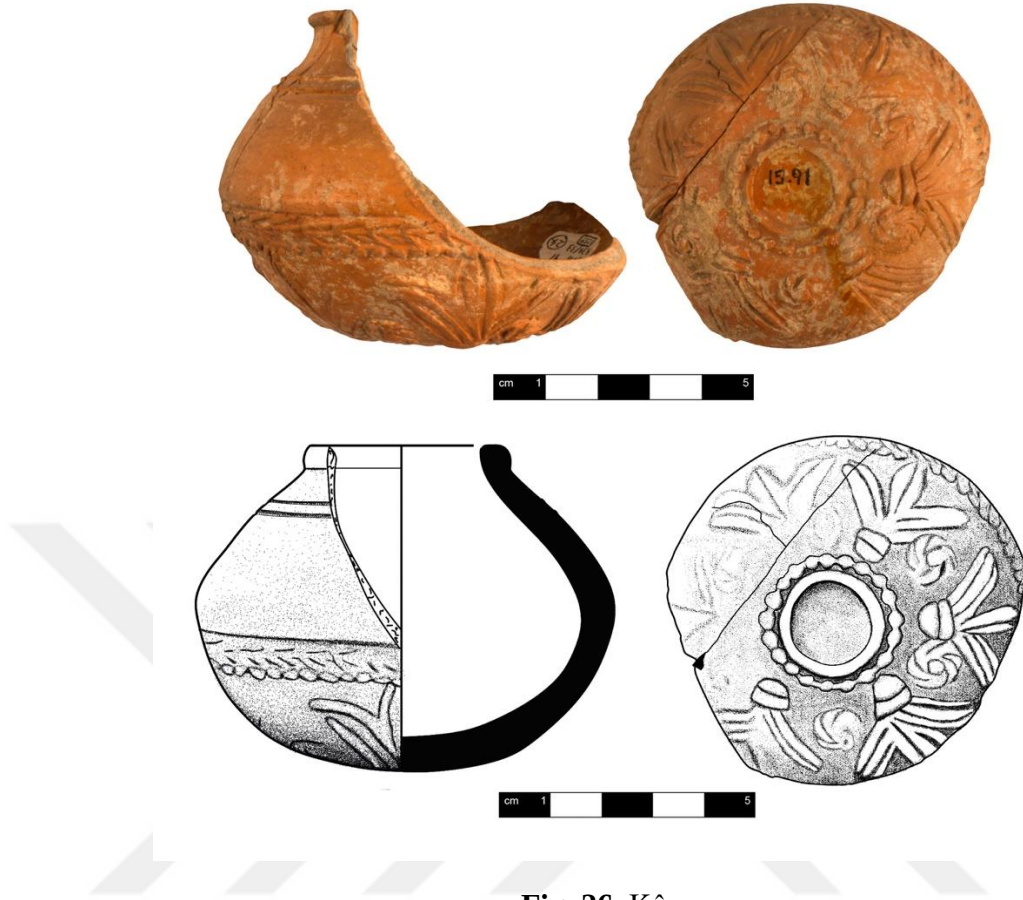

Fig. 26. Kâse

Modiolus ?:

Antik Dönem'in sofrâ kaplarından, silindirik veya konik gövdeli olarak kulplu veya kulpsuz örneklerin mevcut olduğu modioluslar, dini tören ve ayinlerde kullanılan modius kabının daha küçük formu olarak ifade edilmektedirler⁴⁶⁴. Büyüktepe'de, astarda renk farklılıklarının görüldüğü **Fig. 27/ Kat. No. 12** örneğinde, silindirik gövde ve gövdeye oranla dışarıya taşkın bir ağız kısmı bulunmaktadır. Halka kaideli, kulp kısmı kırık olarak ele geçen **Fig. 27'**ye form olarak en yakın örnek, Zhuravlev tarafından, Bosporan Sigillata grubunda değerlendirilen ve MÖ 1. yüzyıla tarihlenen kaptır⁴⁶⁵. Tam olarak modiolus formunu yansıtmadığını düşündüğümüz **Fig. 27'**nin daha düz kaideli ve yüksek örnekleri,

⁴⁶⁴ İnci Delemen, Sedef Çokay-Kepçe, *Yunan ve Roma Kap Formları Sözlüğü*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2009, 19; Fatma Buse Akkurnaz, *Eski Yunan ve Roma Kaplar-İşlevler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016, 123.

⁴⁶⁵ Denis V. Zhuravlev, "Terra Sigillata and Red Slip Pottery in the North Pontic Region (A Short Bibliographical Survey)", *Ancient Civilizations From Scythia To Siberia*, 2002, Fig. 6: 11.

Hayes tarafından Pontus Sigillata Form 12 altında verilmiştir⁴⁶⁶. Form olarak diğer paralel, Korinth, Erken Roma⁴⁶⁷ ve Athenian Agora MÖ 25- 1⁴⁶⁸ tarihli örnekler gösterilebilir.

Fig. 27. Modiolus ?

Unguentarium:

Hellenistik Dönem'in karakteristik formlarından olan unguentariumlar, genellikle mezarlarda ve az miktarda da yerleşim yerlerinde bulunmuştur. Unguentariumlar⁴⁶⁹ sergiledikleri biçimsel özelliklere göre, iç formu ve torba gövdeli olarak iki gruba ayrılmıştır⁴⁷⁰.

Büyüktepe'de kırık vaziyette ele geçen **Fig. 28/ Kat. No. 13** iç formu unguentarium örneğinin, karından omuza geçiş kısmında yatay olarak iki paralel kırmızımsı boya bant bezeme yer almaktadır. **Fig. 28** için en yakın paralel olarak Nevşehir -Camihöyük yerleşimi MÖ 2-1. yüzyıla tarihlenen örnek⁴⁷¹ ile Mersin

⁴⁶⁶ Hayes, "Sigillate Orientali", Tavola XXIII: 12.

⁴⁶⁷ Kathleen Warner Slane, "Two Deposits from the Early Roman Cellar Building, Corinth", *Hesperia*, Vol.55, 1986, Fig.4: 10. 279.

⁴⁶⁸ J. W. Hayes, "Roman Pottery: Fine -Ware Imports", *The Athenian Agora*, Vol: 32, The American School of Classical Studies at Athens Princeton, New Jersey 2008, 1530 (P. 18872), Fig.47. Pl 74.

⁴⁶⁹ Büyüktepe 'den sonra değineceğimiz İkiztepeler Tümülüslerinde fazla sayıda unguentarium ele geçmesinden dolayı bu form ayrıntılı olarak İkiztepeler başlığı altında değerlendirilmiştir.

⁴⁷⁰ Baldıran, 14.

⁴⁷¹ Tezer, Levha 28:121.

Müzesi'nde MÖ 2. yüzyıl (?) tarihli unguentarium gösterilebilir⁴⁷². Ayrıca Laflı, bu unguentariumların, Orta ve Geç Hellenistik formlar arasında bir geçiş formu olduğunu ifade eder⁴⁷³.

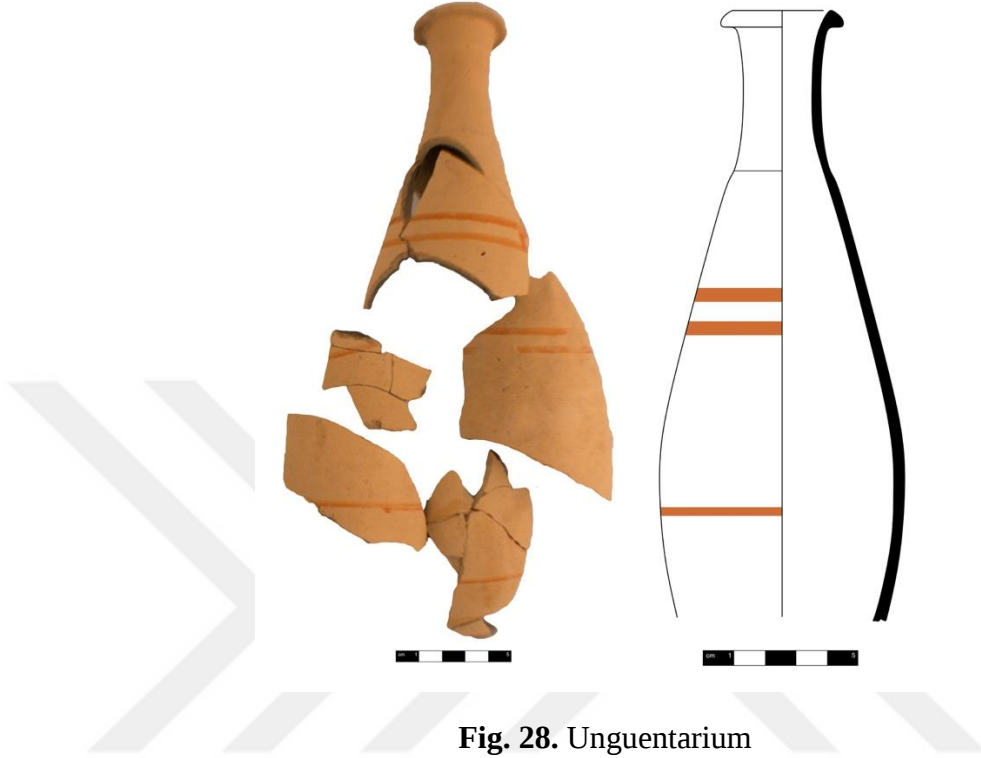

Fig. 28. Unguentarium

4.2.1.2. Kaba Seramikler

Kaba seramik olarak tanımladığımız bu malzeme grubu, günlük kullanıma yönelik kap formlarından oluşmaktadır. Hemen hemen tüm yerleşimlerde görülen en yaygın seramik grubudur ve her dönem aynı amaca hizmet ettiği için bütün yerleşimlerdeki örnekler, birbirleriyle benzerlik göstermektedir. Büyüktepe'de de günlük kullanımda mutfak kapları arasında değerlendirdiğimiz bu kaplar, dışa dönük ağızlı, şişkin gövdeli ve tek dikey kulplara sahiptirler. (Fig. 29/ Kat. No. 14-19). Ele geçen örnekler, kaba işçilikli, küçük boyutlara (9-17 cm) sahip muhtemelen sıvı ısıtmada kullanılan yüzeylerinde herhangi bir astar veya perdah uygulaması görülmeyen kaplardır. Maşrapa olarak tanımlayacağımız seramiklerin, form olarak en yakın paralellerini Aşvan Kale MÖ

⁴⁷² Ergün Laflı, *Studien Zu Hellenistischen, Kaiserzeitlichen und Späantik Frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Kikien und Psidien (Süd. Türkei): Der Forschungsstand und Eine Auswahl von Fundobjekten aus den Örtlichen Museen*, Köln 2003, Tafel 72-a.

⁴⁷³ Laflı, 76.

1. yüzyıl ortaları⁴⁷⁴ ve yine coğrafi yakınlık olarak Kurul Kalesi'nde MÖ 2. yüzyılın sonu ile MÖ 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen örnekler verilebilir⁴⁷⁵. Bu kaba seramik grubunun kili, az miktarda kireç, taşçık ve nadir olmakla birlikte mika içermektedir. Yüzyıllar içinde pek fazla değişime uğramadan kullanım gören bu kaplar, Büyüktepe'de genel olarak ele geçtiği tabaka ve diğer buluntular ele alındığında bu grup için ortalama MÖ 2.- MÖ 1. yüzyıl tarih aralığı önerilebilir.

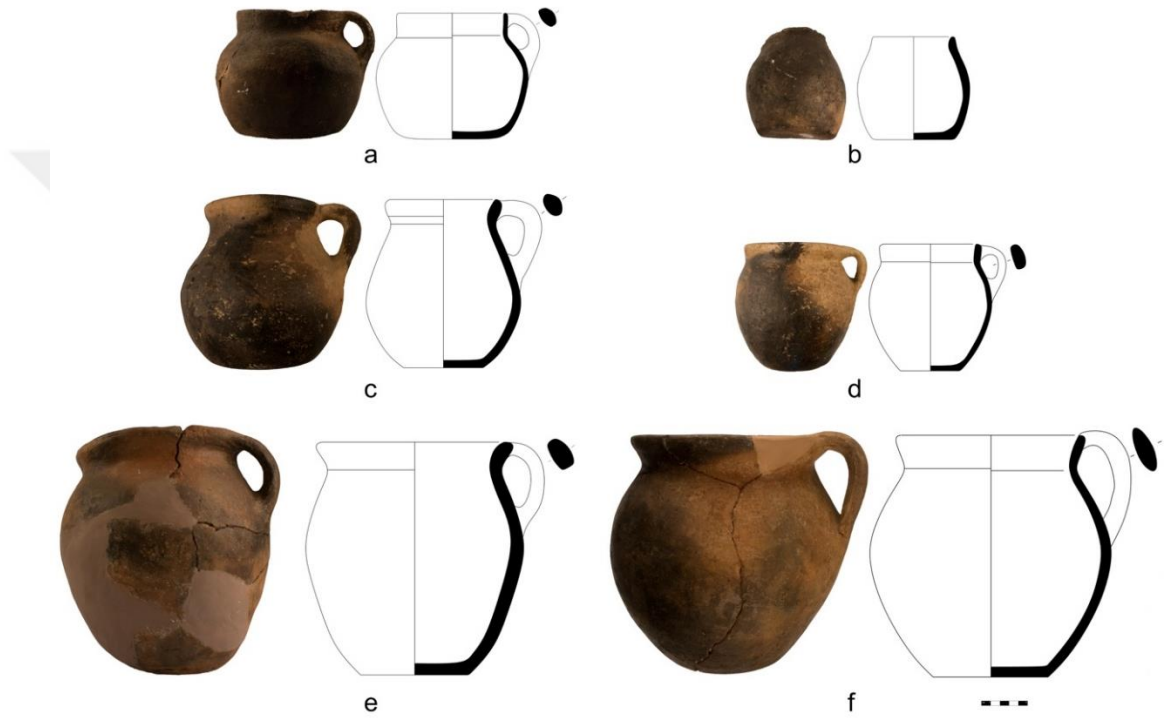

Fig. 29. Kaba Seramikler

4.2.2. Değerlendirme

Büyüktepe Höyük, hem Hellenistik Dönem'e ait mimari yapıları hem de ele geçen seramik buluntularıyla çalışmamız kapsamında net veriler elde ettiğimiz yerleşimler arasındadır. Ele geçen dönem buluntuların, sadece pişmiş toprak buluntulardan oluşması ve az veri ile temsil edilmesinin aksine seramikler çeşitli form örnekleri sergilemektedir.

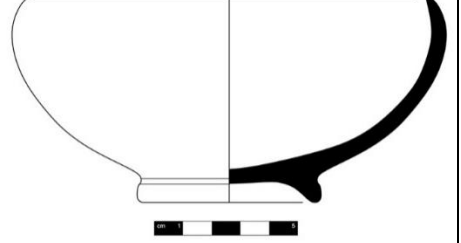
⁴⁷⁴ Mitchell, *Aşyan Kale, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia- I. The Hellenistic, Roman and Islamic Sites*, Fig.23/17.

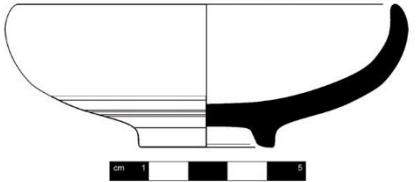
⁴⁷⁵ Leyla Yorulmaz, *Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Seramikleri*, (Yayınlanmış Doktora), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2019, Levha XXX-191,192,193.

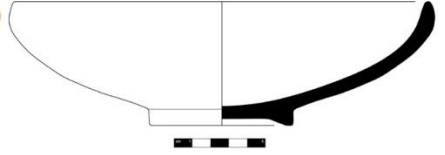
İnce seramikler altında değerlendirdiğimiz buluntu grubunda yer alan seramiklerin hepsi ark yapımı olup, kaliteli kil ve yüzey işlemleri sergilemektedirler. Genel olarak kırmızımsı kahverengi parlak astarın yaygın olduğu seramiklerden **Fig. 22** ve **Fig. 27** yansıttıkları formlarıyla Pontus sigillatası **Form 24** ise Kıbrıs sigillatası benzerliğiyle dikkat çekmektedir. Seramiklerde az miktarda kireç kum katkısının yanında bazı örneklerde çok az mika katkısı görülmektedir.

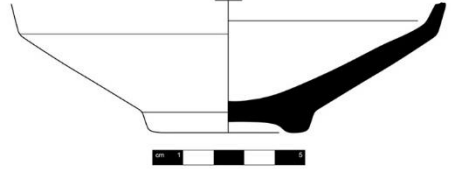
Ele geçen örneklerin çoğunluğunda daldırma tekniği uygulanmış olup, bu tekniği tez dâhilinde incelediğimiz Sos Höyük ve Tasmator seramiklerinde de sıklıkla görmemiz mümkündür. Aynı zamanda Büyüktepe’de ele geçen seramikler, sergiledikleri özellikler kapsamında da Sos ve Tasmator yerleşmelerindeki seramik buluntularıyla hem form hem de astar ve hamur özellikleri bakımından birbirleriyle benzer olduğu söylenebilir. Özellikle Büyüktepe seramiklerinin, Antonio Sagona tarafından Bayburt genelinde yapılan yüzey araştırmaları kapsamında çokça ele geçen ve yaklaşık aynı tarihlere verilen seramikler için bölgenin genel seramik yapısını yansıttığını söylememizi mümkün kılar.

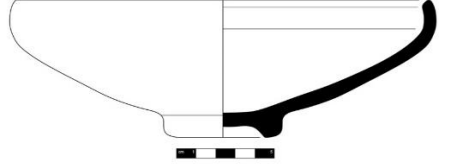
4.2.3. Büyüktepe Katalog

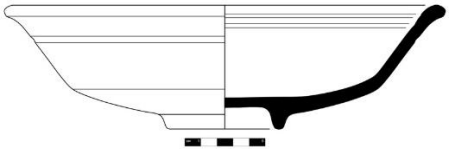
Kat. No. 3 (Fig. 18)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 13 cm	Kaide Çapı: 5,5 cm	
Yükseklik: 6.5 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 2.5 YR 6/8 (light red)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kum ve mika. Bütün yüzey astarlı. Dış yüzeyde çift daldırma tekniği izleri bulunmakta. Astarla renk farklılıkları.		
Referans: Berlin-Stone, 2016, Fig. 9.6:8.; Ersoy, 2020, levha 9:45.; French, Resim. 1:3.; Gassner, 41, Tafel 4:66.; Harlaut, 2002, Fig. 9: a.; Rotroff, Plate 137:1735.		
Tarih: MÖ 2. yüzyıl		

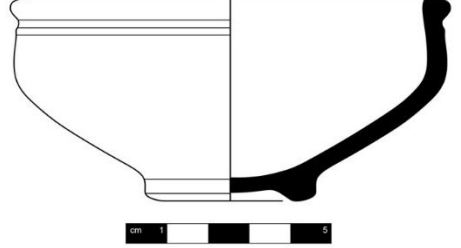
Kat. No. 4 (Fig. 19)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 9 cm	Kaide Çapı: 4 cm	
Yükseklik: 3.5 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kum ve mika bulunmaktadır. Bütün yüzey astarlı. Astarla aşınma ve renk farklılıkları.		
Referans: Berlin, 1999: Plate 4:12.; Gassner, 1997: Tafel 4:71.; Oates, 2005: Fig. 15:15.		
Tarih: MÖ 2. yüzyıl		

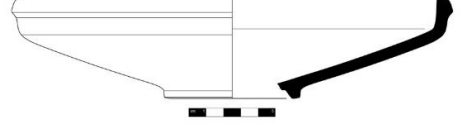
Kat. No. 5 (Fig. 20)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 23 cm	Kaide Çapı: 8 cm	
Yükseklik: 7.5 cm		
Hamur rengi: 2.5 YR 6/8 (light red)		
Astar rengi: 2.5 YR 6/8 (light red)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç. Bütün yüzey astarlı. Dış yüzeyde çift daldırma tekniği izleri bulunmakta.		
Referans: Berlin, 2001, Fig. 2.8.1.; Hayes, Fiure XLV:3.; Körsulu, 2015, Kat. No. 1-3.; Mitchell, Fig. 22:5.; Sagona-Sagona 2004, Fig.163:1.		
Tarih: MÖ 1. yüzyıl		

Kat. No. 6 (Fig. 21)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı:	Kaide Çapı: 5.2 cm	
Yükseklik: 4.3 cm		
Hamur rengi: 5 YR 6/6 Reddish Yellow		
Astar rengi: 2.5 YR 6/8 (light red)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç ve kum. Bütün yüzey astarlı dış kısımda çift daldırma tekniği izleri bulunmakta. Astarla renk farklılıkları.		
Referans: Berlin-Pilacinski, 2003,2004, Fig.3:41.; Berlin-Stone, 2016, Fig. 9.6:7.; French, Res.2:30., Hayes, 1991, Fig.XL, 11.; Mitchell, Fig. 27:158.; Sagona-Sagona 2004, Fig.166: 8.		
Tarih: MÖ 2.- 1. yüzyıl		

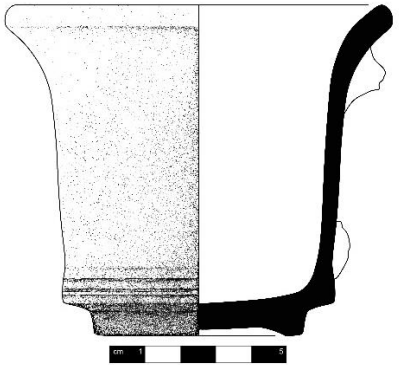
Kat. No. 7 (Fig. 22)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 22 cm	Kaide Çapı: 6 cm	
Yükseklik: 7.5 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 2.5 YR 5/8 (Red)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç bulunmaktadır. Bütün yüzey astarlı, astarda kısmi aşınma ve renk farklılıkları.		
Referans: Görür-Ekmen, 2005, Fig./Res. 29.; Popescu, 2013, Pl.14: 228.; Tezer, 2011: Levha 13: 66.		
Tarih: MÖ 1.- MS 1. yüzyıl		

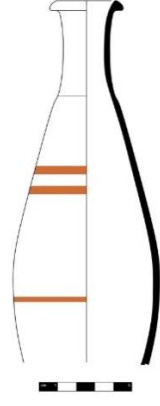
Kat. No. 8 (Fig. 23)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 18 cm	Kaide Çapı: 6 cm	
Yükseklik: 8 cm		
Hamur rengi: 2.5 YR 6/8 (light red)		
Astar rengi: 2.5 YR 6/8 (light red)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç ve kum. Bütün yüzey astarlı dış kısımda çift daldırma tekniği izleri bulunmakta. Kabın iç ve dış kısımlarında yivler bulunmakta		
Referans: Berlin, 1997, Fig12: PW.141.; Ersoy, Levha 103.; Gassner, Taf. 5:82, 833.		
Tarih: MÖ 2. yüzyıl		

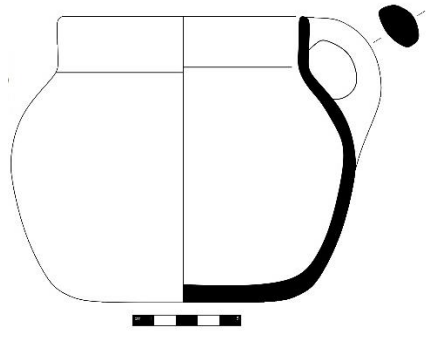
Kat. No. 9 (Fig. 24)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 9 cm	Kaide Çapı: 4 cm	
Yükseklik: 4.8 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/8 (reddish yellow)		
Astar rengi: 5 YR 7/8 (reddish yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kum ve kireç bulunmakta. Bütün yüzey astarlı. Dış astarda kısmen bozulma ve kalker.		
Referans: Crowford – Kenyon, Fig. 83:10.; Goldman, 1950, Fig. 195: 524.; Hayes, Figure LXI: 21 – 22.; Oates, Fig. 15:37.		
Tarih: MS 1. yüzyıl		

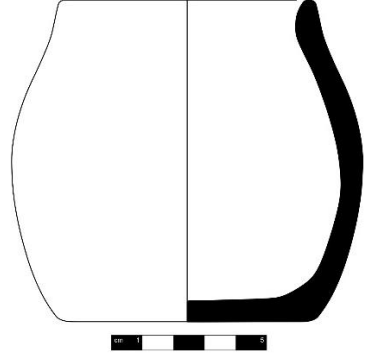
Kat. No. 10 (Fig. 25)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 30 cm	Kaide Çapı: 7 cm	
Yükseklik: 7.5 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kum ve kireç. Bütün yüzeyde astar, astarda aşınma ve renk farklılıkları.		
Referans: Görür – Ekem, Fig.29: 3.; Oates, Fig. 16:61.; Popescu, Pl.14: 229.; Sagona, Fig. 163: 12.		
Tarih: MÖ 1.- MS 1. yüzyıl		

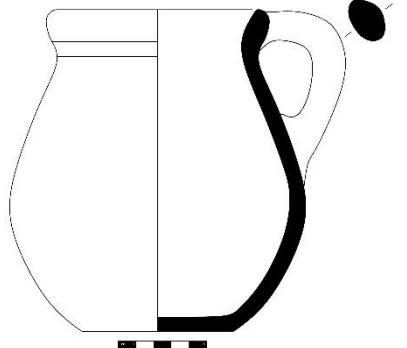
Kat. No. 11 (Fig. 26)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 5.5 cm	Kaide Çapı: 2.5 cm	
Yükseklik: 6.5 cm		
Hamur rengi: 5 YR 6/8 (reddish yellow)		
Astar rengi: 5 YR 6/8 (reddish yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç. Bütün yüzey astarlı Asarda bozulma ve kalker. Yüzey hafif pütürlü. Kabın Gövde alt yarısında kabartma-baskı tekniğinde Lotus-Palmet bezemesi bulunmakta.		
Referans: -		
Tarih: MÖ 2. yüzyıl		

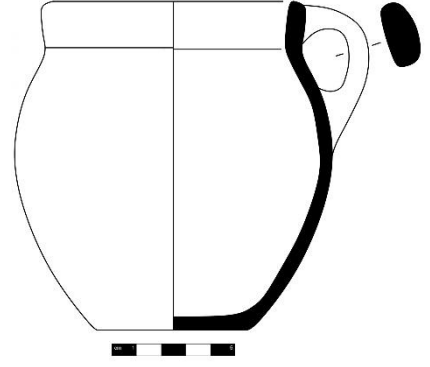
Kat. No. 12 (Fig. 27)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Modiolus		
Ağız Çapı: 9.5 cm	Kaide Çapı: 6 cm	
Yükseklik: 10 cm		
Hamur rengi: 7.5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 5 YR 6/8 (reddish yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve az gözenekli kabın kilinde yoğun kireç az miktarda kum. Bütün yüzey astarlı. Dış astarda bozulma ve kalker. Astar da renk farklılıkları. Yüzey hafif pütürlü. Kabın kaideye yakın kısmında el ile şekillendirilmiş yivler bulunmakta.		
Referans: Hayes 2008, Fig.47. Pl 74.; Hayes, Tavola XXIII:12.; Slane, 1986, Fig4: 10. Tarih: MÖ 1. yüzyıl		

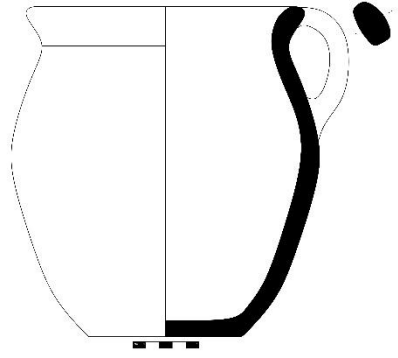
Kat. No. 13 (Fig. 28)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Unguentarium		
Ağız Çapı: 4 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 23 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/4 (pink)		
Astar rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kum ve kireç. İç yüzey yalın dışta astar. Karında ve omuza geçiş kısmında 5 YR 7/8 (reddish yellow) renkte iki adet boya şerit bezeme bulunmaktadır.
Referans: Laflı 2003, tafel 72-a.; Tezer, Levha 28:121.		
Tarih: MÖ 2. - 1. yüzyıl		

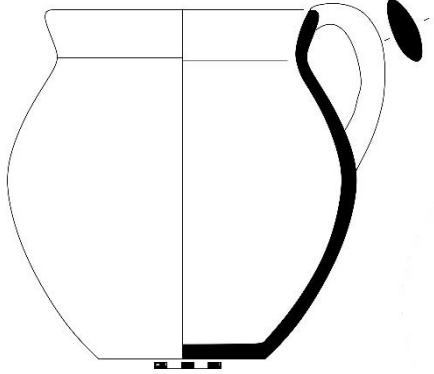
Kat. No. 14 (Fig. 29a)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Maşrapa?		
Ağız Çapı: 11 cm	Kaide Çapı: 8.4 cm	
Yükseklik: 13 cm		
Hamur rengi: 5 YR 5/4 (reddish Brown)		
Astar rengi: 5 YR 5/4 (reddish Brown)		Tanım: İyi fırınlanmamış, orta sıkı dokulu kabın kilinde az miktarda taşçık ve kireç. İç yalın dış yüzeyde astar. Yüzey de yoğun siyahlık ve kalker.
Referans: Yorulmaz 2019, Lev. XXX 193.		
Tarih: MÖ 2. -1. yüzyıl		

Kat. No. 15 (Fig. 29b)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Maşrapa		
Ağız Çapı: 8.4 cm	Kaide Çapı: 7.6 cm	
Yükseklik: 9 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/4 (pink)		
Astar rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmamış, orta sıkı dokulu kabın kilinde az miktarda taşçık, kireç ve mika. Bütün yüzey de astar. Yüzey de yoğun siyahlık.		
Referans: Mitchell, <i>Aşvan Kale</i> , Fig.23/17		
Tarih: MÖ 2. -1. yüzyıl		

Kat. No. 16 (Fig. 29c)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Maşrapa		
Ağız Çapı: 11 cm	Kaide Çapı: 8.4 cm	
Yükseklik: 18 cm		
Hamur rengi: 5 YR 6/4 (light reddish Brown)		
Astar rengi: 5 YR 6/4 (light reddish Brown)		
Tanım: İyi fırınlanmamış, orta sıkı dokulu kabın kilinde az miktarda taşçık, kireç ve mika. İç yalın dış yüzeyde astar. Yüzey de siyahlık ve kalker.		
Referans: Stewart 2010, Fig. 247- 396 (P712); Yorulmaz 2019, Lev. XXX- 191, 192.		
Tarih: MÖ 2. -1. yüzyıl		

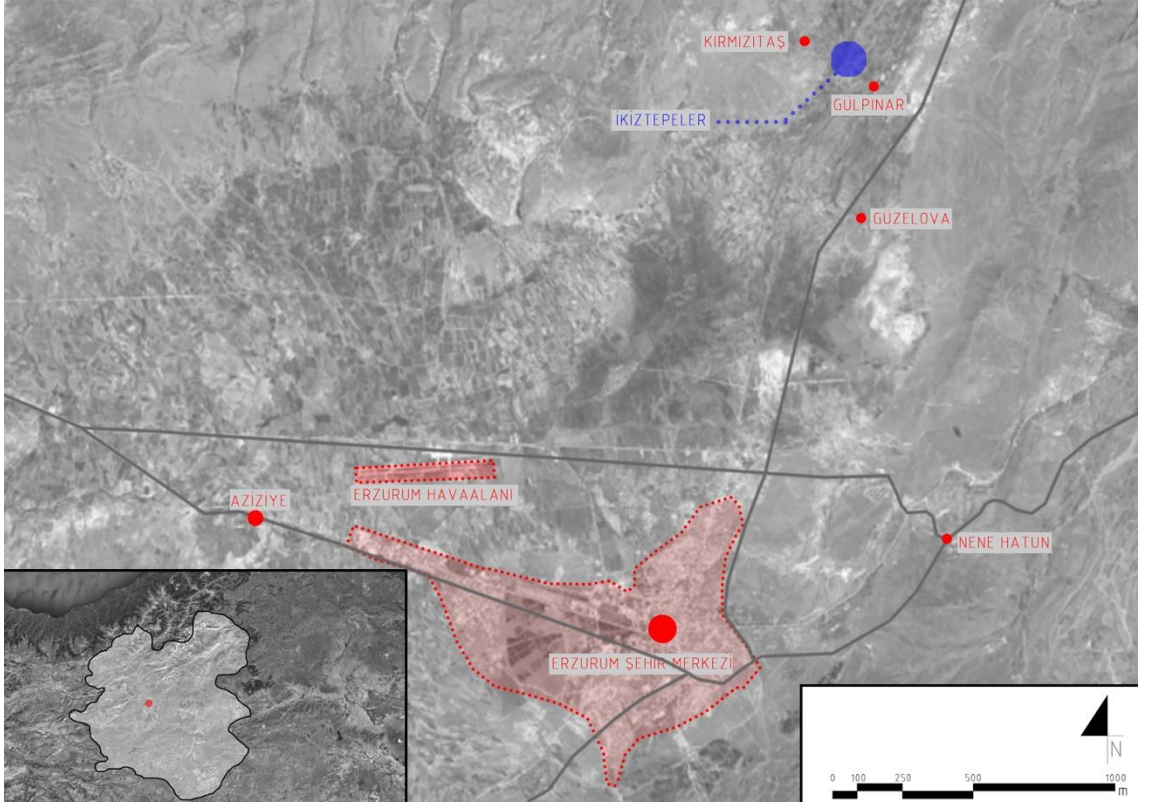
Kat. No. 17 (Fig. 29d)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Maşrapa		
Ağız Çapı: 10 cm	Kaide Çapı: 6 cm	
Yükseklik: 13 cm		
Hamur rengi: 5 YR 6/4 (light reddish Brown)		
Astar rengi: 5 YR 6/4 (light reddish Brown)		
Tanım: İyi fırınlanmamış, orta sıkı dokulu kabın kilinde az miktarda taşçık, kireç ve mika. İç yalın dış yüzeyde astar. Yüzey de siyahlık ve kalker.		
Referans: Mitchell, <i>Aşvan Kale, Fig.21/3</i> (kulpsuz); Stewart 2010, Fig. 216/211; Yorulmaz 2019, Lev. XXX 194.		
Tarih: MÖ 2. -1. yüzyıl		

Kat. No. 18 (Fig. 29e)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı: Maşrapa		
Ağız Çapı: 20 cm	Kaide Çapı: 11 cm	
Yükseklik: 25 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/4 (light reddish Brown)		
Astar rengi: 5 YR 7/4 (light reddish Brown)		
Tanım: İyi fırınlanmamış, orta sıkı dokulu kabın kilinde az miktarda taşçık, kireç ve mika. İç yalın dış yüzeyde astar. Yüzey de siyahlık ve kalker.		
Referans: Mitchell, <i>Aşvan Kale, Fig.21/3</i> (kulpsuz); Stewart 2010, Fig. 216/211.		
Tarih: MÖ 2. -1. yüzyıl		

Kat. No. 19 (Fig. 29f)		
Buluntu Yeri: Bayburt / Büyüktepe Kazısı		
Eser Adı:		
Ağız Çapı: 14 cm	Kaide Çapı: 11 cm	
Yükseklik: 17 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/4 (light reddish Brown)		
Astar rengi: 5 YR 7/4 (light reddish Brown)		
Tanım: İyi fırınlanmamış, orta sıkı dokulu kabın kilinde az miktarda taşçık, kireç ve mika. İç yalın dış yüzeyde astar. Yüzey de siyahlık ve kalker.		
Referans: Stewart 2010, Fig. 247/396(P 712)		
Tarih: MÖ 2. -1. yüzyıl		

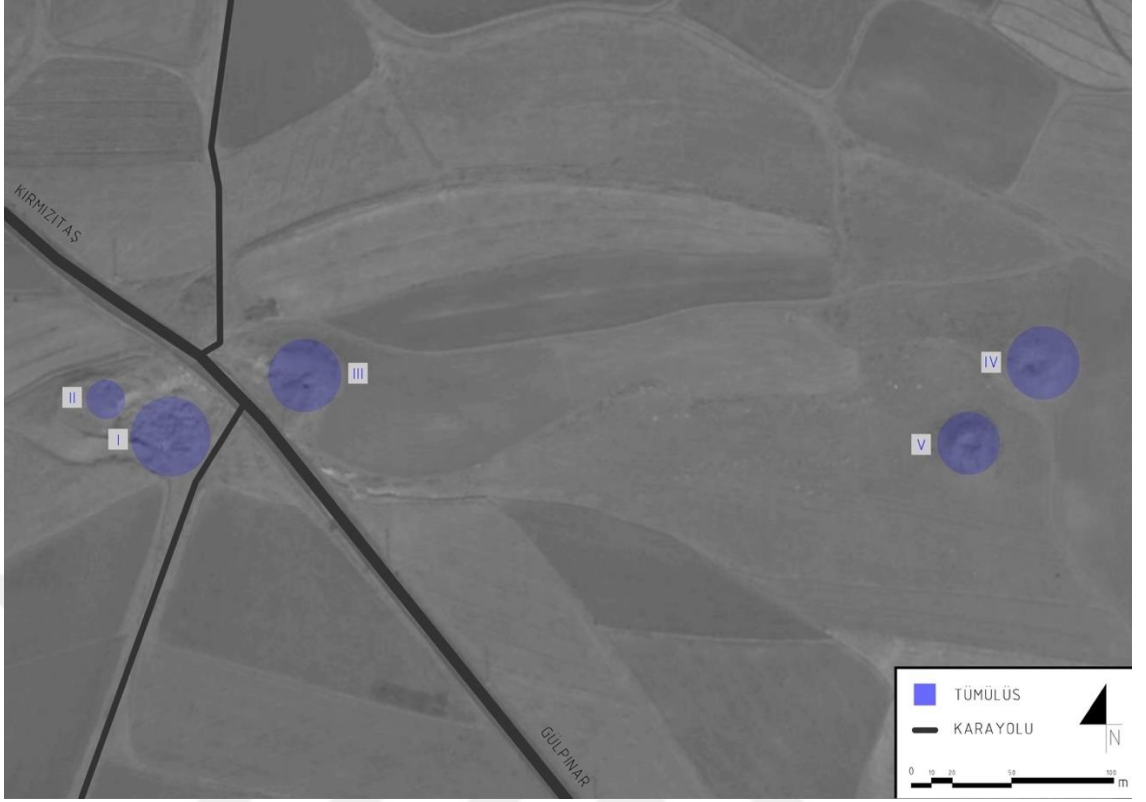
4.3. İKİZTEPELER TÜMÜLÜSLERİ

Erzurum'un kuzeydoğusunda Dumlu ilçesine bağlı Kırmızıtaş ve Gülpınar mahalleleri arasında doğu batı doğrultuda uzanan beş adet tümülüs bulunmaktadır (**Harita 9**). İkiztepe olarak adlandırılan bu tümülüslerin birkaçında 1965 yılında Hamit Z. Koşay ve Herman Vary tarafından kazı çalışması gerçekleştirilmiştir⁴⁷⁶. Yolun batı tarafında, yola paralel biçimde konumlanan alanda, I ve II numaralı tümülüsler yer almaktadır. Bunların birbirlerine uzaklıkları 14 metre olup, I ve II nolu tümülüslerin yaklaşık 60 m. kadar kuzeydoğusunda, III numaralı tümülüs görülmektedir. III nolu tümülüsün yaklaşık 360 m doğusunda ise, IV ve V numaralı tümülüsler bulunmaktadır. Günümüzde de belirgin bir şekilde görülebilen beş adet tümülüsün dağıldığı arazi ise, yaklaşık olarak 34 dönümdür (**Harita 10**).

Harita 9. İkiztepe Tümülsleri Konum

⁴⁷⁶ Koşay, Vary, "İkiztepe 1965 Kazısı Raporu", 75.

Harita 10. İkiztepe Tümlüslerinin Dağılımı

Foto. 7. İkiztepe I-II-III Nolu Tümlüslerin 2020 Yılı Hava Fotoğrafi

Kazı raporundan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda, beş adet tümülüstən sadece üçünün kazılmış olduğunu bilmekteyiz. II nolu tümülüs, yolun kenarında olması ve kaçak kazılara maruz kalmasından dolayı herhangi bir eser vermemiştir. III nolu tümülüsün kazısı ise, ileride gerçekleştirilmesi düşünülen kontrol çalışmaları için gelecek sezonlara bırakılmıştır. Bu nedenle sadece I, IV ve V numaralı tümülüslerde kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

4.3.1. Tümülüs I

Yolun batı tarafına kalan ve I nolu olarak adlandırılan tümülüs, raporlarda en yüksek ve görünüşte en sağlam tümülüs olarak ifade edilmiştir. Ancak belgelediğimiz son durumuyla tümülüsün, coğrafi ve beşerî etkenler ile neredeyse düzleştiğini söylememiz mümkündür (**Foto. 8**). Kazı çalışmalarında **Tümülüs I**'in, 26 m çapında, ortalama 4 m yüksekliğinde olup, etrafının taşlarla çevrelendiği belirtilmiş ve doğusundan açılan kesit ile çalışmalara başlanmıştır. Tepeden yaklaşık 3,5 m derinde dere taşları ile sınırlandırılmış bir mezar odasına ulaşılmıştır. Dromos ile ulaşılan mezar odasına birey, aktarılan bilgi ve çizimlere göre muhtemelen herhangi bir çukur açılmadan sert sıkıştırılmış toprak zemin üzerine yerleştirilmiştir. **Tümülüs I** den ele geçen ölü hediyeilerine ait bilgilerimiz ise, sadece rapordan edindiğimiz bilgilerle sınırlıdır. Koşay-Vary, tümülüste av silahları ve Antik Dönem'de "*Trochos*" (Çingiraklı oyun çemberi) olarak adlandırılan bir tür gençlere özgü oyuncağın bulunduğunu rapor eder⁴⁷⁷. 1965 yılında yapılan kazı sonrasında ele geçen eserler, o dönemde Erzurum'da müze bulunmadığından dolayı, Atatürk Üniversitesi laboratuvarında korunmuştur. Raporda net olarak ne zaman Atatürk Üniversite binasından, açılan yeni müzeye taşındığı belirtilmemiş olup ve müze kayıtlarında da gözükmeyen bahse konu eserler, muhtemelen bu taşınma sırasında bir karışıklık sonucu kayıt altına alınamamıştır.

⁴⁷⁷ Koşay, Vary, "*İkiztepeler 1965 Kazısı Raporu*", 77 vd.

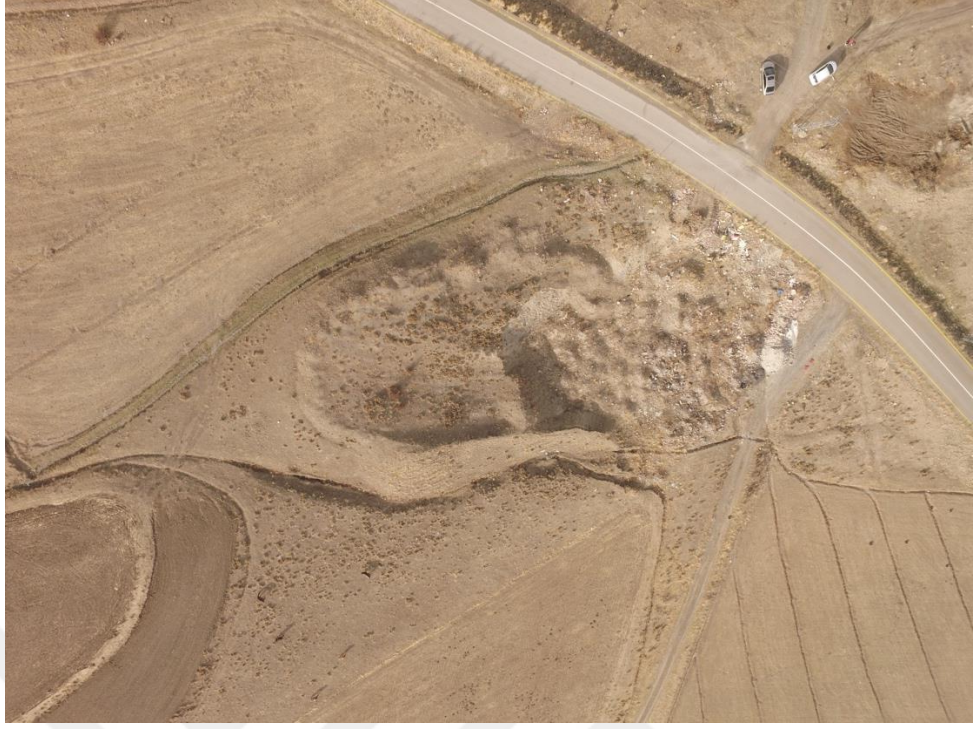

Foto. 8. İkiztepe Tümlüs I- II 2020 Yılı Hava Fotoğrafı (II nolu tümlüs ile bitişik)

4.3.2. Tümlüs IV

Kazı çalışmalarında tümlüsün, 25 m çapında ve 3,5 m yüksekliğinde olduğu rapor edilmiştir. Ancak bugün korunan durumuyla yüksekliği 2 m’yi anca bulmaktadır. Çift mezar odasının yer aldığı tümlüste mezarların duvarları iri taş bloklarla örülmüştür ve dromosun girişi sal taşlarla kapatılmıştır⁴⁷⁸.

Doğu batı yönlü bir dromosun belirtildiği mezarda çift mezar odasına rastlanmıştır ve kuzeydeki mezar odasının kadına, güneydekinin de erkek bireye ait olduğu belirlenmiştir. **Tümlüs IV**’de farklı olan, burada çift mezar odasına rastlanması ve her iki odada da gömü işleminin gerçekleşmesidir. Bu tipte bir tümlüs odaları, nadir olmakla birlikte en yakın örneği Uşak ili Güre ilçesi sınırlarındaki İkiztepe Tümlüsü’nde⁴⁷⁹ ve Manisa Alahıdır Kuzey Tümlüs T.1’de karşımıza çıkar⁴⁸⁰. Ancak Uşak İkiztepe Tümlüsü’nde çift dromosun varlığı ve buna bağlı olarak çift mezar odasının yer almasına rağmen tek

⁴⁷⁸ Koşay, Vary, “İkiztepe 1965 Kazısı Raporu”, 79.

⁴⁷⁹ Kazım Akbıyıkoglu, “1994 Yılı Güre İkiztepe Tümlüsü Kazısı”, VI. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 24-26 Nisan 1995 Didim, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, 163; Avşar, 35 vd.

⁴⁸⁰ Kubilay Nayır, “Alahıdır Tümlüsleri Kazısı 1979”, *Anadolu Araştırmaları*, S/7, 1980, 120 vd.

bir odada çift gömü yapılmıştır⁴⁸¹. Alahıdır Kuzey Tömölüs'te ise; var olan üç adet mezar odası defneciler tarafından soyulduğundan net olarak her üç odaya ölü konulup konulmadığı belirlenememiştir⁴⁸².

Erzurum, İkiztepeler **Tömölüs IV** ise, raporlarda tek dromoslu olarak aktarılmış ve kuzey güney yönünde çift mezar odasına sahip tömölüsün, güneydeki odasının dromos ile bağlantısının olmadığı belirtilmiştir. Tek dromos çift mezar odası planı, Bulgaristan-Ivansky yakınlarındaki tömölüste karşımıza çıkmaktadır⁴⁸³. Ancak raporda, mezar odaları hakkında da yeterli bilginin verilmemesi, tömölüsün mimari yapısında net çıkarımlara varmamızı mümkün kılmamaktadır. Bu doğrultuda tarihlendirmenin mezar buluntuları yardımıyla yapılması uygun görölmüştür.

Foto. 9. İkiztepeler Tömölüs IV- V 2020 Yılı Hava Fotoğrafi

⁴⁸¹ Akbıykoğlu, 167; Avşar, 37.

⁴⁸² Nayır, 125.

⁴⁸³ Atanasov & Stoychev, 102 vd.

Foto. 10. İkiztepeler Tümülüs IV

4.3.2.1. Tümülüs IV- A Mezar Odası

Tümülüs IV-A olarak belirlenen kuzeydeki mezar odasında, kadın iskeleti açığa çıkarılmıştır. *Hocker* pozisyonunda çok kötü durumda bulunan kadın iskeletine ait mezar, tümülüsler içerisindeki en zengin buluntu grubunu içermektedir. Mezarda ölü hediyesi olarak; bireyin hemen yanına yerleştirilen, 15 adet alabastron, 6 adet unguentarium ve 3 adet amphoriskos *in-situ* durumda ele geçmiştir (**Şekil 12**).

Şekil 12. Koşay-Vary 1974, Tümülüs IV-A Mezarı Yeniden Çizimi (Çiz: H. Dülger)

Ele geçen buluntuları değerlendirecek olursak;

Alabastronlar:

İlk örnekleri MÖ 3. binde Mısır'da ortaya çıkan alabastronlar, alabaster⁴⁸⁴ taşından yapılmıştır ve genel olarak günlük hayatta kadınlar tarafından koku kabı olarak kullanım görmüştür⁴⁸⁵. Dışa çekik yassı ağızlı, dar boyunlu, silindirik gövdeli ve yuvarlak dipli küçük şişe olarak tanımlayabileceğimiz formun, alabaster örneklerinden ayrı pişmiş toprak ve cam gibi farklı materyallerden örnekleri de bulunur⁴⁸⁶. Günlük hayatta parfüm, yağ vb sıvıların konularak kullanımlarının yanı sıra, mezar hediyeleri olarak da çokça görülen alabastronlar, çoğunlukla kadın mezarlarında ele geçmektedir⁴⁸⁷.

Alabastronlar, Grek dünyasında MÖ 6. yüzyıldan MÖ 4. yüzyıla değin çok tercih edilen bir form haline gelmiştir. Hellenistik Dönem boyunca da kullanımı devam eden alabastronlar Korinth ve Attika olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Korinth tipi olan örnekler, düz, daire şeklinde oldukça kalın bir ağız, yuvarlak dip, kısa ve kaba boyun, şişkin gövdeye sahiptir⁴⁸⁸. İkinci ana tip olan Attika tipi alabastronlar ise dibe doğru genişleyen uzun gövdeli, disk ağızlı (dudağın ortasında dar bir ağız deliği), Korinth tipinden farklı olarak belirli bir omuz çıkıntısı ve kulpsuz bir form sergilemektedir⁴⁸⁹. Bu formların dışında, daha düz biçimli bir kaideye sahip Columbus alabastronları alt form olarak değerlendirilebilir⁴⁹⁰. Genel form karakteri dönemsel farklılıklar yansıtmaktadır. MÖ 6. yüzyılda kısa boyun, kalın bir ağız izlenirken omuz ve boyun arasında keskin bir ayrım gözlenmez. MÖ 5. yüzyıla gelindiğinde gövde silindirik şeklini alır, omuz gövde ayrımı belirginleşir. MÖ 4. yüzyılda dudak daha da inceler ancak bu özellikler genel

⁴⁸⁴ Su mermeri olarak da adlandırılan ve genellikle süs eşyalarının yapımında kullanılan ince bir tür kireç taşıdır.

⁴⁸⁵ D. A. Amyx, "The Attic Stelai: Part III. Vases and Other Containers", *Hesperia*, Vol. 27, No. 3, 1958, 214; Akkurnaz, 160.

⁴⁸⁶ Gisela M.A. Richter- Marjorie J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1935, 17.

⁴⁸⁷ Alabastronların işlevi ve kullanım yerlerinde dönemsel farklılıklar görülmektedir. Hatice Yılmaz, *Anadolu'da Alabastronlar*, (Doktora), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji – Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Konya 1995, 2,3

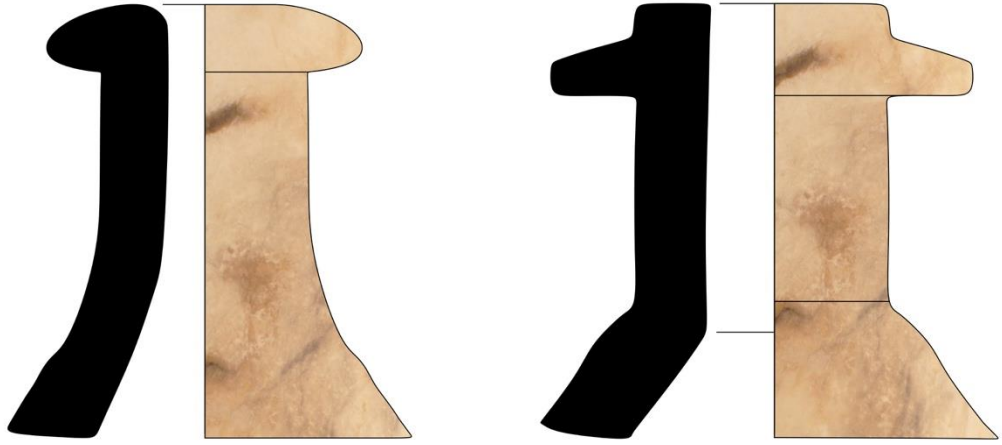
⁴⁸⁸ Hatice Yılmaz, *Alabastronların Form Gelişimi ve Dördüncü Yüzyıl Alabastronları (Silifke Müzesi)*, (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1990, 9.

⁴⁸⁹ Yılmaz, *Anadolu'da Alabastronlar*, 77; Ancak MÖ 6 ve 4. yüzyıl kaplarının hiçbirinin formunun, bir diğeriyle tam olarak uymaması, form gelişimini kesin çizgilere oturtmayı güçleştirmektedir. Bkz. Yılmaz, *Alabastronların Form Gelişimi ve Dördüncü Yüzyıl Alabastronları* 12.

⁴⁹⁰ Yılmaz, *Alabastronların Form Gelişimi ve Dördüncü Yüzyıl Alabastronları (Silifke Müzesi)*, 12.

dönem form karakterini keskin bir biçimde ayırmamızı mümkün kılmamaktadır⁴⁹¹. Yani dönemsel farklılıklar yaşansa da alabastronlar klasik form karakterinden fazla uzaklaşmamıştır.

Günlük hayatta kullanımlarının yanı sıra ölü kültüründe de önemli bir yer bulan alabastronlar hem kadın hem de erkek mezarları ile ilişkilendirilir⁴⁹². Kadın mezarları ile olan ilişkilendirmeyi İkiztepeler **Tümülüs IV A** içinde de görmemiz mümkündür. Mezar odasında ele geçen toplam on beş adet alabastronun genel özelliklerine baktığımızda; alabastronların hepsi alabasterden yapılmıştır (**Kat. No. 20 -34**) Ortalama yükseklikleri 25,3 cm, ağız çapları 3,5 cm olan alabastronlar, ağız çemberinin formuna göre Tip 1 ve Tip 2 olarak iki farklı tipte incelenmiştir. Sağlam olarak ele geçen on dört adet alabastronun, altısı küçük düz yuvarlak bir ağza sahipken (Tip 1), diğer sekiz örnekte ise köşeli bir ağız halkası bulunur (Tip 2), (**Şekil 13**). Grup içerisinde her iki tipten de farklı bir form sergileyen şişkin kısa gövdeli bir alabastronda her iki tipten de hem ağız hem de gövdede farklı bir form sergilemektedir (**Fig. 32/ Kat No. 34**)

Şekil 13. Tümülüs IV- Alabastron Tip 1 ve Tip 2 Ağız Tipleri

İkiztepe alabastronlarının ağız çapları, gövde çaplarına oranla oldukça küçüktür. Neredeyse tüm örneklerde uzun bir forma sahip olan boyun, keskin bir şekilde gövdeden ayrılır. Kap gövdesi genel olarak silindire yakındır. Bazı örnekler dışında (**Fig. 31-h**) dipten omuza doğru bir genişleme görülmez ve direkt yukarıya doğru eşit oranda yükselen bir gövde izlenir. Aşağıdan yukarıya olan daralma fark edilmeyecek kadar azdır.

⁴⁹¹ Yılmaz, *Alabastronların Form Gelişimi ve Dördüncü Yüzyıl Alabastronları (Silifke Müzesi)*, 18.

⁴⁹² Yılmaz, *Anadolu'da Alabastronlar*, 2.

Fig. 30a, d ve **Fig. 31a, b, f** örnekleri dışında dip çoğunlukla hafif düzleştirilmiştir. Ancak **Fig. 31a, f** örneklerinde, dip neredeyse yere bir noktada değecek şekilde sivrileştirilmiştir. Kabin gövdesinin ağır gelerek devrilmemesi için ağırlık dip kısımda yoğunlaştırılmıştır. Çoğunlukla boyun ve dipte yiv bulunan örneklerin yanı sıra **Fig. 30e** de omuz ve dipten ayrıca gövdede de yivler mevcuttur. Ayrıca **Fig. 30a** nolu örnekte omuz altında bir bilezikte mevcuttur. Ağız formlarına göre iki çeşit grupladığımız alabastonlar içinde, tek bir örnek sergilediği biçimsel özelliklerle diğerlerinden ayrılır. Uzun silindirik gövde ve boyun formunun görüldüğü İkiztepe örneklerinden **Fig. 32** kalın boyun şişkin bir gövde ve düğme şeklinde yuvarlatılmış bir tip sergiler. Formun çoğunlukla 20 cm'ye varan örnekleri bilinmekle beraber, İkiztepe örnekleri 33 cm'ye kadar çıkmaktadır (**Fig. 30a, b – 31a, b**)

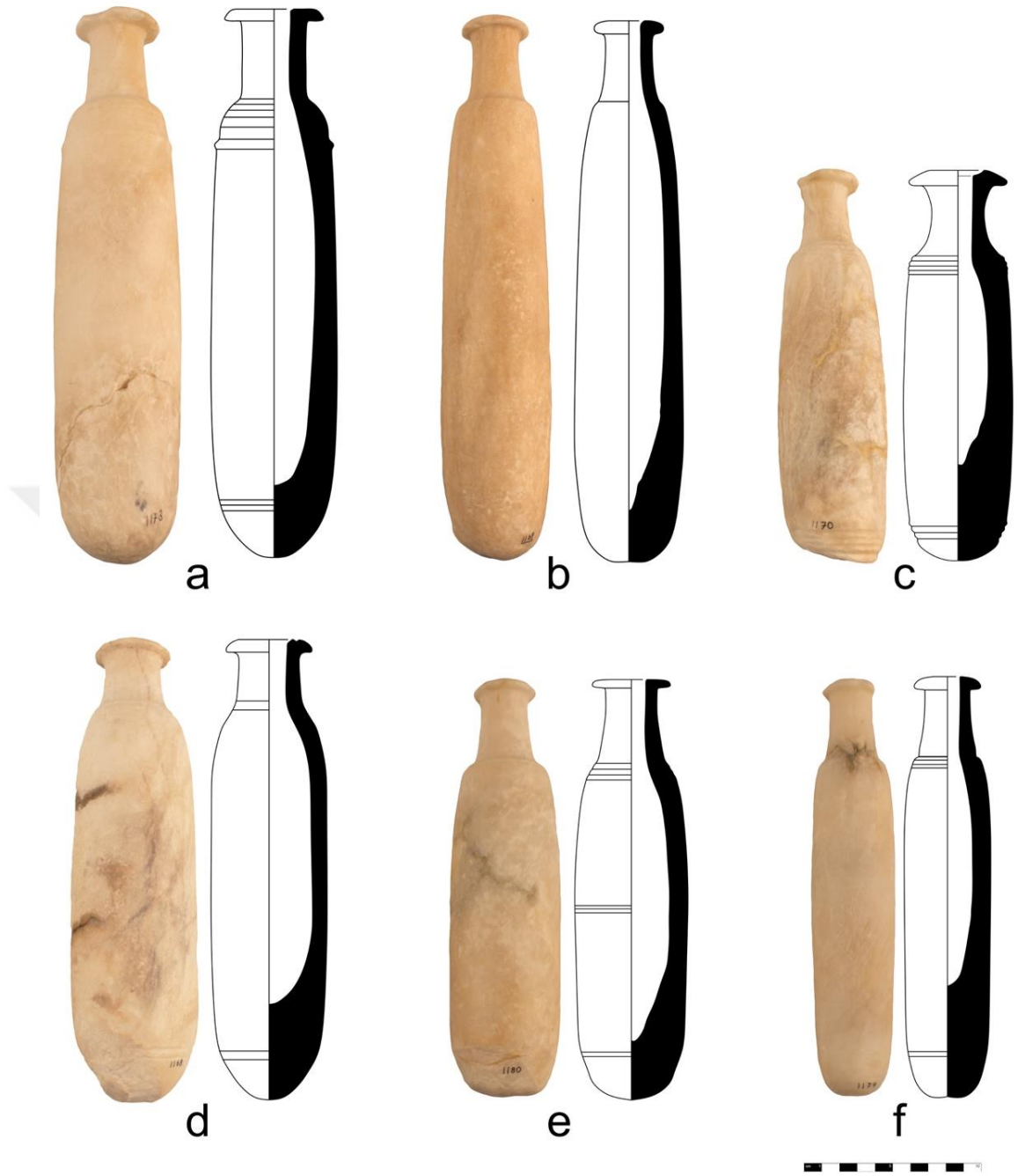

Fig. 30. Tmls IV Alabastron Tip 1

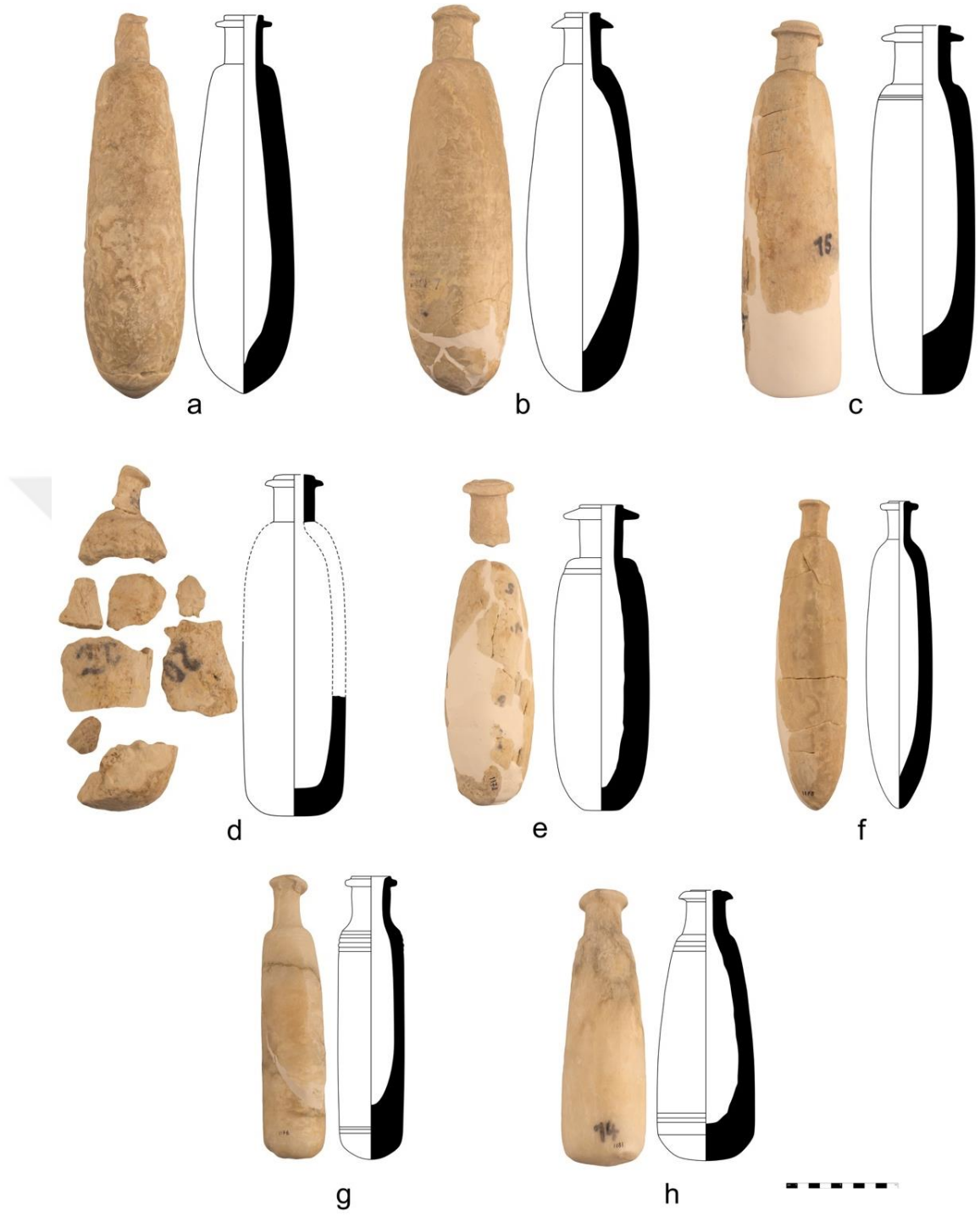

Fig. 31. Tümlüs IV Alabastron Tip 2

Fig. 32. Tümülüs IV Şişkin gövde Alabastron

Genel olarak MÖ 6. ve 4. yüzyıl alabastronlarının hiçbirinin formunun diğerine tam olarak uymaması, bu dönem alabastron form gelişimini kesin çizgilerle ortaya koymayı güçleştirmiştir⁴⁹³. Gövdede azalan daralma ve silindirik şekilde boyun uzaması geç form özelliklerini yansıtmaktadır. Geç dönem örneklerde gövde boyun keskin bir şekilde birbirinden ayrılır ve tulum şeklinde genişleyerek boyca uzar⁴⁹⁴.

Alabastronların form gelişimi ve tipleri incelendiğinde, şimdiye kadar yapılan çalışmalar dâhilinde, küçük ağız diski, uzun boyun, yüksek silindirik gövde özellikleri yansıtan İkiztepe alabastronlarının, dönem örneklerine oranla değişiklik gösterdiklerini söylememiz mümkündür. Dönemin genel form karakteri içerisinde çok fazla görülmeyen bu ağız tipleri alışlagelmişin dışında örnekler sergiler⁴⁹⁵. İkiztepe alabastronlarının formları hiçbir alabaster, pişmiş toprak esere tam bir analogi sunmamaktadır. Bu alabastron tiplerine en yakın örnekler, Ermenistan ve Asur taş kapları ile ilişkili

⁴⁹³ Yılmaz, *Alabastronların Form Gelişimi ve Dördüncü Yüzyıl Alabastronları (Silifke Müzesi)*, 14.

⁴⁹⁴ Yılmaz, *Alabastronların Form Gelişimi ve Dördüncü Yüzyıl Alabastronları (Silifke Müzesi)*, 15

⁴⁹⁵ Bu ağız ve boyunda görülen farklılıklar alabastronun içerisinde bulunan özel sıvının israfını önlemek amacıyla olduğu da düşünülebilir.

materyallerde karşımıza çıkmaktadır⁴⁹⁶. Yakın coğrafyada, çok benzer olmamakla birlikte, uzayan boyun ve ağız formundaki kısmi benzerlik ile Erevan yakınlarındaki Artaxata-Artashat'ın doğu nekropol alanında, ele geçen Geç Hellenistik? alabastronları benzer form örnekleri olarak verilebilir⁴⁹⁷. Ağız, boyun ve gövde formu olarak en yakın örnekler ise, British Museum'da Asur taş kapları ve ilişkili materyallerde karşımıza çıkar. British Museum Fig. 18: 283 nolu örnek ağız çemberi formuyla (MÖ 4. yüzyıl), 286 nolu örnek hem gövde, boyun ve ağız formuyla (MÖ 5-4. yüzyıl), Fig.19: 290, 291 (MÖ 4-1. yüzyıl) ve 294 nolu (MÖ 3-1. yüzyıl) örnekler ise tam formlarıyla İkiztepe alabastronları ile benzerlik göstermektedir⁴⁹⁸. Bunun yanı sıra Babil'de ele geçen MÖ 600- 300 arasında geniş bir tarih aralığına verilen alabastron örneği, ağız yapısıyla İkiztepe Tip 1 örnekleriyle benzerdir⁴⁹⁹. Belirgin bir omuz çıkıntısının olmadığı Babil örnekleri her ne kadar ağız kısmı ile benzerlik gösterse de boyundan gövdeye düz inen yapılarıyla İkiztepe örnekleriyle ayrılır. Aynı zamanda bölgesel yakınlık anlamında Tille Höyük Hellenistik tabakadan ele geçen alabastron örneği de gövde formunda kısmen benzer olarak değerlendirilebilir⁵⁰⁰.

Unguentariumlar:

Hellenistik Dönem'in yaygın formlarından olan unguentariumlar, tıpkı alabastronlar gibi, günlük hayatta kullanımlarının yanı sıra mezar sunularında çok yaygın olarak kullanım gören kap örneklerindendir⁵⁰¹. Klasik Dönem'de Ege ve Akdeniz dünyasında popüler olan ve genellikle mezar ritüellerinde kullanılan lekythosların yerine, MÖ 4. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş unguentariumların geçtiği bilinmektedir⁵⁰².

Unguentariumların yapımında pişmiş toprak, cam, nadiren de olsa gümüş, altın, alabaster gibi birçok malzeme kullanılmış olmasına karşın, pişmiş toprak ve cam en

⁴⁹⁶ Hacatryan, Lev. XXI, 4-5.2.; Ann Searight- Julian Reade -Irving Finkel, *Assyrian Stone Vessels and Related Material in the British Museum*, Oxbow Books, Oxford 2008, 37,38,39.

⁴⁹⁷ Hacatryan, Lev. XXI, 4-5.2

⁴⁹⁸ Searight- Reade- Finkel, 37,38,39.

⁴⁹⁹ I. L. Finkel- J.E. Reade, "On Some Inscribed Babylonian Alabastra", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol.12, No.1 Fig. 1, Fig. 2.

⁵⁰⁰ French, Resim 4: 3.

⁵⁰¹ Homer A. Thompson, "Two Centuries of Hellenistic Pottery", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol.3/4, 1934, 473; Virginia R. Anderson-Stojanovic, "The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria", *American Journal of Archaeology*. Vol.91. 1987, 105.

⁵⁰² Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus: The Hellenistic and Roman Periods*, 171; Özden Ürkmez, "Eski Anadolu'nun Zirai, İktisadi ve Sosyal Yaşamında Parfümeri", L. Gürkan Gökçek & Ercüment Yıldırım & Okay Pekşen (Ed) *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (s. 744), Değişim Yayınları, İstanbul 2018.

yoğun üretimi sağlamıştır⁵⁰³. Unguentariumlar, oldukça ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve form gelişimlerinin belirlenmesi ile beraber genel bir kronoloji elde edilmiştir. Unguentariumların, dönemim mezar ritüellerinde popüler olan lekythosların yerini almasının yanında, erken dönem formlarında lekythoslar ile benzer özellikler sergiledikleri bilinir⁵⁰⁴. Özellikle erken dönem formların ağız yapıları lekythoslarla büyük benzerlik göstermektedir. Form, ölçü, kil gibi atölye farklılığının görüldüğü, farklı zaman dilimlerinde farklı formlarda üretilen unguentariumlar temelde, İğ Biçimli (*Fusiform*) ve Soğan/Torba Gövdeliler (*Bulbous*) olarak iki ana tipe ayrılmıştır⁵⁰⁵. Temelde bu iki ana form çerçevesinde üretilen unguentariumlardan, *fusiform* olarak da adlandırılan iğ biçimliler, formun ilk örneklerini sergiler. Dışa çekik ağız, silindirik boyun, şişkin küresel gövde ve geniş, alçak kaide ile temsil edilen form, zamanla ayak ve boynunda uzama, gövdede incelmeye ile tam bir iğ biçimini almıştır. Torba gövdeli olarak adlandırılan diğer ana tip unguentariumlar, iğ formundan farklı olarak, ayaksız ve düztabanlıdır⁵⁰⁶. Yoğun olarak MÖ 1. yüzyılda kullanılan torba gövdeli unguentariumlar, iğ formu kadar uzun bir kullanım sürecine sahip değildir⁵⁰⁷.

İkiztepe **Tümülüs IV-A**'da ele geçen altı adet unguentariumun tamamı, iğ formu olarak tanımlanan ana formun türevlerine ait örnekleri içermektedir. Üç adet kırık, üç adet tam olarak ele geçen unguentariumlar, 21,5 cm ile 43 cm arasında değişen yüksekliklere sahiptir ve kil yapıları neredeyse aynı olup katkı malzemeleri arasında yalnızca mika ve kireç tanecikleri görülmektedir.

İkiztepe unguentariumları içerisinde incelediğimiz ilk eser 43 cm yüksekliğe sahip **Fig. 33/Kat. No. 35**'dir. Geniş kısa kaide, kaideden genişleyerek yükselen şişkin gövde ve omuzdan daralarak yükselen kalın uzun bir boyun yapısı, hafif dışa çekik kenarlı ağız yapısı ile sonlanır. Ağız en üst kısımda daldırma tekniğinin uygulandığı **Fig. 33**'ün, boyun, omuz ve gövdede üç adet yatay bant boya bezemesi de görülmektedir. Benzer

⁵⁰³ P. Hellström, *Labraunda Pottery of Classical and Later Date Terracotta Lamps and Glass*, Lund 1965, 24; Anderson-Stojanovic, "The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria", 106; Erkan Dündar, *Patara IV.1- Patara Unguentariumları*, Ege Yayınları, İstanbul 2008, 9; Ürkmez, 745.

⁵⁰⁴ Hellström, 25.

⁵⁰⁵ Anderson-Stojanovic, "The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria", 106 vd.

⁵⁰⁶ Dündar, *Patara IV.1- Patara Unguentariumları*, 3.

⁵⁰⁷ Anderson-Stojanovic, "The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria", 110; Balıran, 16; Virginia R. Anderson-Stojanovic, *Stobi: The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton University Press, New Jersey 1992, 81.

örnekleri için Atina Agorası (MÖ 4. yüzyıl sonu)⁵⁰⁸, İzmir Müzesi (MÖ 4. yüzyıl sonları)⁵⁰⁹, Kelenderis (MÖ 4. yüzyıl sonları)⁵¹⁰, Sinop (MÖ 3. yüzyıl başları)⁵¹¹, Perge (MÖ 3. yüzyıl başları)⁵¹², Ephesos (MÖ 3.-2. yüzyıl)⁵¹³ ve Kilikya (Geç Hellenistik)⁵¹⁴ unguentariumları verilebilir.

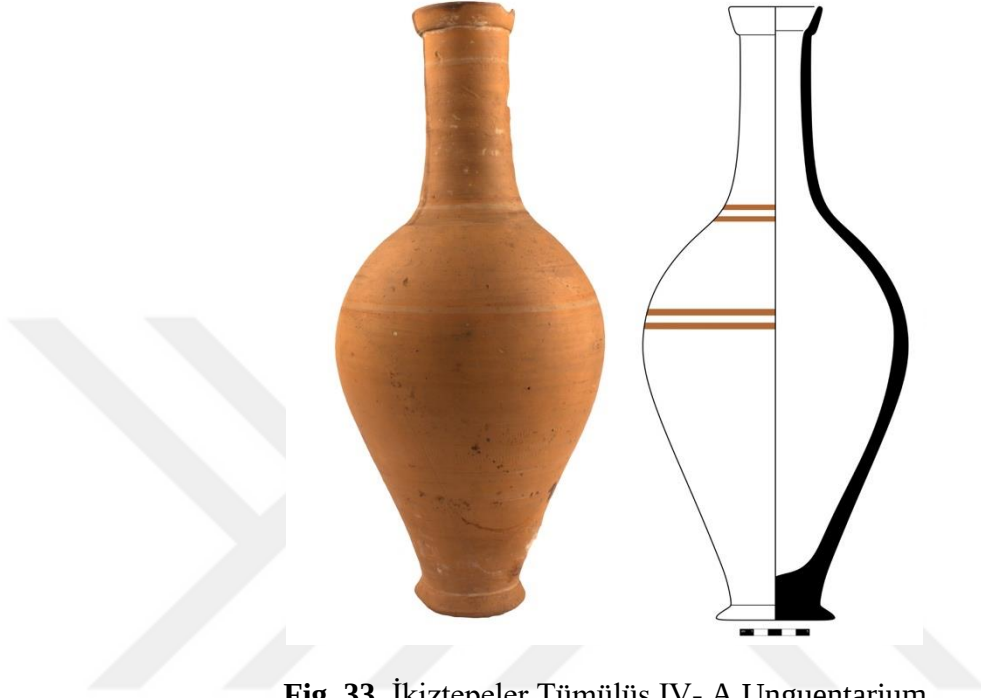

Fig. 33. İkiztepeliler Tümülüs IV- A Unguentarium

Fig. 34 / Kat. No. 36 ve 37 ise, 31 cm yükseklikleri ile ince uzun boyun ve daha oval gövde yapısıyla birbirleriyle neredeyse aynı form özellikleri sergilemektedir. **Fig. 33'e** göre daha oval bir gövde yapısının bulunduğu unguentariumların, ağız kısımlarında uygulanan daldırma tekniğinin yanı sıra gövde ve omuzda da yatay bant bezemeleri görülür. Yaklaşık olarak **Fig.33** ile aynı tarihleri öngörebileceğimiz unguentariumların

⁵⁰⁸ Thompson, Fig. 22 B44; Anderson-Stojanovic, "The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria", 108, Fig.2.

⁵⁰⁹ Gamze Günay Tuluk, "Die Unguentarien Im Museum Von İzmir", *Anatolia Antiqua*, VII, 1999, Abb. 2- Kat. Nr. 2, 5.

⁵¹⁰ Levent Zoroğlu, "Kelenderis 1995 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *XVIII. KST II*, Ankara 1997, Resim 12.

⁵¹¹ Handan Süzer, *Hellenistik ve Roma Dönemi Sinop Unguentariumları*, (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya 1990, Kat. No. 5.

⁵¹² Sedef Çokay Kepçe, *Perge Batı Nekropolis Mezar Buluntuları- 1997-2007 Yılları Arasında 169 numaralı Parselde Yürütülen Çalışmalar*, Ege Yayınları, İstanbul 2017, La.98.B.12/ Pg.98.21.

⁵¹³ Veronika Mitsopoulos-Leon, *Die Basilika Am Staatsmarkt In Ephesos Kleinfunde- 1. Teil: Keramik hellenistischer und römischer Zeit*, *Forschungen in Ephesos IX 2/2*, Wien 1991, Tafel 210, O10.

⁵¹⁴ Laflı, Taf. 107- b, d.

paralelleri olarak Patara (MÖ 4. yüzyıl sonu 3. yüzyıl başı)⁵¹⁵, Kerameikos⁵¹⁶ (MÖ 3. yüzyıl başları) ve Venedik Ulusal Arkeoloji Müzesi'nden (MÖ 3.-1. yüzyıl)⁵¹⁷ örnekler gösterilebilir.

Ancak şunu belirtmek gerekir ki; yukarıda verilen paralel örnekler ile İkiztepe **Fig. 33, 34** örnekleri, sadece boyun, gövde, kaide gibi kısmı benzerlikler gösterir. İkiztepe **Fig. 33, 34/ Kat. No. 35-37 nolu** unguentariumlar ağız yapıları ile paralellerinden ayrılır. Yapılan çalışmalar dâhilinde bir bütün olarak benzerlik sunan kap örneğine rastlanılmamıştır. Ancak, önceden de ifade ettiğimiz gibi, MÖ 4. yüzyıldan itibaren lekythosların yerini alan unguentariumlar bu geçiş sürecinde lekythoslar ile benzer form özellikleri göstermiştir. Bu bağlamda, **Fig. 33, 34** lekythos-unguentarium geçiş sürecinin, unguentariumlar üzerindeki yansımaları sunan ara tipler ya da sonraki dönemlerde de az da olsa lekythos benzeri formlar sunan karma tipler olarak değerlendirmemiz mümkündür. Öyle ki, Kurul Kalesi'nde ele geçen ve MÖ 2-1. yüzyıllara tarihlenen unguentariumlardan, Levha 2: 4 örneği⁵¹⁸, sergilediği ağız yapısıyla İkiztepe örnekleriyle benzerdir. Buda bize bu ağız yapısının dönemsel olduğu kadar, bölgesel olarak da devam ettirilen özelliklerden olabileceği çıkarımını yapmamızı mümkün kılmaktadır. Bu doğrultuda, geçiş sürecinde var olan bu ara formun bölgesel olarak farklı dönemlerde de uygulandığını söylememiz mümkündür.

İkiztepe unguentariumlarının ağız yapıları hariç bir diğer farklılıkları ise, sergiledikleri boyutlarıdır. Hellenistik Dönem unguentarium tipolojisi açısından farklı örnekler sunan İkiztepe unguentariumlarından özellikle **Fig. 33**, 43 cm yüksekliği ile bugüne kadar yayınlanmış unguentariumlar içerisinde Anadolu'da ele geçen en büyük boyuta sahip örnek olarak verilebilir. Patara'da ele geçen 42,3 cm yüksekliğe sahip örnek ile⁵¹⁹, Akhisar Müzesi'nden ele geçen 41,6 ve 33,7 cm yükseklikteki örneklerle

⁵¹⁵ Dündar, *Patara IV.1- Patara Unguentariumları*, Lev.3, U28.

⁵¹⁶ Ursula Knigge, *Der Südhügel, Kerameikos IX*, Berlin 1976, Taff. 96, Abb.5, E92 1-2, E96, 123.

⁵¹⁷ Serena Florean, *Materiale greco, etrusco e romano da Zara al Museo Archeologico Nazionale di Venezia, Università Ca' Foscari Venezia*, (Tesi di Laurea) 2018, s.97, 67.

⁵¹⁸ S. Yücel Şenyurt, Leyla Yorulmaz, "Kurul Kalesi Pişmiş Toprak Unguentariumları", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2020, 19 (3), Levha 2/4, 625.

⁵¹⁹ Dündar, *Patara IV.1- Patara Unguentariumları*, Lev.9, U83.

birlikte⁵²⁰, İkiztepe unguentariumları (Fig. 33, 34) en büyük boyuta sahip örnekler arasında yerini almaktadır.

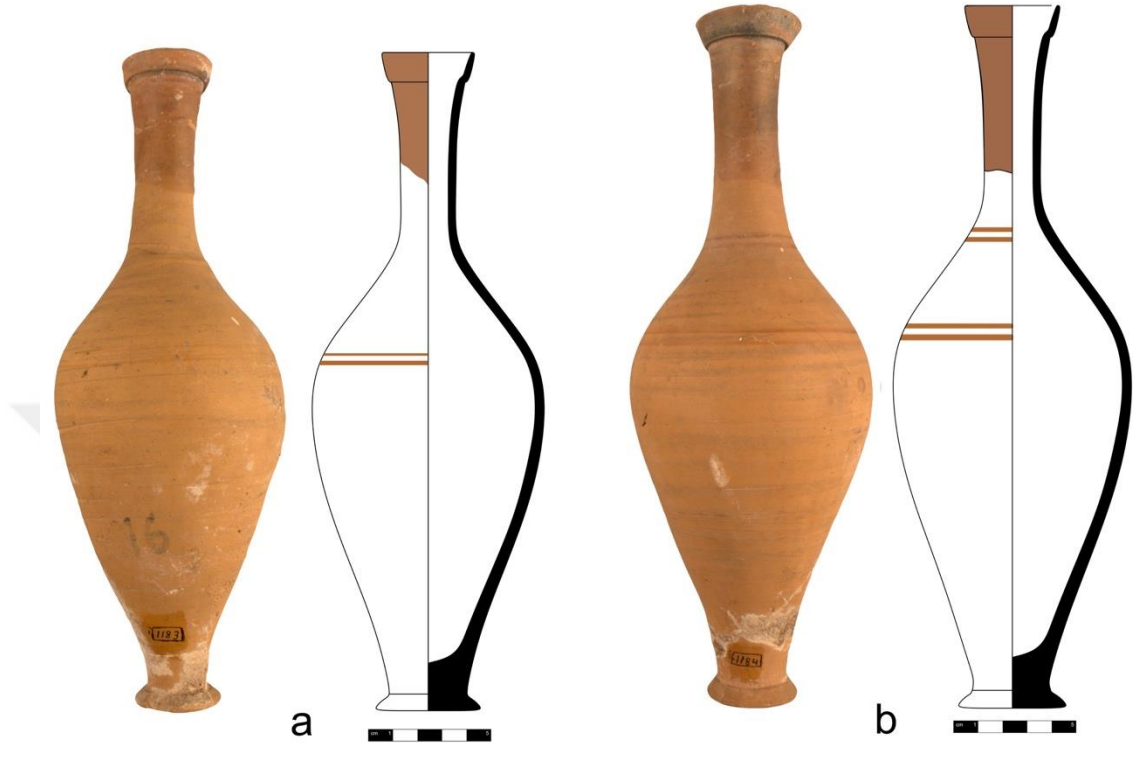

Fig. 34. Tümülüs IV-A Unguentariumları

Fig. 35/ Kat. No. 38-40'da yer alan diğer üç örnek ise, boyun ve ağız kısımları kırık olarak ele geçmiştir. **Fig. 33, 34** örneklerine göre daha kalitesiz yüzey işlemlerinin uygulandığı unguentariumlardan **Fig. 35a** ve **c** benzer form sergiler. Geniş yuvarlak kaide yine aynı oranda geniş ayak ile yukarıya doğru genişleyen gövde yapısı görülmektedir. Fusiform formunun yavaş yavaş görülebildiği örneklerden olan **Fig. 35a** (Kırık olmasaydı muhtemelen **Fig. 35c**'de aynı yapıya sahipti.), yumuşak omuz geçişinden sonra daralarak yükselen uzun bir boyun yapısına sahiptir. **Fig. 33** ve **34** örneklerine göre giderek uzayan ayak yapısının görüldüğü bu tipin benzerleri, Atina (MÖ Geç 4. yüzyıl)⁵²¹, Patara (MÖ 4. yüzyıl sonu, 3. yüzyıl başı)⁵²², İzmir Müzesi (MÖ 3. yüzyıl başı)⁵²³, Kilikya (Geç

⁵²⁰ Volkan Yıldız, "Akhisar Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Unguentariumlar", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 14, Sayı:1, Mart 2016, 9, 15. Kat No.4.

⁵²¹ Cedric G. Boulter, "Graves in Lenormant Street, Athens", *Hesperia*, Vol. 32/2, 1963, Pl. 46, I1.

⁵²² Erkan Dünder, *Hellenistik ve Roma Dönemleri Patara Unguentariumları*, (Yüksek Lisans) Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2006, Lev. V: U30, Lev. VI: U31, U33.

⁵²³ Tuluk, Abb. 3.Kat. Nr. 9, Abb. 4. Kat. Nr. 13.

Hellenistik)⁵²⁴ ve Kurul Kalesi'nde (MÖ 2-1. yüzyıl)⁵²⁵ bulunmuştur. Tam anlamıyla uzun boyun, tam ortada şişkin gövde ve daralarak inen ince ayak ile **Fig. 35b/ Kat. No. 40** ise, formun geç örneğini temsil etmektedir. Paralellerine Kerameikos (MÖ 2. yüzyıl)⁵²⁶, Milet Müzesi (MÖ 3 yüzyıl sonu, MÖ 2. yüzyıl)⁵²⁷, Tralleis (MÖ 2. yüzyıl)⁵²⁸, Stratonikeia (MÖ 2-1. yüzyıl)⁵²⁹, ve Tel Anafa'da (MÖ 2. yüzyıl)⁵³⁰ rastladığımız eserin gövde kısmı korunmuş olup ağız kısmı kırık olarak ele geçmiştir.

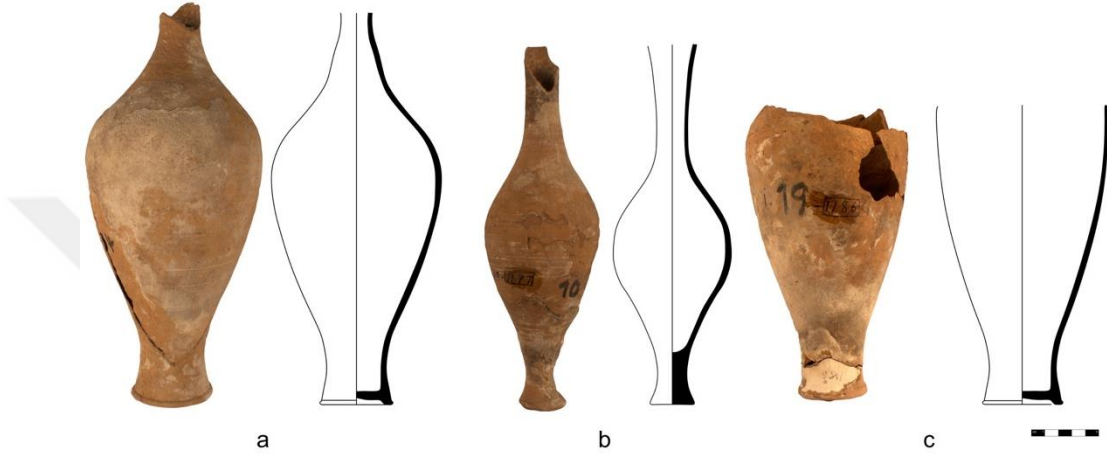

Fig. 35. Tümlüs IV-A Mezarı Unguentariumları

Amphoriskoslar:

Zengin buluntu grubunu içeren İkiztepeler Tümlüs IV-A mezarının son buluntularını amphoriskoslar oluşturmaktadır. Dar ağızlı ve boyunlu, omuzdan iki kulplu, sivri dipli minyatür bir amphora formu olan amphoriskoslar, parfüm, yağ ve koku kapı olarak kullanım görmüşlerdir⁵³¹. Genellikle kişisel bakım için kullanımı yaygın olan formun, pişmiş topraktan üretilmiş örneklerinin yanı sıra camdan üretilmiş örnekleri de

⁵²⁴ Laflı, Taf.105 e-f.

⁵²⁵ Şenyurt -Yorulmaz, Levha 5/ 21.

⁵²⁶ Knigge, Taf. 96. Abb. 6 E100 1-3.

⁵²⁷ Ali Yaşar, *Milet Müzesi'nde Bulunan Hellenistik ve Roma Dönemi Unguentariumlar*, (Yüksek Lisans), Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Aydın 2010, Levha V-U24, U28

⁵²⁸ Civelek, XXXI, U14.

⁵²⁹ Balıran, 18, Levha VI, 1-3

⁵³⁰ S.S. Weinberg, "Tel Anafa: The Hellenistic Town", *Israel Exploration Journal*, Vol. 21, No. 2/3, 1971, Plate 16, A.

⁵³¹ Brian A. Sparkes, Lucy Talcoot, "Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. Part 1", *The Athenian Agora*, Vol. 12, The American School of Classical Studies at Athens 1970, 155; Cevat Başaran, *Arkeolojiye Giriş*, Akademik Araştırmalar, Erzurum 1998, 158.

bulunmaktadır⁵³². Bu minyatür kaplar genellikle Akdeniz ve Pontus bölgelerinde daha uzun süre kullanılmış olup özellikle Akdeniz Bölgesi'ndeki cenaze ritüellerinde, mezarlarda karşımıza çıkmaktadır. Kutsal alanlarda daha çok rastlanılan bu amphoriskosların günlük yaşamda da kullanım gördüğü kaynaklardan aktarılmaktadır⁵³³.

İkiztepeler IV-A mezarında amphoriskos formu, iki adet tam, bir adet gövdeden yukarısı kırık olarak ele geçen toplamda 3 adet örnek ile temsil edilmektedir (**Fig. 36/ Kat. No. 41-43**). Silindirik boyun, boynun yarısından başlayıp omuz üzerine oturan yuvarlak çift kulp, aşağıya doğru daralarak inen oval gövde ve küçük kaideye sahip İkiztepe amphoriskoslarının en yakın benzerleri; Tel Anafa (MÖ 2. yüzyıl)⁵³⁴, Paphos (MÖ 2. yüzyıl)⁵³⁵, Gözlü Kule/Tarsus (Hellenistik)⁵³⁶, Samaria'da (MÖ 2. yüzyıl)⁵³⁷ karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, Berlin⁵³⁸, sergiledikleri formlarından dolayı bu formdaki amphoriskosların en erken örneğinin, MÖ 2. yüzyıl başlarında Fenike güney kıyılarında üretilen semi-fine amphoriskoslar olduğunu ifade etmektedir.

⁵³² Akkurnaz, 162; Fevziye Eker, "On the Original of Two Piece of Glass Amphoriskos in Resun Museum", *Karadeniz*, 2018; (38), Fig.4-7.

⁵³³ Aurel Rustoiu, Mariana Egri, "Distant Cultural Connections with a Mediterranean Scent. A Hellenistic Amphoriskos from the Dacian Settlement at Sighișoara-Wietenberg", Nicolae Catalin Rîșcuta&Iosif Vasile Ferencz (Ed.), *Studii și articole de arheologie: In memoriam Ioan Andritoiu*, Editura MEGA, Cluj-Napoca 2018, 219, 220.

⁵³⁴ Weinberg, Plate 16, B.; Andrea M. Berlin, "Hellenistic Period", Seymour Gitin (Ed.), *The Ancient Pottery of Israel and its Neighbours: from the Iron Age through the Hellenistic Period, Volume 2*, (ss. 629-672), Jerusalem 2015, Plate. 6.1.18: 19,20.

⁵³⁵ Hayes, *Paphos III, The Hellenistic and Roman Pottery*, Figure XXV: 3. s.65., Hayes ayrıca bunların Doğu Akdeniz özellikle Palestine üretimi olduğunu ifade etmektedir.

⁵³⁶ Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus: The Hellenistic and Roman Periods*, Fig. 143: 358,

⁵³⁷ George Andrew Reisner, Clarence Stanley Fisher, David Gordon Lyon, *Harvard Excavations at Samaria 1908-1910, Volume 1. Text- Volume II. Plans and Plates*, Cambridge Harvard University Press 1924, Volume I, 302, 19/182; Volume II, Plate 67-k.

⁵³⁸ Andrea M. Berlin, *Gamla I: The Pottery of the Second Temple Period, The Shmarya Gutmann Excavations, 1976-1989*, Israel Antiquities Authority Jerusalem 2006, 57, Fig. 2.29: 1-3.; Berlin, "Hellenistic Period", 638.

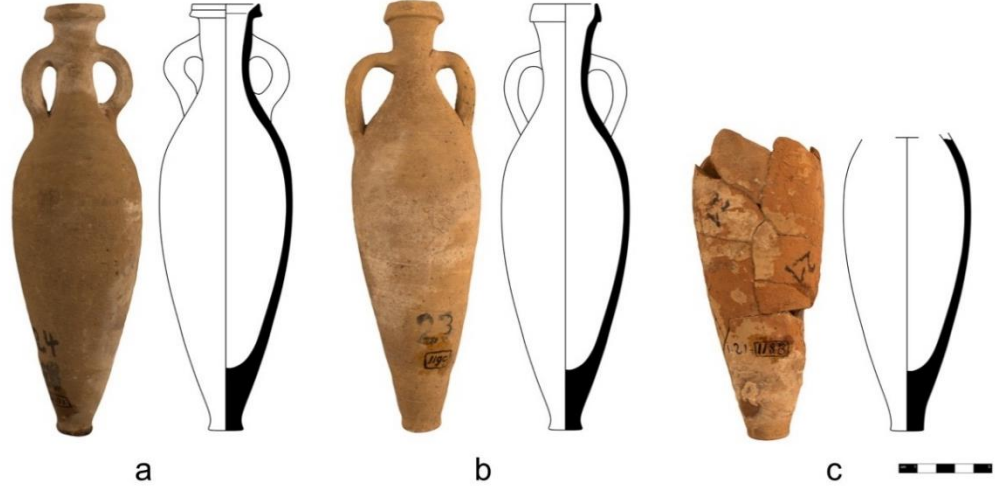

Fig. 36. Tümlüs IV-A Mezarı Amphoriskoslar

4.3.2.2. Tümlüs IV- B Mezar Odası

Tümlüs IV- B olarak belirlenen dromosun güneyinde yer alan oldukça tahrip olmuş mezar odasında ise, mezar sahibi bireye ait kemikler oldukça dağınık halde açığa çıkarılmıştır. Bir erkeğe ait olduğu belirtilen mezarda sadece bireyin dişleri arasında bir adet gümüş sikke ele geçmiştir⁵³⁹. Bölüm 4-1’de anlattığımız Alaybeyi yerleşiminde yer alan sikke örneğinin paraleline İkiztepe IV-B mezarında da rastlamaktayız. **Fig. 37’de** görülen 17 mm/1,7 cm çapa ve 4,05 gr ağırlığa sahip sikkenin ön yüzünde, Herakles başı; arka yüzünde ise Zeus yer almaktadır. Arka yüzde Zeus, sağ elindeki kartal ve sol elindeki asası ile birlikte tahtta oturur vaziyette tasvir edilmiştir ve arkasında kalan lejantta **ALEXANDRO[Y]** yer almaktadır. Arka yüz sol kenarda **PA** ile tahtın altında **L** monogram bulunmakta olup sikke, referans örneklerine göre MÖ 323-319 tarih aralığında değerlendirilmiştir⁵⁴⁰.

⁵³⁹ Koşay, Vary, “İkiztepeler 1965 Kazısı Raporu”, 79; Can, “Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum ve Çevresi”, 35.

⁵⁴⁰ 2010 yılında Can tarafından yayınlanan çalışmada, bahsi geçen sikke için, Price, 421 referans örneği verilmiştir. Ancak önerilen referans birim ve lejant olarak İkiztepeler Tümlüs IV-B’de ele geçen sikke ile farklılık göstermektedir. Dolayısıyla, İkiztepeler sikkesi için, Price, P47 (a), Plate CXXXVII-Colophon örneğinin referans alınmasının daha doğru olduğu düşünülmektedir.

Fig. 37. Tmls IV-B İskender Sikkesi (“Kharon Sikkesi”)

4.3.3. Tmls V

IV numaralı tmlsn 35 m güneybatısında bulunan ve 13 m çapa sahip Tmls V’in 1962 yılında defineciler tarafından soyulduğu belirlenmiştir (**Foto. 11**). Taş temel üzerine kerpiç duvar yapısının olduğu 8x2 m ölçülerindeki mezar odasında, kemikleri dağınık halde ele geçen iskelette, kaçak kazılara rağmen, 1965 yılı kazılarına ulaşan mezar hediyeleri ise; iki adet akik boncuk, bir adet sikke ve iki adet altın kolye apliđidir⁵⁴¹. Çok fazla korozyona uğradığı belirtilen sikke, müze envanter kayıtlarında yer almamakla birlikte, muhtemelen l gömme geleneklerindeki Kharon Sikkesi işlevinde mezara konulmuştu.

⁵⁴¹ Koşay, Vary, “İkiztepeler 1965 Kazısı Raporu”, 85.

Foto. 11. İkiztepeler Tümülüs V

Ele geçen altın kolye uçlarından ortalama 1,3 cm çapa sahip **Fig. 38a**'da, tepeden uca doğru yarım ay şeklinde (atnallı) açılarak gelen takının altında, bir ara halkası ile üç adet yuvarlak ince plakalar sarkmaktadır. Yarım ay şeklindeki takı üzerinde Antik Çağ'da kullanım gören ve özellikle bölgedeki nekropol alanlarında da sıkça karşımıza çıkan akik taşı yerleştirilmiştir. Böylelikle Hellenistik Dönem kuyumculuğunda en önemli yenilikler arasında belirtilen Doğu etkisi ile yarı değerli taşların kullanımını⁵⁴², İkiztepe kolye apliğinde de görmemiz mümkündür. Diğer bir örnek olan **Fig. 38b** ise 1,4 cm çapında olup düz geniş yuvarlatılmış halkanın ortasında yer alan bir adet ince telin kenarları dışa doğru volüt bezeme şeklinde kıvrılmıştır. Meriçboyu, bu uçları dışarıya doğru düğmelenmiş sarmal şeklinde altın kolye apliğinde, işlenen volüt örneklerinin Efes'te çok görüldüğünü ve motifin kökeninin Doğu Akdeniz olduğunu ifade etmektedir. Buna ek olarak volütlü yay olarak tanımlanan motifinin erken dönemlerden beri hamile karnı simgelediği ve Artemis'in evli kadın ve analık karakteri ile örtüşen bir sembol olduğunu da belirtmektedir⁵⁴³. Bu örneklerden farklı olarak bizdeki volüt örneğinde sarmallar içe doğru değil de dışa doğru kıvrılmıştır. Motifin farklı şekillerde erken dönemden beri sevilerek kullanıldığı bilinmekle beraber, dışa doğru volüt motifinin benzerini Soli Kıbrıs-Klasik Dönem mezarından ele geçen örnekte de görmemiz mümkündür⁵⁴⁴.

⁵⁴² Meriçboyu, 147.

⁵⁴³ Meriçboyu, 65.

⁵⁴⁴ Hazar Kaba, *Soli Nekropolü Işığında Kıbrıs'ta Klasik Dönem* (Doktora), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Ankara 2015, Levha 188, b- Ta39-40

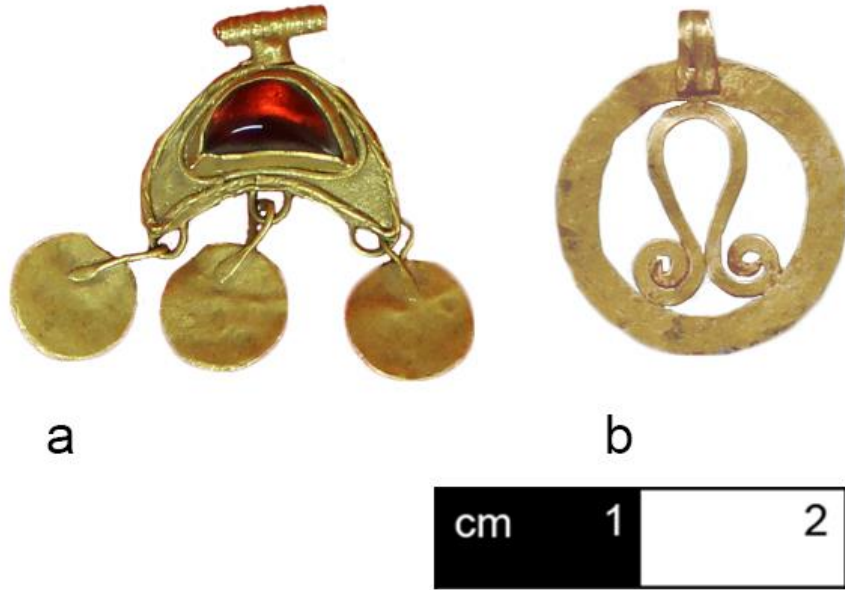

Fig. 38. Tümlüs V Altın Kolye Uçları

4.3.4. Değerlendirme

Tümlüsler, genel olarak kral ailesine mensup kişilerin veya soylu kişilerin öldükten sonra hediyeleri ile birlikte gömüldüğü, mezar tepesi, yığma tepe, tepecik anlamına gelen anıtsal mezarlardır. Dünya genelinde tümlüsler en yoğun Güneydoğu Avrupa, Karadeniz'in kuzeyi ve Orta Asya'da görülmektedir. Türkiye'de ise tümlüslerin en yoğun bulunduğu bölge Trakya'dır⁵⁴⁵. Tümlüsler yapısal form olarak Dolmen mezarlar⁵⁴⁶ ve Kurganlar⁵⁴⁷ ile benzerlik gösterir ki⁵⁴⁸, Rusya, Ukrayna Orta Asya, Kafkasya'da bulunan tümlüs yapısındaki yapay mezar tepeler, Türkçe bir sözcük olan "kurgan" ile ifade edilmektedir⁵⁴⁹. İlk örnekleri, MÖ 8. yüzyılda Anadolu'da Frigler

⁵⁴⁵ Şahin Yıldırım, *Doğu Trakya'da Mezar Tepelerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2008, 1, 29.

⁵⁴⁶ Erken Demir Çağ ölü gömme geleneklerinden Dolmenler; dörtten fazla taş bloklarının üstüne daha büyük kaya parçaları kapatılarak yapılmış basit dörtgen mezarlardır. Bu yapıların üstü, tümlüsler gibi toprak yığma ile yükseltilip kapatılmıştır. Özhanlı, 6.

⁵⁴⁷ Kurgan geleneği; Doğu Anadolu Bölgesi'nde M.Ö. III. Bin'den başlayıp Urartu Krallığı'na dek kullanılan ve Anadolu'da Ağrı Dağı ve yakın çevresinde yoğun olarak kullanılan bir gelenektir. Kurganların tümlüslerle benzeşen yanları; ölünün konduğu mezarların üzerlerinin küçük taşlardan oluşan, yığma tepe özelliği taşıması ve ana toprağa açılan çukurların iç kısımlarının taş örgü veya taş sandık biçiminde yapılmalarıdır. Avşar, 6.

⁵⁴⁸ Yıldırım, *Doğu Trakya'da Mezar Tepelerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi*, 39.

⁵⁴⁹ Aynur Özfirat, "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan MÖ 2. Binyıl Kurganları", *Belleten LXVI-246*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, 343; Şahin Yıldırım, "Trakya'da Tümlüs Tipi Mezar

(Phrygialar?) ile karşımıza çıkan tümülüs mezar yapılarını, daha sonra Lidya, Pers, Hellenistik ve Roma Dönemi tümülüsleri takip etmektedir⁵⁵⁰. Elbette ki tüm dönem tümülüsleri, yapısal olarak ortak özellikler sergilese de coğrafi şartlar, kültürel değişim ve gelişmelerden kaynaklı farklı özellikler de yansıtmaktadırlar⁵⁵¹. Tümülüslerin boyutları çeşitlilik göstermekle birlikte, yüksekliği 50 m ye çapı ise neredeyse 300 m ye kadar ulaşan Midas tümülüsünün yanında çok daha küçük boyutlu tümülüslerin varlığı da bilinir⁵⁵². Tümülüslerin çap ve yükseklik ölçüleri sosyal statüye bağlı olarak değişkenlik göstermektedir⁵⁵³. Öyle ki daha yüksek sosyal sınıflara mensup kişiler için yapılan tümülüsler daha büyük çapa ve yüksekliğe sahipken; sosyal statüsü görece düşük kişiler için inşa edilen tümülüsler ise daha küçük ölçülere sahiptir. Erzurum/İkiztepeler’de bulunan tümülüslerde, ortalama 4 m yükseklik ve 20 m çaplarıyla küçük boyutlu tümülüslere örnek olarak gösterilebilir.

Doğu Anadolu Bölgesi kapsamında yapılan çalışmalarda, tümülüs olarak kayıt altına alınan mezar yapıları çok azdır. Daha çok Malatya ili içerisinde görülen tümülüslerin⁵⁵⁴, bölge genelinde görülmemesi, araştırma eksikliğinin sonuçları olarak ifade edilebilir. Her ne kadar Yücel⁵⁵⁵, tarafından kaleme alınan makalede, Doğu Anadolu’da tümülüs yapılarının sadece Malatya ili ile sınırlı olduğu belirtilse de, Erzurum- İkiztepeler mevkiinde yer alan beş adet tümülüs, Doğu Anadolu’da kayıt altına alınan diğer örneklerdendir.

Erzurum İkiztepeler Tümülüsleri mimari yapıları ve ele geçen eserleriyle hem Doğu Anadolu Bölgesi hem de Anadolu için önemli mezar yapıları arasında yer almaktadır. Özellikle **Tümülüs IV**, sergilediği tek dromos ve çift mezar odasıyla mimari açıdan nadir görülen örneklerdendir. Buna ilaveten içerdiği zengin ve alışılmışın dışında özellikler

Geleneği ve İkiztepe B Tümülüsü”, *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 3, 2017, 83; Yıldırım, *Doğu Trakya’da Mezar Tepelerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi*, 29.

⁵⁵⁰ Göray Avşar, *Anadolu Tümülüsleri’nin Tipolojik Açından İncelenmesi*, (Yüksek Lisans), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Çorum 2016.

⁵⁵¹ Bessey Hilal Özhanlı, *Kuzey Pisidia Tümülüs Mezar Geleneği*, (Yüksek Lisans), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Burdur 2020, 67-68.

⁵⁵² Yıldırım, 131.

⁵⁵³ Yıldırım, *Doğu Trakya’da Mezar Tepelerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi*, 133.

⁵⁵⁴ Malatya ilinde çok fazla tümülüs yer aldığı bilinmesine rağmen tümülüslerde gerçekleştirilen kazı çalışmaları yok denecek kadar azdır. Bu çalışmalara örnek olarak; Cumali Ayabakan, “Maşattepe Tümülüsü Kurtarma Kazısı”, *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 19-20 Nisan 1990 Ankara*, Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara 1991, 49-61.

⁵⁵⁵ Çağatay Yücel, “Malatya Tümülüsleri Hakkında Bir Değerlendirme”, İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Volume 6, Number 1, Summer 2017, 163.

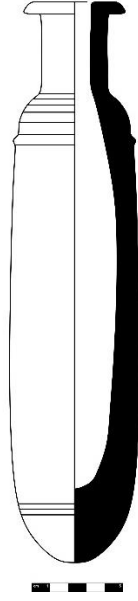
sergileyen buluntu grubuyla da bölge tarihi açısından da önemli kanıtlar sağlamaktadır. Yukarıda ayrıntılı olarak açıkladığımız bu mezar grubu içerisinde yer alan unguentariumlar, yükseklikleri ve formlarıyla, alabastronlar da sergiledikleri ağız yapısıyla dönem örnekleriyle tam bir analogi sunmamaktadır. Öyle ki bu da mezar odası için tarihlendirmeyi güçleştirmektedir. Ancak en net tarihlendirmeyi yapacağımız aynı mezar odasındaki amphoriskos örnekleri bize MÖ 2. yüzyıl içerisinde gömünün gerçekleştiğine işaret etmektedir. Bu doğrultuda alabastron form gelişimine ve örneklerine kıyasla, İkiztepe alabastronları için geç form sergiledikleri öne sürülebilir. Öyle ki Hellenistik Dönem sonrasında kullanım görmeyen alabastronlar için, İkiztepe örneklerinin en geç özellikler yansıttığını söylememiz yanlış olmaz. Ele geçen diğer grup olan unguentariumlarda (**Fig. 33, 34 / Kat. 35-37**), verilen referanslarla tam bir benzerlik içinde olmamakla birlikte, lekythos-unguentarium geçişini yansıtan ara formlar olarak da değerlendirmemizin yanı sıra, Kurul Kalesi'nde ele geçen MÖ 2-1. yüzyıl örnekleri bağlamında ağız yapısının dönemsel olduğu kadar, bölgesel olarak da devam ettirilen özelliklerden olabileceği çıkarımını yapmamızı mümkün kılar. Bu doğrultuda, geçiş sürecinde var olan bu ara formun bölgesel olarak farklı dönemlerde de uygulandığını söylememiz mümkündür. Ayrıca **Fig. 33, 34 / Kat. 35-37** boyutlarıyla şimdiye kadar yayınlanan örnekler arasında, Anadolu içerisinde en büyük boyutlu unguentarium olarak da değerlendirilebilir. Alabastron ve unguentariumların büyük boyutları bize bu kapların kozmetik amaçlı değil de daha çok depolamaya yönelik kullanıldığını düşündürmektedir. Buna ek olarak hem alabastron hem de unguentariumların yüksekliklerinin fazla olması ve ağız yapılarında görülen farklılık ihtiyaca göre şekillenen özellik olarak da yorumlanabilir.

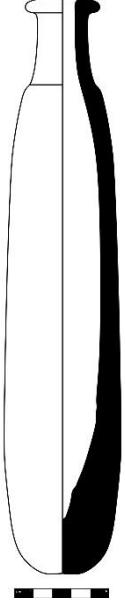
İkiztepe Tümülüsleri'nin bölge için önem arz eden diğer bir durumu ise; kuşkusuz ölü gömme geleneklerine sunduğu katkıdır. Bölge genelinde ölü gömme ritüellerine bakıldığında özellikle tez kapsamında değerlendirilen Alaybeyi ve Sos yerleşimlerindeki mezar ritüelleriyle benzerlikler göstermektedir. Tamamında inhumasyon gömünün uygulandığı mezarlarda ölen kişinin defnedilmesi sırasında ağzına sikke (burial coin) bırakılması ritüeli İkiztepeler'de de karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem için kadın gömülerinin ağırlık gösterdiği mezarlarda (Alaybeyi, Güllüdere) yine en zengin buluntular kadın mezarlarından açığa çıkarılmaktadır. İkiztepe Tümülüsleri, ölü hediyeleri ve gömü gelenekleri anlamında, Hellenistik Dönem'in belirgin özelliklerini

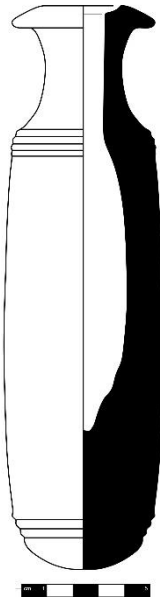
sergileyen değerli materyaller sunmaktadır. Nekropol ve verileri bağlamında karşılaştırabileceğimiz Alaybeyi mezar buluntularında görülen Geç Demir Çağ etkili Hellenistik Dönem örneklerinin (*Oriental Hellenik Çağ*) İkiztepeler'e yansımadığını söyleyebiliriz. Alaybeyi örneklerine karşın İkiztepeler'de sunulan ölü hediyeleri tam anlamıyla bir Hellenistik etkinin güçlü ve kaliteli malzemeleri olarak karşımıza çıkmaktadır ki, zaten mezar tipleri de bu ayrımı net bir şekilde belirlemektedir. Öyle ki basit toprak mezar ve tümülüs ayrımının görüldüğü yerleşimlerdeki mezarlarda statü farkının hem mezar tiplerine hem de hediyelere yansması olarak da değerlendirebiliriz.

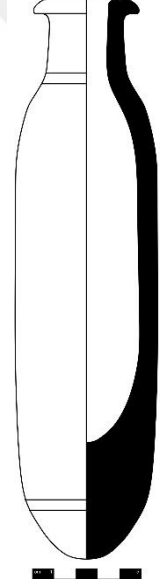
Doğu Anadolu Bölgesi'nde çok azlıkla karşımıza çıkan tümülüs yapılarından İkiztepe örnekleri kısmen korunmuş olmaları ve zengin buluntu çeşitliliği sunmaları açısından bölge genelinde, Hellenistik Dönem'e ışık tutması adına önemli bir kaynak niteliğindedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi tümülüsler genel olarak belirli bir statü göstergesine işaret etmelerinin yanında özel kişiler için yapılan anıt niteliğindeki mezarlardır. İkiztepeler Tümülüsleri için de bu nitelendirmeyi yapmak yanlış olmasa gerek. Diğer yerleşimler ile kıyasladığımızda içlerine gömülen kişilerin bölge genelinde belirli bir statüye sahip bireyler olduğunu söylememiz mümkündür.

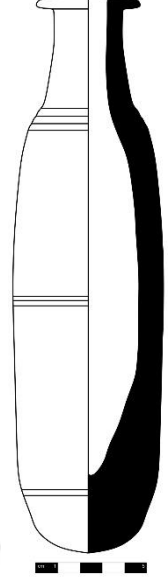
4.3.5. İkiztepeler Katalog

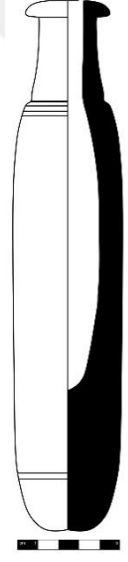
Kat. No. 20 (Fig. 30a)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 4.6 cm	
Yükseklik: 31 cm	
Cidar: 1-1.80 cm	
Tip: 1	
Tanım: Kırık beyaz ve lekesiz yüzeyli. Omuzda ve gövdenin alt kısmında 0.4-0,6 cm aralıklarla yivler bulunmakta. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: Searight- Reade- Finkel, Fig 19: 294.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

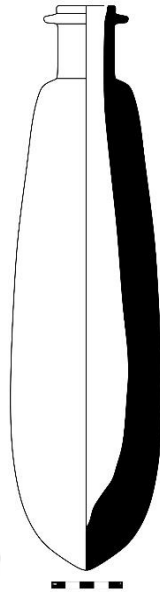
Kat. No. 21 (Fig. 30b)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 2.5 cm	
Yükseklik: 30.5 cm	
Cıdar: 0.80-1.20 cm	
Tip: 1	
Tanım: Açık krem renkli ve lekesiz yüzey. Omuzda yiv halkası bulunmakta. Düz kaide	
Referans: Searight- Reade- Finkel, Fig 19: 294.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

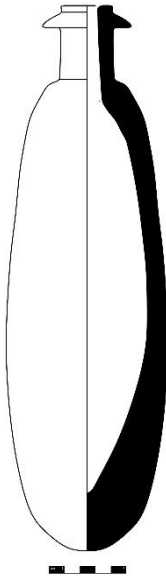
Kat. No. 22 (Fig. 30c)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 3.2 cm	
Yükseklik: 22 cm	
Cıdar: 1 cm	
Tip: 1	
Tanım: Kırık beyaz renkli ve kırmızımsı damarlı yüzey. Omuzda ve gövdenin alt kısmında yivler bulunmakta. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 2: 5-4.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

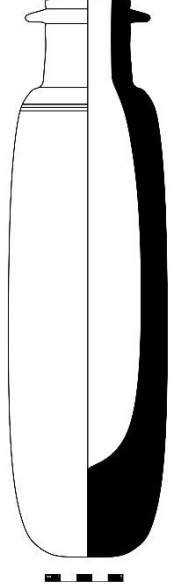
Kat. No. 23 (Fig. 30d)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 3 cm	
Yükseklik: 25.8 cm	
Cidar: 0.8 cm	
Tip: 1	
Tanım: Kırık beyaz renkli, sarı ve kırmızımsı damarlı yüzey. Omuzda ve gövdenin alt kısmında yivler bulunmakta. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 2: 5-4; Fig 19: 294; Searight- Reade- Finkel, Fig 19: 294.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

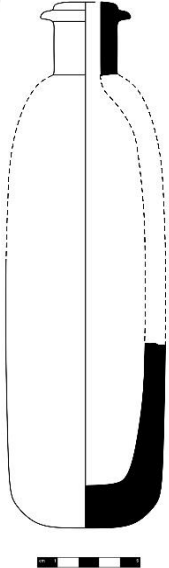
Kat. No. 24 (Fig. 30e)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 3 cm	
Yükseklik: 23.5 cm	
Cidar: 0.7 cm	
Tip: 1	
Tanım: Kırık beyaz renkli, gri damarlı yüzey. Omuzda, karında ve gövdenin alt kısmında yivler bulunmakta. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 2: 5-4; Searight- Reade- Finkel, Fig 19: 294.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

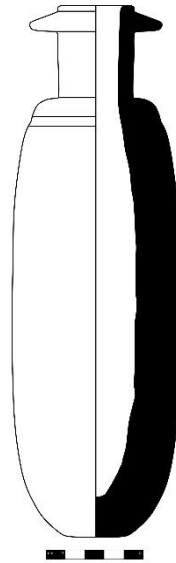
Kat. No. 25 (Fig. 30f)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 2 cm	
Yükseklik: 23.7 cm	
Cidar: 0.7 cm	
Tip: 1	
Tanım: Kırık beyaz renkli, gri damarlı yüzey. Omuzda ve gövdenin alt kısmında yivler bulunmakta. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 2: 5-4; Searight- Reade- Finkel, Fig 19: 294.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

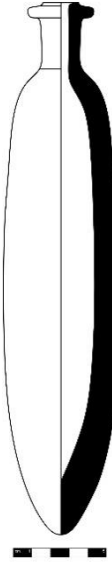
Kat. No. 26 (Fig. 31a)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 3.1 cm	
Yükseklik: 34 cm	
Cidar: 2.2 cm	
Tip: 2	
Tanım: Krem renkli, kırmızı damarlı yüzey. Sivritilmiş kaide.	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 1: 1-2; Searight- Reade- Finkel, Fig 18: 283.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

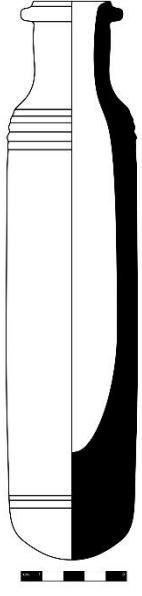
Kat. No. 27 (Fig. 31b)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 3 cm	
Yükseklik: 34 cm	
Cidar: 2.2 cm	
Tip: 2	
Tanım: Krem renkli, damarsız yüzey. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 1: 1-2.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

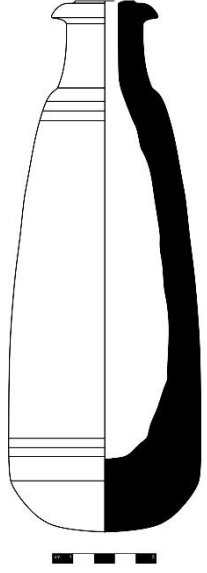
Kat. No. 28 (Fig. 31c)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 4.8 cm	
Yükseklik: 33 cm	
Cidar: 1 - 2.2 cm	
Tip: 2	
Tanım: Krem renkli, sarı damarlı yüzey. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 1: 1-2; Searight- Reade- Finkel, Fig 18: 283.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

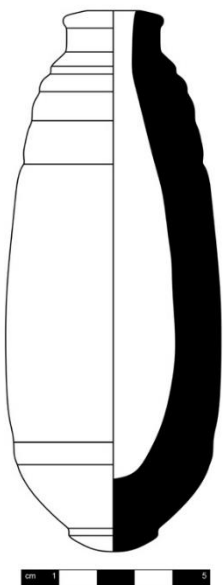
Kat. No. 29 (Fig. 31d)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 2 cm	
Yükseklik: 31 cm	
Cidar: 1.7 - 3.2 cm	
Tip: 2	
Tanım: Krem renkli, damarsız yüzey. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 1: 1-2; Searight- Reade- Finkel, Fig 18: 283.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

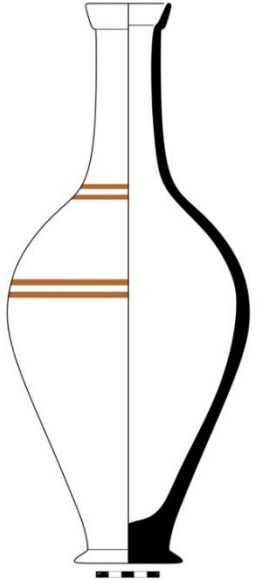
Kat. No. 30 (Fig. 31e)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 3.2 cm	
Yükseklik: 25.5 cm	
Cidar: 1.6 - 2 cm	
Tip: 2	
Tanım: Kırık beyaz renkli, damarsız yüzey. Omuz kısmında iki adet yiv bulunmakta. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 1: 1-2.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

Kat. No. 31 (Fig. 31f)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 1.9 cm	
Yükseklik: 28 cm	
Cidar: 1.8 - 2 cm	
Tip: 2	
Tanım: Kırık beyaz renkli, damarsız yüzey. Omuz kısmında iki adet yiv bulunmakta. Sivriltilmiş kaide	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 1: 1-2; Searight- Reade- Finkel, Fig 18: 283.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

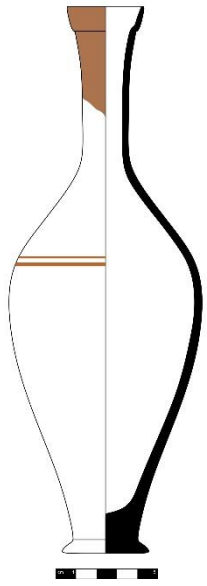
Kat. No. 32 (Fig. 31g)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 3.2 cm	
Yükseklik: 25.5 cm	
Cidar: 1.6 - 2 cm	
Tip: 2	
Tanım: Kırmızımsı krem renkli, gri damarlı yüzey. Omuz ve gövdenin alt kısmında yiv bulunmakta. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 1: 1-2; Searight- Reade- Finkel, Fig 18: 283.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

Kat. No. 33 (Fig. 31h)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 2.8 cm	
Yükseklik: 24 cm	
Cidar: 1.2 - 2 cm	
Tip: 2	
Tanım: Açık krem renkli, gri damarlı yüzey. Omuz ve gövdenin alt kısmında yiv bulunmakta. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: Finkel-Reade, Fig. 1: 1-2.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

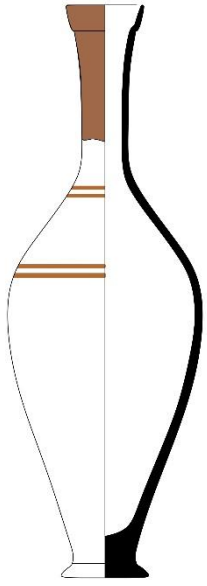
Kat. No. 34 (Fig. 32)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Alabaster	
Ağız Çapı: 1.5 cm	
Yükseklik: 14 cm	
Cidar: 1.2 – 1.8 cm	
Tip:	
Tanım: Açık krem renkli, damarsız yüzey. Omuz ve gövdenin alt kısmında yiv bulunmakta. Hafif yuvarlatılmış kaide	
Referans: -	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

Kat. No. 35 (Fig. 33)		
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV		
Eser Adı: Unguentarium		
Ağız Çapı: 6.5 cm	Kaide Çapı: 8 cm	
Yükseklik: 43 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 5 YR 5/6 (yellowish red)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. İç yalın dış yüzeyde ince astar. Dış astarda dökülme ve kalker. Yüzey hafif pütürlü. Üst gövdede kırmızımsı kahve renkte iki adet yatay şerit		
Referans: Anderson-Stojanovic, Fig2.; Kepçe, 2017, La.98. B.12/ Pg.98.21.; Lafli, Taf. 107 – b, d.; Süzer, 1990, Kat. No. 5.; Thompson, Fig. 22, B44.; Tuluk, 1999, Abb.2-Kat.Nr. 2, 5.; Veronika Mitsopoulos, 1991, Tafel 210, O10.		
Tarih: MÖ 2. yüzyıl		

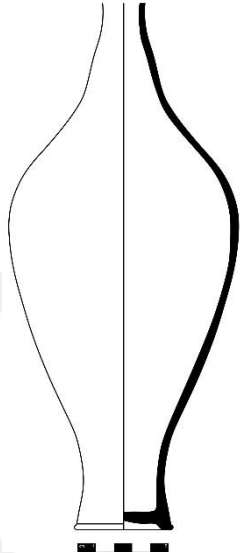
Kat. No. 36 (Fig. 34a)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Unguentarium	
Ağız Çapı: 3.5 cm	Kaide Çapı: 3.5 cm
Yükseklik: 27 cm	
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)	
Astar rengi: 5 YR 5/6 (yellowish red)	
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. İç yalın dış yüzeyde ince astar. Dış astarda dökülme ve kalker. Yüzey hafif pütürlü. Üst gövdede ve omuzda kırmızımsı kahverenkte iki adet yatay şerit bezeme	
Referans: DüNDAR, Lev.3, U28.; Florean, 2018, s.97, 67.; Knigge, 1976, Taff. 96, Abb.5, E92 1-2, E96, 123.; Şenyurt-Yorulmaz, 2020, 79(3), levja 2/4, 625.; Yıldız, 2016, 9, 15.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

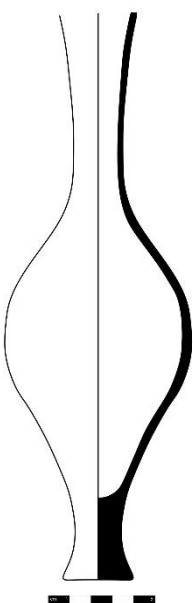
Kat. No. 37 (Fig. 34b)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Unguentarium	
Ağız Çapı: 3.5 cm	Kaide Çapı: 3.5 cm
Yükseklik: 29 cm	
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)	
Astar rengi: 5 YR 5/6 (yellowish red)	
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. İç yalın dış yüzeyde ince astar. Dış astarda dökülme ve kısmi kalker. Yüzey hafif pütürlü. Üst gövdede ve omuzda kırmızımsı kahverenkte iki adet yatay şerit bezeme	

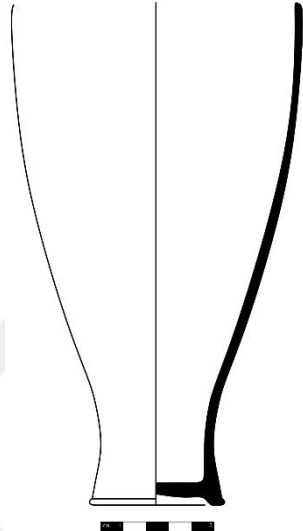
Referans: Dündar, Lev.3, U28.; Florean, 2018, s.97, 67.; Knigge, 1976, Taff. 96, Abb.5, E92 1-2, E96, 123.; Şenyurt-Yorulmaz, 2020, 79(3), levha 2/4, 625.; Yıldız, 2016, 9, 15. **Tarih:** MÖ 2. yüzyıl

Kat. No. 38 (Fig. 35a)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Unguentarium	
Ağız Çapı:	Kaide Çapı: 5 cm
Yükseklik: 29 cm	
Hamur rengi: 7.5 YR 7/4 (pink)	
Astar rengi: 7.5 YR 7/4 (pink)	
Tanım: İyi fırınlanmamış sıkı dokulu Kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. İç yalın dış yüzey ince astar. Dış astarda dökülme ve kalker.	
	
Referans: Boulter, 1963, Pl. 46, I1.; Dündar, 2006, Lev. V: U30, Lev. VI: U311, U33.; Laflı, Taf.105 e-f.; Tuluk, Abb.3.Kat. Nr. 9, Abb. 4. Kat. Nr. 13.; Şenyurt – Yorulmaz, Levha 5/21.	
Tarih: MÖ 2. yüzyıl	

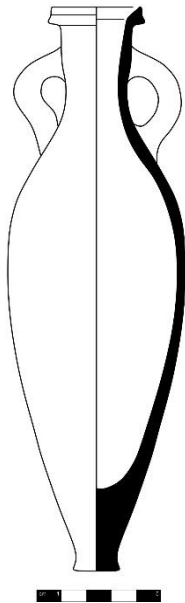
Kat. No. 39 (Fig. 35b)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Unguentarium	
Ağız Çapı:	Kaide Çapı: 3 cm
Yükseklik: 26.5 cm	
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)	
Astar rengi: 5 YR 5/6 (yellowish red)	
Tanım: İyi fırınlanmamış sıkı dokulu Kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. İç yalın dış yüzey ince astar. Dış astarda yoğun dökülme ve kalker.	

Referans: Baldıran, 18, Levha VI, 1-3.; Civelek, XXXI, U14.; Knigge, Taf. 96. Abb. 6 E100 1-3.; Weinberg, 1971, Plate 16, A.; Yaşar, 2010, Levha V-U24, U28.
Tarih: MÖ 2. yüzyıl

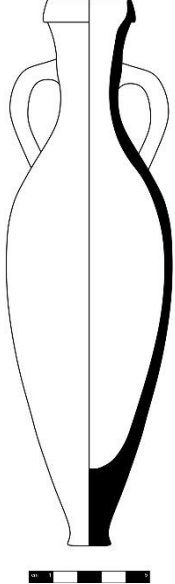
Kat. No. 40 (Fig. 35c)		
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV		
Eser Adı: Unguentarium		
Ağız Çapı:	Kaide Çapı: 5.5 cm	
Yükseklik: 22 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 5 YR 5/6 (yellowish red)		
Tanım: İyi fırınlanmamış sıkı dokulu Kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. İç yalın dış yüzey ince astar. Dış astarda yoğun dökülme ve kalker.		
Referans: Boulter, 1963, Pl. 46, II.; Dündar, 2006, Lev. V: U30, Lev. VI: U311, U33.; Laflı, Taf.105 e-f.; Tuluk, Abb.3.Kat. Nr. 9, Abb. 4. Kat. Nr. 13.; Şenyurt – Yorulmaz, Levha 5/21.		
Tarih: MÖ 2. yüzyıl		

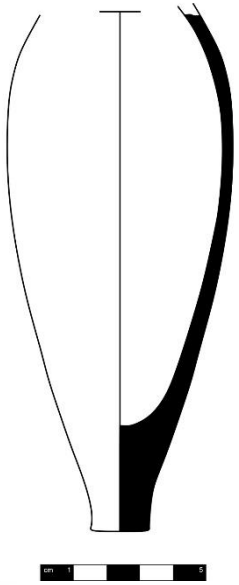
Kat. No. 41 (Fig. 36a)	
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV	
Eser Adı: Unguentarium	
Ağız Çapı: 3.5 cm	Kaide Çapı: 1.8 cm
Yükseklik: 23 cm	
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)	
Astar rengi: 5 YR 5/6 (yellowish red)	
Tanım: İyi fırınlanmamış sıkı dokulu Kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. İç yalın dış yüzey ince astar. Dış astarda yoğun dökülme ve kalker.	

Referans: Berlin, 2015, Plate. 6.1.18: 19,20.; Berlin, 2006, Fig. 2.29: 1-3.; Goldman, Fig. 143:358.; Hayes, Figure XXV: 3.; Reisner, 1924, Volume I, 302 19/182, VolumeII, Plate 67-k. Weinberg, Plate 16, B.

Tarih: MÖ 2. yüzyıl

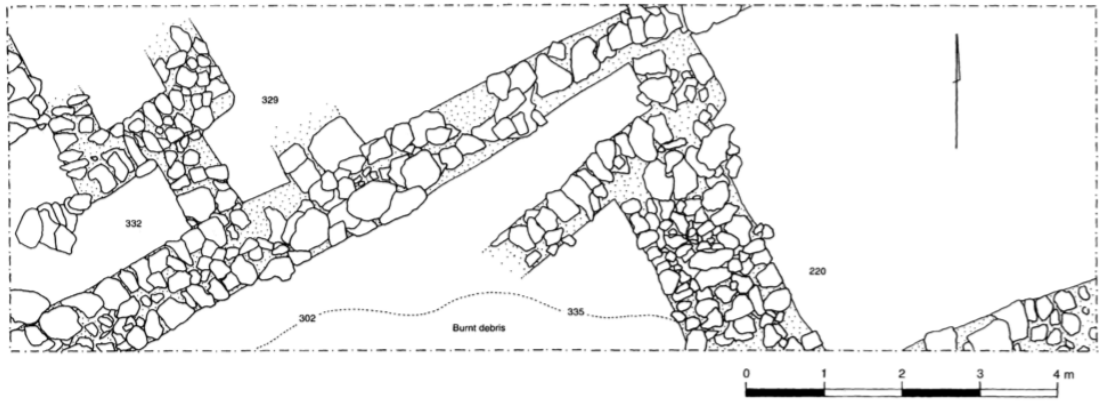
Kat. No. 42 (Fig. 36b)		
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV		
Eser Adı: Unguentarium		
Ağız Çapı: 3.5 cm	Kaide Çapı: 1.7 cm	
Yükseklik: 23 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 5 YR 5/6 (yellowish red)		
Tanım: İyi fırınlanmamış sıkı dokulu Kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. İç yalın dış yüzey ince astar. Dış astarda yoğun dökülme ve kalker.		
Referans: Berlin, 2015, Plate. 6.1.18: 19,20.; Berlin, 2006, Fig. 2.29: 1-3.; Goldman, Fig. 143:358.; Hayes, Figure XXV: 3.; Reisner, 1924, Volume I, 302 19/182, VolumeII, Plate 67-k. Weinberg, Plate 16, B.		
Tarih: MÖ 2. Yüzyıl		

Kat. No. 43 (Fig. 36c)		
Buluntu Yeri: Erzurum / İkiztepeler Tümülüsü IV		
Eser Adı: Unguentarium		
Ağız Çapı:	Kaide Çapı: 2.7 cm	
Yükseklik: 15.6 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 5 YR 5/6 (yellowish red)		
Tanım: İyi fırınlanmamış sıkı dokulu Kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. İç yalın dış yüzey ince astar. Dış astarda yoğun dökülme ve kalker.		
Referans: Berlin, 2015, Plate. 6.1.18: 19,20.; Berlin, 2006, Fig. 2.29: 1-3.; Goldman, Fig. 143:358.; Hayes, Figure XXV: 3.; Reisner, 1924, Volume I, 302 19/182, VolumeII, Plate 67-k. Weinberg, Plate 16, B.		
Tarih: MÖ 2. yüzyıl		

4.4. SOS HÖYÜK

Erzurum – Pasinler karayolunun üstünde, Erzurum’un 24 km kuzeydoğusunda Yiğittaş Köyü içerisinde yer alan Sos Höyük, ilk olarak Koşay ve ekibinin 1940’larda bölgede yaptığı araştırmalarda anılır⁵⁵⁶. Daha sonra 1987 yılına gelindiğinde Erzurum Arkeoloji Müzesi başkanlığında ve Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü’nün bilimsel sorumluluğunda, höyükte çok kısa süreli bir kazı çalışması başlatılmıştır. Yapılan çalışmaları daha sonraki yıllarda ayrıntılı olarak aktaran Semih Güneri, höyükte üç mimari tabakanın tespit edildiğini ve ele geçen seramik verilerine göre I. ve II. Katmanı: Orta Çağ, III. Katmanı: Erken Demir Çağ olarak belirtmiştir⁵⁵⁷.

1987’de tek sezonluk yapılan kısa süreli kurtarma kazısından sonra Sos Höyük’te, yeniden 1994–2003 yılları arasında Antonio Sagona ve ekibi tarafından kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. 1994 yılında başlayan ilk sezon çalışmalarında tez konumuz ana dönemlerinden olan Hellenistik döneme ait bir tabakanın varlığının belirlenmesi höyüğün bizim için önemini oluşturur. 1994 yılı çalışmalarında höyüğün güneyinde L14 açmasının bir kısmında, yangın tabakasının bulunduğu ifade edilmiş ve bu alanın bir kısmının 1987 yılı kazı çalışmalarına ait dolgu ile kapatılmasına rağmen, sağlam olan alanlardan alınan radyo karbon tarihlemeleri ile MÖ 350-300 ve MÖ 220- MS 40 tarih aralığıyla Hellenistik Döneme işaret ettiği belirtilmiştir. Çok şiddetli bir yangına maruz kaldığı belirlenen bu yapının, gelecek sezonda ayrıntılı olarak araştırılmasına karar verilmiştir⁵⁵⁸.

Şekil 14. L14 açmasındaki yangın tabakası (Sagona, Sagona, Özkorucuklu 1995, Fig.5)

⁵⁵⁶ Koşay, H. Z.- Turfan, Kemal, “Erzurum Karaz Kazısı Raporu”, 349.

⁵⁵⁷ Güneri, “1987 Erzurum – Sos Höyük Kazıları ve 1985 – 1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç – Erken Demir Çağında Doğu Anadolu – Kafkasya – Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler”, 5; Güneri, *Erzurum I Son Tunç Erken Demir Çağı Yerleşmeleri*, 81.

⁵⁵⁸ Sagona, Sagona, Özkorucuklu, 202.

1995 yılı çalışmalarında öncelikli olarak Orta Çağ yapısı ve L13- L14 açmalarına ağırlık verilmiştir. L13 ve L14 açmalarında belirlenen Hellenistik yapıda ana odadan kerpiç bir duvarla ayrılan antre, yapının batı ucuna kadar uzanmaktadır. En az 14, 5x 8,5 m ölçülerindeki binanın boyutundan dolayı kamusal bir yapı olduğu düşünülmüş ancak yapının tam olarak işlevi belirlenememiştir. Duvarlar taş temel üzerine kerpiçten yapılmış olup kerpiç en net olarak kuzeybatı köşesinde belirlenmiştir. Bu kerpiçler MÖ 150 civarındaki şiddetli yangından dolayı turuncu renge dönüşmüşlerdir. Bu yangının şiddeti, özellikle L13'ün batı yarısında açığa çıkan camsı sıva parçalarından çok net bir şekilde görülmekteydi. Bu Hellenistik yapının doğu ucunda arka duvara bitişik bir platform üzerine oturtulmuş 55 cm yüksekliğinde korunmuş çamur sıvalı bir niş ele geçmiştir. Niş ve platform üzerinde yanık izlerine rastlanılmadığı için buranın fırın olma ihtimalini ortadan kaldırarak muhtemelen bir podyum olabilirliğini kazıcılarına düşündürmüştür⁵⁵⁹.

Hellenistik Dönem'e atfedilen bu yapıların batı yarısından geçen bir bölümünde önceki Demir Çağ yapısını genişletip yeniden kullandıklarını göstermiştir. Demir Çağı binasının kuzey cephesi yaklaşık iki metre uzatılırken, girişi içeren batı duvarı yıkılıp Hellenistik zeminle kapatıldı⁵⁶⁰. Sagona, halkın bu yıkımdan önce yapıyı terk ettiklerini yapılarda bulunan çok az malzeme ile ilişkilendirmektedir (**Şekil 15**).

L13, L14 ve K14 açmalarında belirtilen Hellenistik Dönem'e ait izlerden ayrı, B alanında⁵⁶¹, Mezar 12 ve Mezar 13 açığa çıkarılmıştır. M12'nin uzun zaman önce yağmalandığı belirlenmiş ve hiçbir buluntu ele geçmemiştir. Diğer mezar M13 ise 140 cm uzunluğunda, 80 cm genişliğinde bir sanduka mezar tipinde olup doğu-batı yönlü yarı *hocker* pozisyonunda yatırılmış ve üst üste yerleştirilmiş iki iskelet açığa çıkarılmıştır (**Şekil 16**). En üstte yer alan erkek iskeleti ve hemen altında yer alan kadın iskeletinde kalça hizalarında birer adet sikke ele geçmiştir. Ayrıca kadın iskeletinde bir çift gümüş küpenin ele geçtiği belirtilmiştir⁵⁶².

⁵⁵⁹ Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1995", *XVIII. K.S. T.I. Cilt*, Ankara 1996, 138; Sagona, Erkmen, Sagona, Thomas, "Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report", 29 vd.

⁵⁶⁰ Sagona, Erkmen, Sagona, Thomas, "Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report", 30.

⁵⁶¹ Yapının tam olarak plandaki yeri belirtilmemiştir. Sagona, Erkmen, Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1995, 138-139.

⁵⁶² Sagona, Erkmen, Sagona, Thomas, "Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report", 31, Fig. 7: 5; ancak, yapılan araştırmada küpe müze envanter kayıtlarında yer almamaktadır.

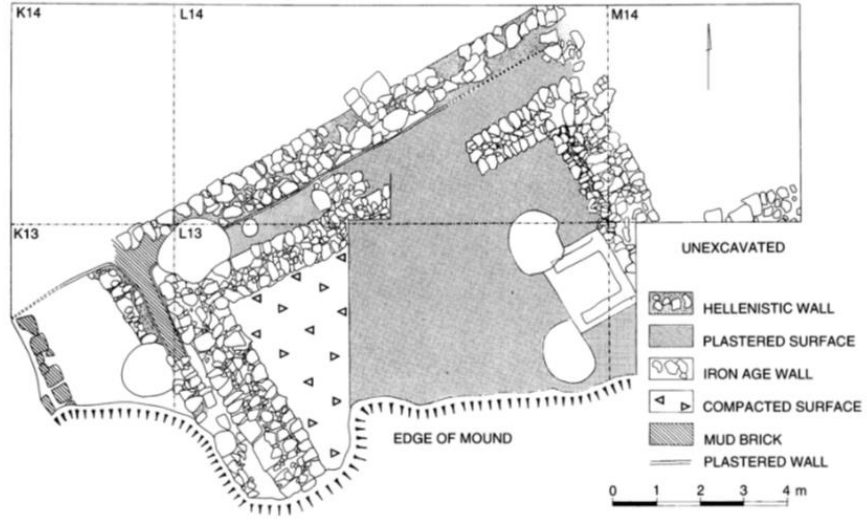
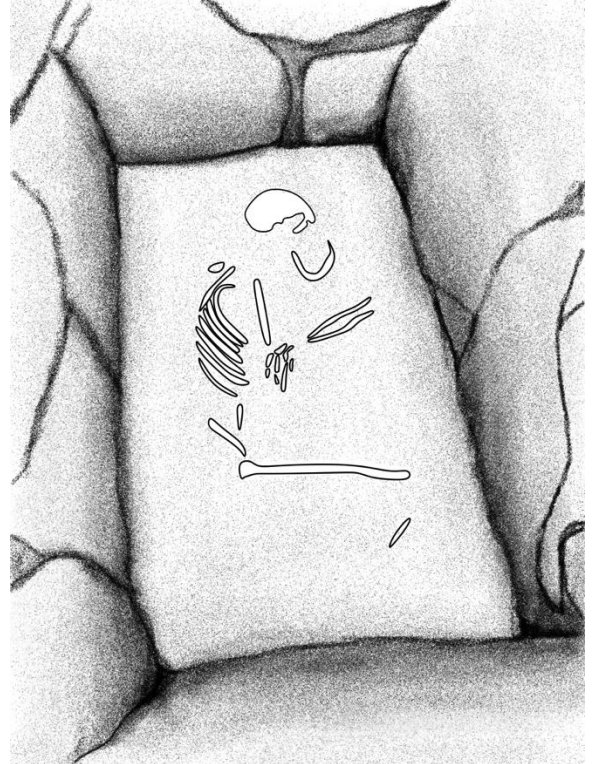

Fig. 1. Summit, Hellenistic and Iron Age Plan.

Şekil 15. Hellenistik ve Demir Çağ Planı (Sagona, Erkmén, Sagona, Thomas, 1996, Fig.1)

Çok kötü durumda ele geçen ve üzerindeki lejantları okunamayan sikkelerden, erkeğin kalçasında ele geçen örneğin diğerine oranla az da olsa yorumlanacak bilgiler verdiği ifade edilmiştir. Ön yüzünde Herakles başının, arka yüzünde de Zeus ve kartalın betimlendiği ifade edilen sikkelerin, Hellenistik Dönem'e işaret ettiği belirtilmiş olup sikke müze envanter kayıtlarında bulunamamıştır.

Şekil 16. Mezar 13 (Sagona, Erkmen, Sagona, Thomas, 1996: Plate VI-a) ve Mezarın Fotoğraf Üstünden Çizimi (Çiz. H. Dülger)

1996 ve devamındaki yıllarda yapılan kazı çalışmalarında ise, ilk olarak Hellenistik Dönem'e tarihlenen yapının, buluntuların yerel doğası göz önüne alındığında? Post-Akhaimenid Dönem'e tarihlenmesinin daha uygun olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu tarihlendirme kesin olmamakla beraber; yapı için söylenilecek net yorumun Geç Demir Çağ yapısının genişletilip, girişlerin yeniden planlanarak duvarların güçlendirildiği belirtilmiştir⁵⁶³. Ancak Post-Achaimenid olarak tarihlenen bu yapının herhangi bir bulgu ile desteklenmemesi ve karbon örneklerinde işaret ettiği aralık, Sagona'nın Sos Höyük için önerdiği kronolojiyi tartışılır kılmaktadır.

Yukarıda belirtilen mezarlardan ele geçen çok fazla korozyona uğrayan Hellenistik Dönem'e ait sikke ve bir çift küpe müze envanter kayıtlarında yer almadığından dolayı ayrıntılı olarak bilgileri sunulamamıştır. Bu nedenle, Sos Höyük'te ele geçen ve tez kapsamında alınan malzeme grubunu sadece pişmiş toprak eserler oluşturmaktadır.

Sos Höyük'te ele geçen seramiklerden **Fig. 39/ Kat No. 44** dışında, hepsi kırık parçalardan oluşmaktadır. Yerleşime ait seramiklerin hepsi yukarıda da belirttiğimiz ince seramik gruplarını temsil etmektedir ve form çeşitliliği olarak da sadece kâse örneklerinden oluşmaktadır. Kaliteli kil ve yüzey işlemlerinin görüldüğü seramik parçalarından **Fig. 39/ Kat. No. 44** örneğinde hem diğer yerleşimlerde hem de Sos Höyük'te ele geçen parçalarda görülen ve bölgeye hâkim bir teknik olan daldırma tekniği uygulanmıştır. Form olarak benzer örnekleri, yakın yerleşimlerden Bayburt /Ali Meydanı (Geç Hellenistik-Erken Roma)⁵⁶⁴, Tille Höyük (MÖ 1- MS 50)⁵⁶⁵, Erzincan Çayırılı/Akmezar (Hellenistik)⁵⁶⁶ karşımıza çıkmaktadır.

⁵⁶³ Sagona, Erkmen, Sagona, Sarah, 182.

⁵⁶⁴ Sagona- Sagona, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and Field Survey of the Bayburt Province*, Fig. 165: 3.

⁵⁶⁵ French, Resim 1:3.

⁵⁶⁶ Görür-Ekmen, Res.Fig. 29:2-3

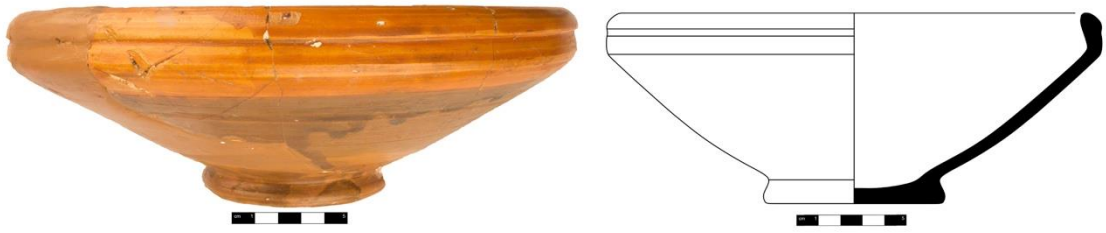

Fig. 39. Sos Höyük Kâse

Yerleşimde en çok örnekle temsil edilen içe dönük ağızlı kâse örnekleri kendi içinde iki grup altında sınıflandırılmıştır (**Fig. 40, 41, Kat. No. 45 -50**). Genel anlamda ele geçen altı örnekte benzer form yansıtmakla birlikte sadece **Fig. 41** örnekleri dudak yapısıyla farklılık göstermektedir. Çayırılı/Akmezar, Bayburt, Tille Höyük, Aşvan Kale, İmikuşağı gibi yerleşimlerde MÖ 1- MS 1. yüzyıl tarihlemesinin yapılacağı çokça benzer örneğine rastladığımızı söyleyebiliriz⁵⁶⁷.

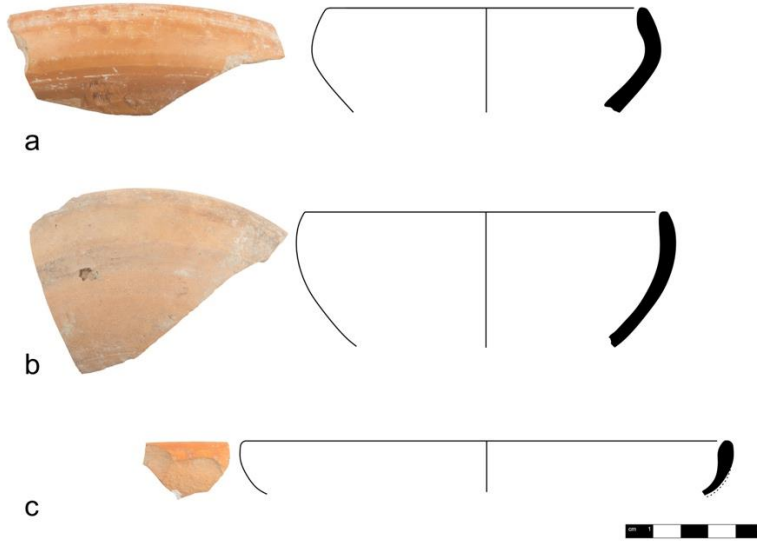

Fig. 40. Sos Höyük Kâse

⁵⁶⁷ Mitchell, *Aşvan Kale, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia- I. The Hellenistic, Roman and Islamic Sites*, Fig.28(200), 34 (360); Sagona-Sagona 2004, Fig.164, 9-15.

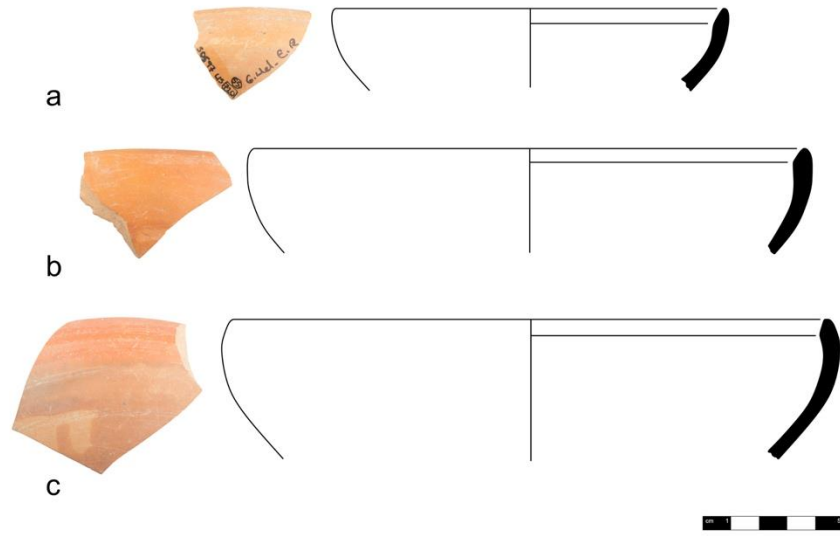

Fig. 41. Sos Höyük Kâse

Fig. 42' de yer alan ve üç örnek ile temsil edilen dışa dönük ağızlı ve yivli kâseler (**Kat. No. 51-53**) sadece formlarıyla değil üzerlerinde işlenen bezemeleriyle de benzerlik göstermektedir. **Fig. 42a/ Kat. No. 51'**de işlenen palmet bezemesinin, Büyüktepe'de⁵⁶⁸ ele geçen ve Geç Hellenistik Erken Roma tarihli örnek ile **Fig. 42b-c / Kat. No. 52, 53** ise Aşvan Kalesi'nde MÖ 1- MS 2. yüzyıl tarihli örnek ile⁵⁶⁹ hem form hem bezeme açısından yakın benzerlik gösterdiklerini söyleyebiliriz.

⁵⁶⁸ Sagona vd., "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991: Second Preliminary Report", Fig.9: 7.

⁵⁶⁹ Mitchell, *Aşvan Kale, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia- I. The Hellenistic, Roman and Islamic Sites*, Fig.37: 439.

Fig. 42. Sos Höyük Kâse

Basit yuvarlatılmış ağız ve keskin dış bükey gövde yapısına sahip **Fig. 43/ Kat. No. 54**'te pişirmeden kaynaklı ağız kısmında sarımsı kahverengi, gövdeye geçişte ise kahverengimsi belirgin renk farklılıkları göze çarpmaktadır. Formun paralelleri olarak, Zengibar Kalesi⁵⁷⁰, İmikuşağı⁵⁷¹, Aşvan Kale⁵⁷², Tille Höyük⁵⁷³, Samsat⁵⁷⁴ Sivas, Ziyaret

⁵⁷⁰ Zafer Korkmaz, Osman Doğanay, "Hellenistic and Roman Pottery of Zengibar Kalesi (Isaura Nova?): from the South Necropolis Survey", Pietro Maria Militello & Hakan Öniz (Ed.), SOMA 2011 Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania 3-5 March 2011 Volume I, BAR International Series 2695 (I) 2015, Form 5- No. 10.

⁵⁷¹ Derin, *Aşağı Fırat Havzası İmikuşağı Höyüğü Hellenistik Dönem Keramiği*, Levha XVII- 38 ve Levha XXXVIII-130.

⁵⁷² Mitchell, *Aşvan Kale, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia- I. The Hellenistic, Roman and Islamic Site*, Fig. 27. No.150.

⁵⁷³ French, Resim 2: 33, MÖ 1- MS 50.

⁵⁷⁴ Levent Zoroğlu, "Samsat'ta Bulunan Doğu Sigillatları İlk Rapor", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, Sayı.3, Çizim/Form 1: 9.

Suyu⁵⁷⁵ ve Tel Anafa'dan⁵⁷⁶ ele geçen ve genel olarak Hellenistik- Erken Roma olarak sınıflandırılan MÖ 1. -MS 1. yüzyıla tarihli örnekler verilebilir.

Fig. 43. Sos Höyük Kâse

4.4.1. Değerlendirme

Sos Höyük için yapacağımız genel değerlendirme yukarıda ele aldığımız Büyüktepe Höyük ile neredeyse eş değerdir. Höyükte ele geçen seramiklerde çok az mika katkılı olup hepsi iyi fırınlanmış örnekleri oluşturmaktadır. İç ve dış yüzeyde mat astarın görüldüğü örneklerde genellikle kırmızımsı sarı ve kahverengi astar kullanılmıştır. Sadece **Fig. 42a/ Kat. No. 51** astar ve hamur rengiyle (2.5 Y 6/3) diğer örneklerden ayrılmaktadır. Höyükte ele geçen seramiklerin dikkat çeken bir boyutu ise formlarıdır. Özellikle **Fig. 42/Kat. No. 54** ve **Fig. 40** ve **41** de yer alan örnekler, formlarıyla arkeoloji literatüründe “sigillata” olarak geçen Geç Hellenistik-Erken Roma Dönem’i Doğu Sigillataları olarak tanımlanan örneklerle benzer formlar yansıtmaktadır. Öyle ki İmikuşağı’nda Hellenistik tabakalardan ele geçen ve Doğu Sigillata A grubu içerisinde değerlendirilen grup Sos Höyük’te ele geçen formlar ile benzerdir⁵⁷⁷. Bunun yanı sıra bu form benzerlerine bölge genelinde Erzincan/Çayırılı, Bayburt, Aşvan, İmikuşağı, Samsat, Tille ve Ziyaretsuyu’nda rastlamak mümkündür. Bu kapsamda değerlendirdiğimizde yaklaşık olarak aynı tarihlere verilen benzer form seramikleri için ağız çaplarındaki genişliklerde dikkate alınarak Geç Hellenistik-Erken Roma bölge seramik form repertuarı örnekleri olarak değerlendirebiliriz. Hiç kuşkusuz sürdürülecek yeni kazı çalışmaları da

⁵⁷⁵ Esra Abdioğlu, *Sivas Ziyaretsuyu Hellenistik ve Roma Dönemi Seramikleri*, (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2007, Levha 1: 5-6.

⁵⁷⁶ Kathleen Warner Slane, *Tel Anafa II, The Hellenistic and Roman Pottery: The Fine Wares*, Sharon C. Herbert (Ed.), Ann Arbor 1997, Pl. 7, FW 67 (MÖ 2-1)

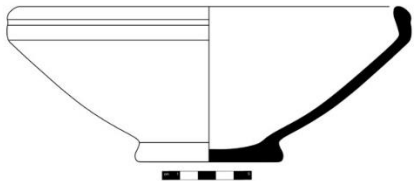
⁵⁷⁷ Derin, *Aşağı Fırat Havzası İmikuşağı Höyüğü Hellenistik Dönem Keramiği*, Levha XVII- 38 ve Levha XXXVIII-130.

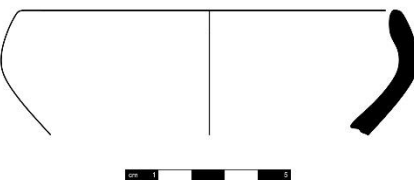
aynı tür seramiğin bölgedeki üretimi ve dağılımı ile ilgili önemli yeni bulgular elde etmemize olanak sağlayacaktır.

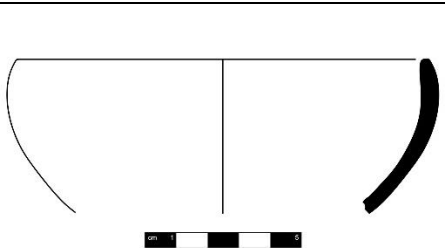
Ayrıca Sos Höyük'te ele geçtiği raporlardan anlaşılan sikke ve bir çift küpe çalışma alanımızın ölü gömme ritüelleriyle benzerdir. Bu bağlamda dikkate alınması gereken fark yapılan çalışmalar dâhilinde bahse konu dönemlerde ilk defa Sos Höyük'te ikinci bir gömü uygulaması (üst üste) karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında Alaybeyi'nde gördüğümüz basit toprak mezar, pithos, İkiztepeler Tümülüs örneklerinin yanı sıra Sos Höyük sanduka mezar tipiyle bölgede çeşitli mezar tiplerinin kullanımını ortaya koyması açısından da önemlidir.

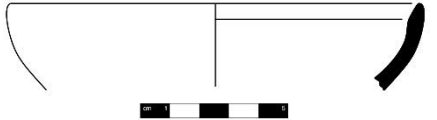
4.4.2. Sos Höyük Katalog

Kat. No. 44 (Fig. 39)		
Buluntu Yeri: Erzurum / Sos Höyük		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 24 cm	Kaide Çapı: 9cm	
Yükseklik: 8.5		
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 7.5 YR 7/8 (reddish yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. Bütün yüzey astarlı. Dış yüzeyde çift daldırma tekniği izleri bulunmakta. Astar da renk farklılığı.		
Referans: French, Resim 1:3.; Görür-Ekmen, Res. Fig. 29:3.; Sagona, Fig. 165: 3.		
Tarih: MÖ 1. yüzyıl		

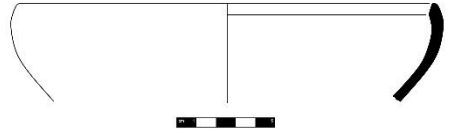
Kat. No. 45 (Fig. 40a)		
Buluntu Yeri: Erzurum / Sos Höyük		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 11 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 3.8 cm		
Hamur rengi: 10 YR 7/6 (yellow)		
Astar rengi: 10 YR 6/8 (brownish yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç. Bütün yüzey astarlı. Dış yüzeyde çift daldırma tekniği izleri bulunmakta. Astar da renk farklılıkları.		
Referans: Derin 1994, 38.		
Tarih: MÖ 1. – MS 1. yüzyıl		

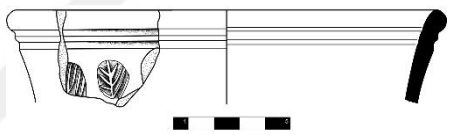
Kat. No. 46 (Fig. 40b)		
Buluntu Yeri: Erzurum / Sos Höyük		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 13 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 4.8cm		
Hamur rengi: 7.5 YR 6/4 (light brown)		
Astar rengi: 10 YR 6/4 (light yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç. Bütün yüzey astarlı, astarda renk farklılıkları.		
Referans:		
Tarih: MÖ 1. – MS 1. yüzyıl		

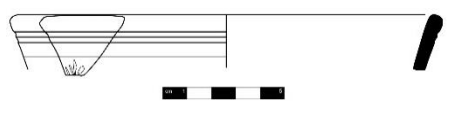
Kat. No. 47 (Fig. 40c)		
Buluntu Yeri: Erzurum / Sos Höyük		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 18 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 1.9 cm		
Hamur rengi: 7.5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: 7.5 YR 5/8 (strong brown)		
Tanım: İyi fırınlanmış sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç. Bütün yüzeyde astar, dış yüzeyde çift daldırma tekniği izleri bulunmakta.		
Referans: Görür-Ekmen, Res.Fig. 28:1		
Tarih: MÖ 1. – MS 1. yüzyıl		

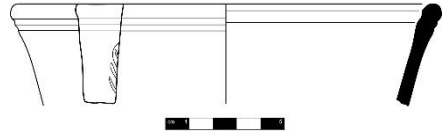
Kat. No. 48 (Fig. 41a)		
Buluntu Yeri: Erzurum / Sos Höyük		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 14 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 2.8 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/6 (Reddish Yellow)		
Astar rengi: 10 YR 7/6 (Yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç. Bütün yüzeyde astar.		
Referans: French, Resim 2: 39; Görür-Ekmen, Res.Fig. 28:2.		
Tarih: MÖ 1. – MS 1. yüzyıl		

Kat. No. 49 (Fig. 41b)		
Buluntu Yeri: Erzurum / Sos Höyük		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 20 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 3.8 cm		
Hamur rengi: 7.5 YR 7/6 (reddish yellow)		
Astar rengi: (5 YR 7/8 Reddish Yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç. Bütün yüzeyde astar.		
Referans: French, Resim 2: 39; Görür-Ekmen, Res.Fig. 28:1.		
Tarih: MÖ 1. – MS 1. yüzyıl		

Kat. No. 50 (Fig. 41c)		
Buluntu Yeri: Erzurum / Sos Höyük		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 21 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 5.2 cm		
Hamur rengi: 5 YR 7/4 (pink)		
Astar rengi: 2.5 YR 6/8 (light red)		Tanım: İyi fırınlanmış sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda mika. Bütün yüzeyde astar, dış yüzeyde çift daldırma tekniği izleri bulunmakta.
Referans: French, Resim 2: 39; Görür-Ekmen, Res.Fig. 29:1; Derin 1994, 37.		
Tarih: MÖ 1. – MS 1. yüzyıl		

Kat. No. 51 (Fig. 42a)		
Buluntu Yeri: Erzurum / Sos Höyük		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 17 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 3.7 cm		
Hamur rengi: 2.5 Y 6/3 (light yellowish brown)		
Astar rengi: 2.5 Y 6/3 (light yellowish brown)		Tanım: İyi fırınlanmış sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kili katkısız. Bütün yüzeyde astar. Dudak altında iki sıra yiv, gövdede baskı bezemeyeyle oluşturulmuş yaprak motifi.
Referans: Mitchell, Fig. 37: 439.; Sagone vd, fig.9: 7.		
Tarih: MÖ 1. – MS 1. yüzyıl		

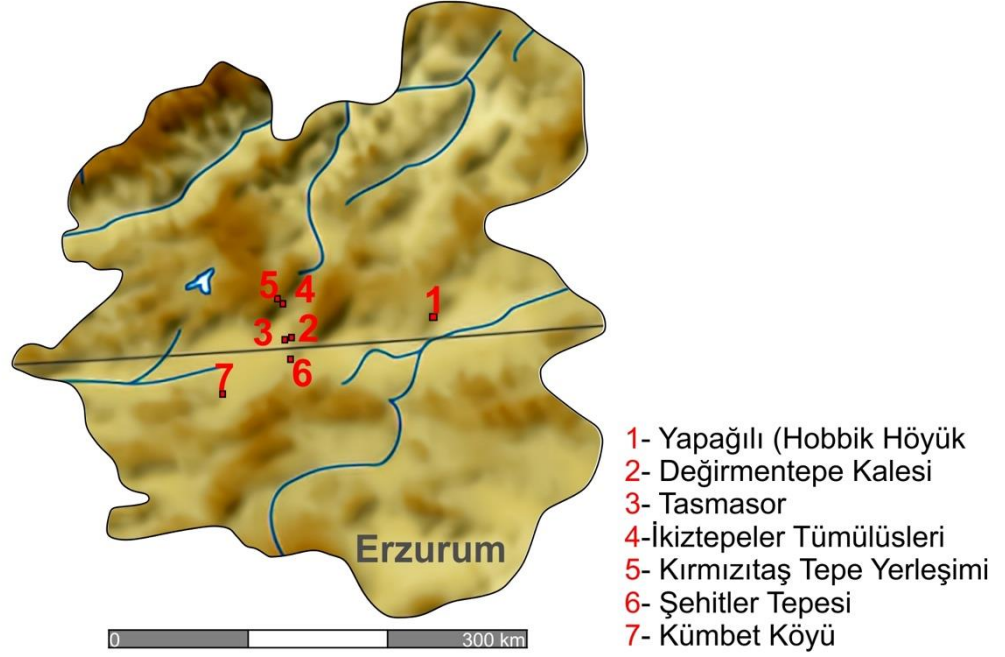
Kat. No. 52 (Fig. 42b)			
Buluntu Yeri: Erzurum / Sos Höyük			
Eser Adı: Kase			
Ağız Çapı: 17 cm	Kaide Çapı:		
Yükseklik: 2.3 cm			
Hamur rengi: 2.5. YR 7/6 (light red)			
Astar rengi: 2.5 YR 6/8 (light red)		Tanım: İyi fırınlanmış sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kili katkısız. Bütün yüzeyde astar. Dudak altında iki sıra yiv, gövdede baskı bezemeyeyle oluşturulmuş yaprak motifi.	
Referans: Mitchell, Fig. 37: 439.; Sagone vd, fig.9: 7.			
Tarih: MÖ 1. – MS 1. yüzyıl			

Kat. No. 53 (Fig. 42c)			
Buluntu Yeri: Erzurum / Sos Höyük			
Eser Adı:			
Ağız Çapı: 18 cm	Kaide Çapı:		
Yükseklik: 4.3 cm			
Hamur rengi: 2.5 YR 7/6 (light red)			
Astar rengi: 2.5 YR 6/8 (light red)			
Tanım: İyi fırınlanmış sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. Bütün yüzeyde astar. Dudak altında iki sıra yiv, gövdede baskı bezemeyle oluşturulmuş yaprak motifi.			
Referans: Mitchell, Fig. 37: 439.; Sagone vd, fig.9: 7.			
Tarih: MÖ 1. – MS 1. yüzyıl			

Kat. No. 54 (Fig. 43)			
Buluntu Yeri: Erzurum / Sos Höyük			
Eser Adı:			
Ağız Çapı: 27 cm	Kaide Çapı:		
Yükseklik: 3.8 cm			
Hamur rengi: 7.5 YR 7/6 (reddish yellow)			
Astar rengi: 10 YR 6/8 (brownish yellow)			
Tanım: İyi fırınlanmış sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kilinde az miktarda kireç ve mika. Bütün yüzeyde astar, astarda fırınlanmadan kaynaklı renk farklılığı.			
Referans: Abdioğlu, 2007, Levha 1: 5-6.; Derin, Levha XVII- 38, Levha XXXVIII-130.; French, Resim 2: 33, Korkmaz-Doğanay, 2015, Form 5- No.10.; Mitchell, Fig. 27. No. 150.; Slane, 1997, Pl. 7, FW 67.; Zoroğlu, 1986, Çizim/Form 1: 9.			
Tarih: MÖ 1. – MS 1. yüzyıl			

4.5. ÖĞRENCİ ARAZİ ÇALIŞMASI

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile 25.10.2019 – 30.10.2019 tarihleri arasında Erzurum ili sınırlarında, tez kapsamında öğrenci arazi çalışması gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar genel olarak Erzurum merkez yerleşimlerinde, 8 farklı araştırma birimi içinde gerçekleştirilmiş olup, (**Harita 11**) araştırma sırasında elde edilen verilerin arazide fotoğrafları çekilmiş, belgelenmiş ve bazı seramik parçaların çizimleri yapılmıştır. Yapılan kısa süreli çalışmada öncelikli olarak daha önceki kazı ve araştırmalarda ele geçen Hellenistik ve Roma dönemi malzemesi veren yerleşimler ve 1. Derece Arkeolojik Sit Alanlarına öncelik verilmiştir.

Harita 11. Erzurum ile Öğrenci Arazi Çalışmasının Gerçekleştirildiği Yerleşimler

Tasmazor/Çayırtepe

Yapılan çalışmaya ilk olarak Erzurum'un 10 km kuzeydoğusunda yaklaşık 140 hektarlık bir alanı kaplayan ve 1. Derecede Sit Alanı olan Tasmazor/Çayırtepe yerleşiminden başlanmıştır. Erzurum Ovasının en doğu ucunda bulunan Tasmazor'da 2003 yılında BTC çalışmaları kapsamında Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Üç ayrı alanda yapılan çalışmalarda Orta Çağ ve ağırlıklı olarak Geç Demir Çağı'na ait veriler

elde edilmiştir⁵⁷⁸. Doğu kazı alanında gerçekleştirilen çalışmalarda Orta Çağ'a ait mimari yapılar belirlenmiştir. Ayrıca bu yapılar ile Demir Çağa tarihlenen iki adet mezar tespit edilmiştir⁵⁷⁹. Batı kazı alanı olarak belirlenen sınırlarda ise yine Orta Çağ'a tarihlendirilen su şebekesi açığa çıkarılmıştır. Genel olarak yoğun mimari ve buluntuların ele geçtiği Merkez kazı alanında ise, Hristiyan ölü gömme geleneklerine uygun 215 adet yakın dönem mezar ve bu mezarlar tarafından tahrip edildiği belirlenen Geç Demir Çağı'na ait üç ayrı yapı kompleksi açığa çıkarılmıştır⁵⁸⁰. 2003 yılında yaklaşık olarak 5 ay boyunca yapılan çalışmalarda Hellenistik ve Roma Dönemi'ne ait herhangi bir veri bahse konu edilmemiştir.

Daha sonra 2015 yılında ise TANAP kapsamında, yine ilgili bakanlık izni ile bu yerleşimin yaklaşık 250 m batısında kurtarma kazıları yapılmıştır⁵⁸¹. 69 gün süren çalışmalarda Orta Çağ, Geç Hellenistik- Erken Roma, Demir Çağı ve Erken Tunç Çağı'na ait dört tabakanın olduğu belirlenmiştir⁵⁸². Ancak her ne kadar bahse konu yayında Hellenistik ve Erken Roma Dönemi seramik verilerinden bahsedilse de müze kayıtlarında sadece fotoğraf örnekleri yer almaktadır (**Foto. 12**).

⁵⁷⁸ S. Yücel Şenyurt, "Tasmasor Kurtarma Kazıları", S. Yücel Şenyurt (Ed.), *Tasmasor*, (s. 23 vd.), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011.

⁵⁷⁹ Akçay, 67.

⁵⁸⁰ Şenyurt, "Tasmasor Kurtarma Kazıları", 21-34.

⁵⁸¹ Erkmen, "2015 Yılı Çayırtepe (Tasmasor II) Höyük Kazısı", 543-555.

⁵⁸² Erkmen, "2015 Yılı Çayırtepe (Tasmasor II) Höyük Kazısı", 552 vd.

Foto. 12. Tasmator /Çayırtepe 2015 Yılı Seramik Buluntuları (Fotoğraf: Kazı Arşivi)

2015 yılı kazı çalışmalarında açığa çıkartıldığı belirtilen Hellenistik ve Roma dönemi verilerinden dolayı, bizde 2019 yılı öğrenci arazi çalışmamızın ilk rotasını Tasmator yerleşiminden başlattık (**Foto. 13**). Yüzeyde gerçekleştirilen çalışmalarda yerleşimin tam kuzey üst köşesinde⁵⁸³ tespit ettiğimiz kaçak kazı çukurunun içerisinde herhangi bir seramik parçası ele geçmemiş olup, çukurun resimleri çekilip belgelenmiştir (**Foto. 14**).

⁵⁸³ Koordinatları: 39° 58' 51. 24'' K 41° 21' 38.86'' D.

Foto. 13. Tasmasor /Çayırtepe 2019 Yılı Mevcut Durum

Foto. 14. Tasmasor /Çayırtepe 2019 Yılı Kaçak Kazı Çukuru

Çok geniş bir alanı kapsayan yerleşimde yaptığımız arazi çalışmasında, yerleşme üzerinden Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait seramikler ile çok sayıda obsidyen ele geçmiştir.

Arazi çalışmasında dönem ile ilişkili olarak tespit ettiğimiz Geç Hellenistik ve Erken Roma Dönemi'ne tarihleyeceğimiz seramik örnekleri (**Fig. 44-45/ Kat. No. 55-61**) ise çok az olarak yerleşimde bulunmuştur. Ele geçen seramik örnekleri özellikle yukarıda değerlendirdiğimiz Büyüktepe Höyük ve Sos Höyük seramikleri ile benzer kil ve yüzey işlemleri göstermektedir.

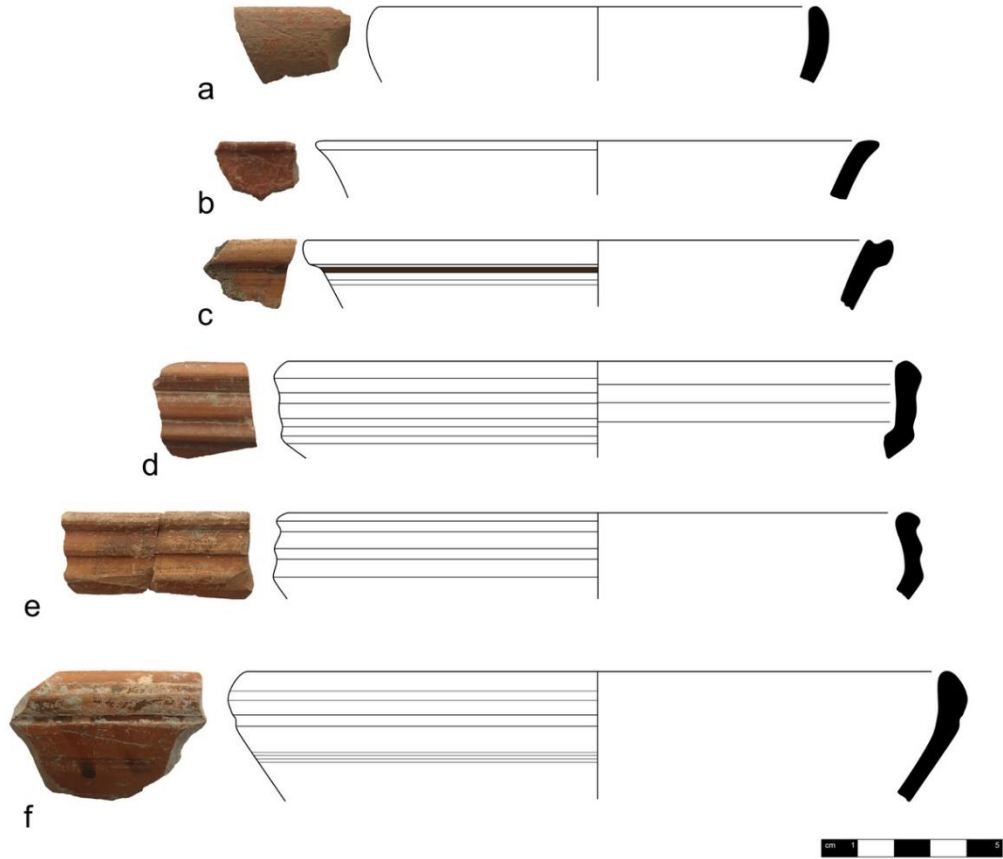

Fig. 44. Tasmasor 2019 Seramik Buluntuları

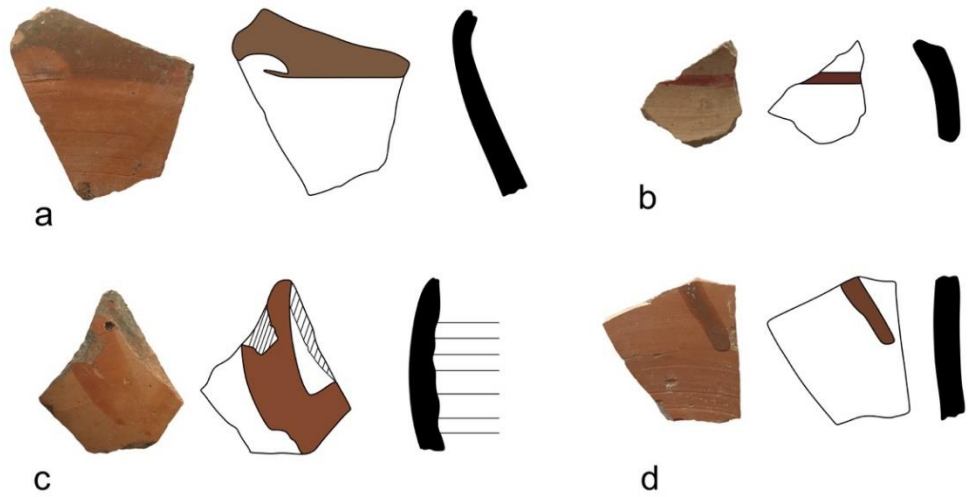

Fig. 45. Tasmaşor 2019 Seramik Buluntuları

Öğrenci arazi çalışması kapsamında sadece Tasmaşor yerleşmesinde az da olsa tez kapsamına alabileceğimiz seramik parçaları ele geçmiştir. Diğer gezilen alanların hiçbirinde Hellenistik ve Roma Dönemi'ne ait herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Bu sebeple bu yerleşimlerde ele geçen seramiklerin sadece fotoğrafları çekilip belgelenmiştir. Gezilen alanlardan kısaca bahsedecek olursak, **Değirmen-tepe Kalesi (Foto. 15)**: Tasmaşor yerleşmesinin hemen doğusunda 1850 m rakımda yer alan⁵⁸⁴ kale tamamen tahrip edilmiş olup, yöredeki halkın aktardığı bilgiler doğrultusunda burada var olan taşlar sökülerek evlerin duvarlarında kullanılmak üzere götürülmüştür. Herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. **Şehitler Tepesi (Foto. 16)**: 2010 m rakıma konumlanan tepe Erzurum merkezinin tam doğusunda kalmakta olup, Erzurum-Pasinler karayolunun 8.km'sindedir. Şehitler Tepesi'nde ele geçen buluntular arasında basit bir işçilik gösteren elde yapılmış, muhtemelen kült amacıyla kullanıldığını düşündüğümüz çarık biçimli obje dikkat çekmektedir. Ayrıca tepede Demir Çağı'na ait olduğunu düşündüğümüz çok sayıda seramik parçaları ele geçmiştir. **Kırmızıtaş Tepe Yerleşimi (Foto. 17)**: (Gürcü boğazı): 1.derece arkeolojik sit alanı olan yerleşim Erzurum'un 20 km kuzeyinde yer almaktadır. Alanda çok sayıda geç döneme ait amorf seramik parçaları ele geçmiştir. **Kümbet Köyü (Foto. 18)**: Erzurum merkezin 22 km güneybatısında yer alan 1.derece arkeolojik sit alanında yapılan incelemelerde, alanın tepesinde büyük bir kaçak kazı çukuruna rastlanmıştır. Çukurunun kesitinden ve içinden Demir Çağı ve Orta

⁵⁸⁴ Koordinatları: 39° 58' 35.92" K41° 21' 57.83" D.

Çağ'a ait seramik parçaları ele geçmiştir. **Yapağılı (Hobbik Höyük) (Foto. 19):** Erzurum merkezin 61 km doğusunda 1660 m rakımda yer alan eski adı Hobbik olan höyükte, farklı dönemlere ait seramik parçaları ele geçmiştir. Höyükte ele geçen seramik parçalarının yanı sıra höyük çevresinde Roma dönemine işaret eden tek bir adet harçlı tessera ele geçmiştir. **İkiztepeler Tümülüsleri:** Yukarıda ayrıntılı olarak 4.3. Bölümde yer verdiğimiz İkiztepeler Tümülüsleri öğrenci arazi çalışması kapsamında mevcut durumlarını belgelemek adına, çalışma kapsamında gezilen yerleşimler arasındadır. Tümülüslerin mevcut durumları belirlenmiş, fotoğrafları çekilerek son durumları belgelenmiştir (Bkz. Bölüm 4.3.)

Foto. 15. Değirmentepe Kalesi 2019 Yılı Mevcut Durum

Foto. 16. Şehitler Tepesi'nde Ele Geçen Seramik Parçaları

Foto. 17. Kırmızıtaş Tepe Yerleşimi ve Ele Geçen Seramikler

Foto. 18. Kümbet Höyük/ Kaçak Kazı Çukuru ve Ele Geçen Seramik Parçaları

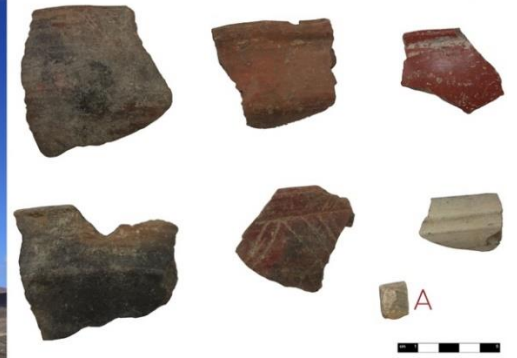
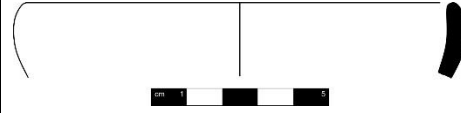
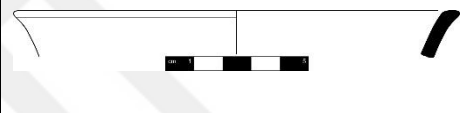

Foto. 19. Yapağılı/Hobbik Höyük ve Ele Geçen Seramik Parçaları

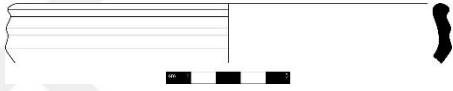
4.5.1. Tasmator Katalog

Kat. No. 55 (Fig. 44a)		
Buluntu Yeri: Tasmator		
Eser Adı:		
Ağız Çapı: 12 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 2.1 cm		
Hamur rengi: 5 YR 5/8 (yellowish red)		
Astar rengi: 7.5 YR 7/8 (reddish yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sert dokulu kabın kili katkısız. Bütün yüzeyde astar, astarda yoğun aşınma.		
Referans: Berlin, 2001, Fig. 2.8.1; Sagona-Sagona 2004, Fig.163:1; Görür-Ekmen, Res.Fig. 28: 4		

Kat. No. 56 (Fig. 44b)		
Buluntu Yeri: Tasmator		
Eser Adı: Kase		
Ağız Çapı: 15 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 1.5 cm		
Hamur rengi: 10 R 4/4 (weak red)		
Astar rengi: 10 R 4/4 (weak red)		
Tanım: İyi fırınlanmamış, sıkı dokulu ve az gözenekli kabın kili katkısız. Bütün yüzeyde astar, astarda yoğun aşınma.		
Referans:		

Kat. No. 57 (Fig. 44c)		
Buluntu Yeri: Tasmator		
Eser Adı:		
Ağız Çapı: 16 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 1.8 cm		
Hamur rengi: 7.5 YR 5/8 (strong brown)		
Astar rengi: 7.5 YR 6/8 (reddish)		
Tanım: İyi fırınlanmamış, sıkı dokulu ve az gözenekli kabın kilinde az miktarda mika. Bütün yüzeyde astar, astarda yoğun aşınma.		
Referans: Mitchell 1980, Fig 29: 236		

Kat. No. 58 (Fig. 44d)		
Buluntu Yeri: Tasmator		
Eser Adı:		
Ağız Çapı: 17 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 2.7 cm		
Hamur rengi: 5 YR 5/8 (yellowish red)		
Astar rengi: 7.5 YR 6/8 (reddish yellow)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve az gözenekli kabın kilinde az miktarda mika bulunmakta. Bütün yüzey astarlı. Astarla yoğun aşınma.		
Referans: French, Resim 1:16; Mitchell 1980, Fig 28: 177,180.		

Kat. No. 59 (Fig. 44e)		
Buluntu Yeri: Tasmasor		
Eser Adı:		
Ağız Çapı: 19 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 3.5 cm		
Hamur rengi: 7.5 YR 6/8 (reddish yellow)		
Astar rengi: 7.5 YR 5/8 (strong brown)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve az gözenekli kabın kilinde az miktarda mika bulunmakta. Bütün yüzey astarlı. Astarla yoğun aşınma.		
Referans: French, Resim 1:16; Mitchell 1980, Fig 28: 177,180.		

Kat. No. 60 (Fig. 44c)		
Buluntu Yeri: Tasmator		
Eser Adı:		
Ağız Çapı: 16 cm	Kaide Çapı:	
Yükseklik: 1.8 cm		
Hamur rengi: 7.5 YR 6/8 (reddish yellow)		
Astar rengi: 5 YR 5/8 (yellowish red)		
Tanım: İyi fırınlanmış, sıkı dokulu ve gözeneksiz kabın kili katkısızdır. Bütün yüzey astarlı. Dış yüzeyde çift daldırma tekniği izleri bulunmakta. Astarla renk farklılığı.		
Referans:		

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi özelindeki çalışma kapsamında; Bayburt İl sınırları içerisinde bulunan Büyüktepe Höyük ile Erzurum sınırları içerisindeki Alaybeyi Höyük, İkiztepeliler Tümülüsleri, Sos Höyük ve Tasmator Yerleşimi incelenmiştir. Çalışma alanlarından elde edilen bulguların işaret ettiği Hellenistik ve Roma dönemleri, Kuzeydoğu Anadolu'nun en az bilinen zaman aralığıdır. Bu durumun oluşmasında, bölgenin zorlu coğrafyası ile araştırma ve kazı çalışmalarını olumsuz etkileyen iklim koşulları, ana etkenlerdir. Ayrıca; bu dönemin bölgedeki yokluğuna olan katı inanış ve bu inanışın doğal sonucu olan araştırma eksikliklerinin de payı yadsınmamaktadır. Arkeolojik çalışmalara temel oluşturma potansiyelinden yoksun ve tekil verilerden kaynaklı olarak birçok araştırmacı, bu zaman aralığını *hiatus* olarak değerlendirmektedir. Oysa tez kapsamında incelenen tarihsel ve arkeolojik olarak sınırlı referanslara sahip dönemin, tekil örnekleri kapsayan bütüncül bir değerlendirme ile yorumlanabileceği söylenebilir. Elde edilen verilerin daha iyi anlaşılması adına bu bölümde hem tarihsel hem de arkeolojik bulguların değerlendirmesi ayrı ayrı ele alınacaktır.

Tarihsel değerlendirme; İskender'in bölgeye gelip gelmediği tartışmalarına yol açan, Pers hâkimiyetinin yıkılışı ile başlatılmıştır. Armenia halkının Pers hâkimiyeti altında zaman zaman ayaklanmalar gerçekleştirmesine rağmen, MÖ 331 yılındaki Gaugamela Savaşı'nda İskender'in ordusuna karşı Perslere destek olduğu bilinmektedir. İskender'in Pers kralı III. Darius'u yenerek kazandığı zafer sonrasında izlediği politikada Armenia'nın yer alıp almadığı ise belirsizdir. Ancak; savaşın ardından İskender'in doğrudan Babil'e ilerlemesi ve Darius'un da İskender'in aksine Armenia Dağlarına doğru yönelerek kaçması, İskender'in Armenia topraklarına ayak basmadığı şeklinde yorumlanabilir. Fakat gerçekleştirdiği büyük fetihler ile tanınan İskender'in, Armenia için herhangi bir politika izlemediğini söylemek de doğru olmaz. İskender'in Sardeis Satraplığı'nın ele geçirilişi sırasında, kendisine yardımcı olan Pers garnizon komutanı Mithrines'i Armenia satrapı olarak atadığı bilinmektedir. Ancak; İskender'in ilk atadığı Pers soylusu olan, II. Orontes'in oğlu Mithrines'in Armenia Satraplığı'nı kontrol altına alıp almadığı kaynaklarda net değildir. Var olan bilgiler doğrultusunda İskender'in bölge politikasını kesin çizgilerle ortaya koymak zor olmakla beraber; bir dünya imparatorluğu kurmayı hedefleyen İskender'in kısa süreli büyük hedeflerinde, Armenia'nın çok önemli yer teşkil etmediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

MÖ 323 İskender'in ölümü ile fethettiği topraklar generalleri arasında paylaşılarak, Armenia sırasıyla; Neoptolemos, Eumenes ve daha sonraki süreçte Roma hâkimiyetine kadar Seleukos Krallığına bağlı *vassal* statüde kalacaktır. İskender'den sonra geçen süreç içerisinde Seleukosların Armenia'da nasıl bir politika takip ettiklerini çok iyi bilmiyoruz. Eldeki mevcut veriler ışığında bölgenin Seleukos dönemi içerisinde *vassal* statüsünü devam ettirdiğini söylemekle beraber, Seleukoslar'a karşı bir politika izlediğini de öngörebiliriz. Sonuç olarak çıkan olaylardan yararlanarak kendi düzenlerini devam ettirmek veya kendi bağımsızlıklarını ilan etmek için sürekli olarak Seleukoslar'ın karışıklıklarından faydalandıklarını da söylememiz yanlış olmayacaktır. Bu da Seleukoslar'ın Armenia bölgesinde sağlam bir dayanağının olmadığını ve yönetiminin bölgede sınırlı olduğunu ortaya koyar ki, bu sadece Seleukoslar için değil bölgede genel anlamda Hellenistik etkinin sınırını da gösterir. Daha farklı bir ifadeyle genel anlamda yapılan Hellenistik Dönem fetihlerinin etkilerini bölgede doğrudan hissetmese de sonuçlarına/etkilerine maruz kalmıştır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki; Armenia'da Hellenistik dünyaya en yakın bölge, güneyde Mezopotamya'nın ana ticaret yollarına yakın konumlanan Sophene'dir. Arkeolojik değerlendirme yaparken de bahsedeceğimiz Sophene'nin batı sınırında bulunan Fırat nehri üzerinden, Babil'e olan ticaret yolunun varlığı, bölgede ele geçen arkeolojik materyaller üzerindeki etkileşimi ve ticaretin etkisini yansıtması açısından dikkate değerdir.

Magnesia Savaşı ve MÖ 188 yılı Apameia Anlaşması ile Roma Anadolu'da hâkim olmaya başlamış, Seleukos egemenliği yıkılmıştır. Bölüm 3.2'de ayrıntılı olarak anlattığımız dönemde bölgenin Roma hamiyetindeki rolü için Roma- Parth ilişkilerinde yaşanan güç mücadelesinin sınır noktası olduğu söylenebiliriz. İlk olarak Seleukosların yıkım süreçlerinde Roma'nın desteğini alan Artaxias ve Zariadris bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Daha sonraki süreçte II. Tigranes'in siyasi anlamda bölgede güçlenmesi ve Pontus Kralı VI. Mithradates ile olan akrabalık ilişkileri yavaş yavaş Roma ve Parthları rahatsız etmeye başlamıştır. II. Tigranes kayınpederi VI. Mithradates ile Roma'ya karşı politika izlemesi, Roma İmparatorluğunu Armenia bölgesi için hâkimiyet mücadelesine sokmuştur. Elbette ki Roma'nın Armenia üzerindeki politikasını sadece Pontos Krallığı ile yaptığı müttefiklik ve dostluk ilişkileriyle bağlantılı düşünmek yanlıştır. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, Roma'nın Anadolu'da egemen olmaya başladıktan sonraki sürecinde doğudaki diğer büyük tehlike olan ve Armenia'yı kendine bağlı bir krallık

yapmak isteyen Parth İmparatorluğu, artık Roma için doğuda azımsanmayacak derecede bir düşman olarak ortaya çıkmaya başlayacaktır. Armenia'yı *vassal* durumuna getirme istekleri doğrultusunda, Parthların doğuda genişleme çabalarına karşılık, Roma'nın doğuda güçlü bir devlet istememesiyle (sonucu) ortaya çıkan Roma- Parth ilişkilerinin ilk başlangıcı Pontos'a karşı yapılan ittifak ile başlamasına rağmen ilerleyen zaman diliminde Anadolu'nun doğusu üzerinden yaşanacak olan güç çatışmasına dönüşmesi uzun sürmemiştir.

Roma tarafından “dost ve müttefik” olarak tanımlanan *vassal* devletler, aynı anda hem Roma'ya hem de “Bağımlı Kral” sistemine tabiidir. *Vassal* devlet pozisyonunda olduğu bilinen Armenia'nın doğrudan bir Roma toprağı olarak ifade edilmesi doğru olmasa da Roma hâkimiyeti dâhilinde bulunduğu bir gerçektir. Sistemin uygulanışına baktığımızda genel anlamda bağımlı krallıklar, imparatorluğun sınırlarında ve doğrudan egemenlik altına alması zor ve masraflı olan yerlerde bulunduğu görülmektedir. Özellikle yerel krallıklar Roma'nın doğudaki mücadelesi için önemliydi. Roma bu bölgelerde tek başına elde edemeyeceği başarıyı bağımlı krallar yardımıyla edeceğini biliyordu. Bu bağlamda Armenia'nın coğrafi yapısı, Parthlar ile sınır teşkil etmesi gibi nedenler bölgenin *vassal* devlet sistemi ile kontrol altına alınmasında en iyi çözüm olarak düşünülebilir. Ancak burada önemli olan Armenia bu *vassal* krallık pozisyonunu ne derece kabul etti ve sistemi ne derece uyguladı? Tarihsel sürece bakıldığında Persler döneminde olduğu gibi Armenia, coğrafi yakınlığının etkisiyle İran kültürüne Roma'dan daha yakın olmuştur ki bunu da Roma hâkimiyeti altında iken Parthlara karşı olan tutumlarından da anlamaktayız. Bölgenin Roma yönetimini tam anlamıyla kabul etmediğini, sürekli olarak müteakip yıllarda ortaya çıkacak karışıklıklara göre Parthlar ile olan müttefik görüntülerinden çıkarabiliriz ve yerel kralların Roma-Parth siyasetinde aktif rol oynayarak ilişkileri kendi avantajlarına göre zaman zaman şekillendirdiklerini de öngörebiliriz. Coğrafya üzerinde yaşanan sürekli çatışma ve hâkimiyet mücadelesinin bölgenin arkeolojik verilerine de yansıdığını söyleyebiliriz. Öyle ki Roma bu bölgeyi *vassal* statüde değerlendirmiş ve Anadolu'da yaptığı yatırımları bu bölge için uygulamamıştır. Bunda ilk sebebin birinci bölümde de belirttiğimiz gibi coğrafi şartlar olduğunu söyleyebiliriz. Şunu iyi biliyoruz ki, Roma İmparatorluğu'nun ana hedefi hâkimiyet altına aldığı ülkeden mümkün olduğunca fazla para/gelir elde etmektir. Bunu bölge için düşünürsek egemenlik altına almak zor ve masraflıydı. Üstelik hâkimiyet

kurabildiği getirisinin götürüsünden fazla olduğu bölgeler imparatorluk politikası için daha uygundu. Çünkü imparatorluklar ova yerleşimleri üzerinde egemenliklerini rahat kurar. Nitekim kültür “yukarı” olarak tanımlanan bölgelere zor çıkar ve bu bağlamda siyasi ve askeri gücün zor çıktığı yerlere para da gitmez. Dolayısıyla paranın olmadığı yerde mimari, kültürel herhangi bir yatırımdan söz edilemez. Bu bağlamda halkta, kendi imkânlarıyla basit kırsal bir düzen oluşturur. Hele ki sürekli olarak bir istilanın, dış saldırının gerçekleştiği bu bölge için güçlü mimari yapı izlerinin beklenmesi olası görünmemektedir. Bu sebeptendir ki bahse konu dönemin izlerinin, halkın geçimlik ekonomi düzeyinde kırsal yaşam biçimi bağlamında düşünerek aranması, şimdiye kadar yapılan çalışmalar kapsamında daha makul görülmektedir.

Erzurum Alaybeyi Höyük, İkiztepeler Tümülüsleri, Sos Höyük, Tasmasor ve Bayburt Büyüktepe Höyük’te değerlendirilen arkeolojik materyallerin ise, yöre için en kapsamlı dönem verileri olduğu düşünülmektedir. Özellikle Alaybeyi Nekropolü ve İkiztepeler Tümülüsleri elde edilen verileri ile birlikte, bölgenin Hellenistik Dönemi için önemli yerleşimleri arasında gösterilebilir. Bölüm 4.1.4 ve 4.3.4’te ayrıntılı olarak değerlendirilen alanlar, burada sınırlı ölçüde irdelenecektir. Daha sonra tez kapsamında ele alınan Bayburt/Büyüktepe Höyük, Sos Höyük ve Tasmasor yerleşim buluntuları hakkındaki değerlendirmeler yerleşimler özelinde ayrıntılı olarak verildiğinden (Bkz. Bölüm 4.2.2.; 4.3.4; 4.4.1) bu bölümde yalnızca yerleşimlerin ortak ve farklı özellikleri ile birlikte bölge arkeolojisi için sunduğu katkılardan bahsedilecektir.

Mezarları ve hediyeleri ile Alaybeyi Nekropolü, Geç Demir Çağ etkili bir Erken Hellenistik Dönem özellikleri göstermesi açısından önemlidir. Bölge adına silik olan Hellenistik Dönemi, Alaybeyi verileri çerçevesinde Geç Demir Çağ kültürünün kısmen devamı ya da daha makul bir ifadeyle *Oriental Hellenik Çağ* olarak tanımlamak mümkündür. Çünkü Alaybeyi Nekropolünde ele geçen verilerin bir kısmı her ne kadar Geç Demir Çağ etkilerini gösterse de aynı kontekstte yer alan diğer bulgular, bölgede kültürel bir değişimin yaşandığını da ortaya koymaktadır. Arkeolojik veriler doğrultusunda; Alaybeyi yerleşiminde dönemler arasında, çok keskin bir geçişin yaşanmadığı söylenebilir.

Erzurum’un kuzeydoğusunda yer alan İkiztepeler Tümülüsleri ise hem mimari yapıları hem de buluntularıyla, Geç Demir Çağ etkili -Erken Hellenistik Dönem

aralığında değerlendirilen Alaybeyi Höyük sonuçlarının aksine, tam bir Hellenistik kültür etkisi göstermektedir. Doğu Anadolu'da Malatya ve Elazığ'da bulunan tümülüslerin haricinde, kayıt altına alınan nadir örneklerden olan Erzurum İkiztepeler, bize bölgedeki bu mezar yapılarının varlığını göstermesinin yanı sıra ele geçen malzemeleriyle de nadir karşılaşılan örneklerdir. Öyle ki, yaptığımız çalışmalar kapsamında IV nolu tümülüsün mimari yapısı ve ele geçen buluntularıyla özel bir durum sergilediğini söyleyebiliriz. Şimdiye kadar yürütülen çalışmalar dâhilinde Tümülüs IV, tek dromos ve çift mezar odasıyla mimari açıdan Anadolu'da sadece Uşak/Güre İkiztepeler Tümülüsü ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca Tümülüs IV-A mezar odasında kadın bireyin yanında, ağız yapılarıyla *ünik* form sergileyen unguentarium ve alabastron örnekleri açığa çıkarılmıştır. Bölüm 4.3'te çıkarılan eserlerin ayrıntılı değerlendirmesinin yapılmasıyla bu verilerin Hellenistik kültüre ait izleri yansıttığı ortaya konulmuştur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki; yapılan çalışmalar kapsamında ele geçen buluntuların tam bir analogisini yapmak için gerekli karşılaştırma örneklerine, yakın bölge ve Anadolu'da rastlanmamış olup, bu örneklerin benzerleri bize Doğu Akdeniz kıyılarını işaret etmiştir. Bölgede, Hellenistik dönem içerisinde değerlendirebileceğimiz yerleşimlerin az olmasına rağmen; İkiztepeler Tümülüsleri bize bu dönemdeki yerleşimi göstermesi açısından önemli örneklerdir. Bu tümülüslerin aidiyetleri konusunda ise birkaç varsayımda bulunabiliriz:

- İkiztepeler Tümülüsleri'nin buluntuları ve mimari yapılanmaları ile Hellenistik kültürün izlerini ortaya koyduğu düşünülmektedir. Bu tümülüslerin yaygın kanıya paralel olarak bölgenin önde gelen kişilerini ya da bölgeye atanan yöneticilerini barındırdığı ihtimalleri düşünülebilir.
- Tümülüslerdeki gömütlerin bölge halkı üyelerini barındırdığı senaryoda, yörenin *kırsal ötesi* özellikler göstermesi beklenmektedir. Ancak, yalnızca mevcut koşullarda incelenen 5 adet tümülüsün değerlendirilmesi ile yörenin statü ölçeği hakkında fikir yürütmek zordur.
- Üçüncü bir varsayım doğrultusunda gömütlerin ticaret rotası üzerinde seyreden kabileye ait bireylerden oluştuğu ileri sürülebilir. Ancak bu durumda tüm gömülü bireylerin aynı anda ölmesi ve kısa zamanda inşa edilemeyecek tümülüsler için zaman harcanması gerekmektedir.

Tüm varsayımlar göz önüne alındığında; tümülüslerin bölgede görevli üst düzey yöneticinin aile üyelerini barındırdığı ihtimali öne çıkmaktadır. Mutlak cevabın sınırlı

veriler ışığında hazırlanan bu çalışma kapsamında değil; ancak ve ancak tümülüslerin yakınında ve çevresindeki yerleşimi bulma amaçlı gerçekleştirilecek olan arkeolojik araştırmalar ve kazılar doğrultusunda verileceğini söyleyebiliriz.

Ayrıca, değerlendirmeye aldığımız Alaybeyi, İkiztepeler ve Sos Höyük'te açığa çıkarılan Hellenistik Dönem mezarlarında ortak bir ölü gömme ritüelinin varlığından bahsedebiliriz. Ölen kişilerin ağzına sandalcı Kharon'a verilmesi için bırakılan sikke örnekleri, her üç yerleşimde de karşımıza çıkan ortak bir kültürün sonucu olduğu düşünülmektedir. Bölgenin ölü gömme ritüellerinde uyguladığı Kharon sikkesi geleneği ister gelenekçi ister yenilikçi olsun her kesim için uygulanan bir mezar ritüeli olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında Alaybeyi Höyük'te gördüğümüz basit toprak, pithos ve çömlek mezarlar; yörede aynı dönemde kullanılan İkiztepeler tümülüs örneklerini ve Sos Höyük sanduka mezar tiplerini çeşitlendirmesi açısından önemlidir. Sadece bu mezarlar içinde ilk defa Sos Höyük'te ikinci bir gömü (üst üste) uygulaması karşımıza çıkar.

Alaybeyi Höyük ve İkiztepeler Tümülüslerinde gördüğümüz nekropol buluntularına ek olarak teze veriler sunan diğer yerleşimler ise; Büyüktepe Höyük ve Sos Höyük'tür. 1990-1993 yılları arasında Antonio Sagona tarafından gerçekleştirilen Büyüktepe Höyük ile 1994-2003 yıllarındaki Sos Höyük kazı sonuçlarında döneme ait mimari ve seramik veriler elde edilmiştir. Büyüktepe Höyük ve Sos Höyük'te ele geçen seramik örneklerine ek olarak yüzey çalışmasında belirlenen Tasmator seramikleri genel olarak benzer örnekler sunmaktadır. Tüm yerleşimlerde yüzey uygulamalarında daldırma tekniği ile astarlama ön plana çıkarken Büyüktepe⁵⁸⁵, Sos (**Fig. 42**) ve Tasmator (**Foto 12**) yerleşimlerinde ele geçen seramiklerde dikkat çeken palmet bezemeleri yer almaktadır. Her üç yerleşimde de benzer bezeme örneklerinin görülmesini, bölgesel etkileşim ve beğeniler ile açıklayabiliriz. İncelenen Büyüktepe, Sos, Tasmator yerleşimelerindeki seramikler bezeme ve yüzey uygulamaları dışında form olarak da büyük benzerlikler sunmaktadır. Bu merkezlerden ele geçen seramik malzemeler çok az olmakla beraber, malzemelerin neredeyse tamamına yakınına ince seramikler diye adlandırdığımız sıkı dokulu çok az katkılı seramik grubu oluşturmaktadır. Kırmızımsı kahverengi, kırmızımsı sarı ve turuncumsu renkte astar özelliklerinin görüldüğü seramik

⁵⁸⁵ Sagona vd., "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991: Second Preliminary Report", Fig.9: 7.

kontekstinde, Büyüktepe diğer merkezlere oranla daha kaliteli koyu kırmızımsı turuncu renkte parlak astara sahip örnekler sergilemektedir. Buna nazaran Sos ve Tasmasor yerleşimlerinde- her ne kadar çok az veri ile temsil edilse de- var olan seramikler üzerinde bazı örnekler dışında (**Kat. No. 44, 45, 54**) mat astar uygulaması görülmektedir. Ancak 2015 yılı Tasmasor kazılarında ele geçen ve sadece fotoğraf kayıtları mevcut olan seramiklere bakıldığında, kırmızı renkte parlak astar uygulamaları da göze çarpmaktadır. Yerleşimlerin incelenen seramikleri genel olarak referanslarına göre, daha geniş ağız çaplarına sahip sığ örneklerdir. Çalışma dahilinde ki seramiklerin form ve astar özellikleri bakımından benzerlerinin, günümüzde bölge içerisinde değerlendirilen İmikuşağı (Elâzığ), Aşvan Kale (Elâzığ), Samsat (Adıyaman) ve Çayırılı Akmezar (Erzincan) yerleşimlerinde de ele geçtiği bilinmektedir. Bölge ve komşularındaki araştırmalarda, seramiklerin ele geçtiği mimari yapılar ve tabakalarının neredeyse aynı dönem içerisinde tarihlendirilmesi, bize bölgenin Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi ortak seramik özelliklerini ortaya koymaktadır. Zayıf fakat ortaya koyduğu sonuçlar itibariyle önemli olduğunu düşündüğümüz seramiklerin, yerel üretimler olduğunu ve Hellenistik-Roma seramik form örneklerinden türetilen formları içerdiğini önerebiliriz. Elbette bölgede önümüzdeki yıllarda yapılacak olan kazı ve araştırmalar, bu tip seramiklerin bölge içindeki sirkülasyonunu ve önemini daha net olarak ortaya koyacaktır.

Bunların yanı sıra tez çalışması kapsamında değerlendirdiğimiz malzemeler doğrultusunda, bölgede Doğu Akdeniz ile ilişkili ticaret odaklı bir etkileşimin varlığından söz edebiliriz. İkiztepeler IV Tümülüs-A mezar odasından çıkan alabastron örnekleri ve diğer yerleşimlerdeki seramik örnekleri üzerinden yaptığımız bu çıkarım, elbette ki daha kapsamlı çalışmalarla net olarak aydınlatılabilir. Ancak; Tümülüs IV- A da ele geçen ve Anadolu örneklerine nazaran farklı bir tip sergileyen alabastron örneklerini ve yerleşimlerdeki seramikleri, daha önceden bahsettiğimiz, Herodotos'un bilgi verdiği Fırat nehri üzerinden Babil'e olan nehir ticaretinin varlığının arkeolojik kanıtları olarak değerlendirmek de mümkündür.

Tez özelindeki yerleşimler dışında, coğrafyaya daha geniş bir perspektiften baktığımız zaman Gümüşhane sınırlarında yer alan Roma'nın doğu sınır garnizonu Satala ise bölge için kilit öneme sahiptir. Yapılan araştırmalarda XV. Apollinaris Lejyonu'nun askerlerine ait mezar stellerinin varlığı ve 2017 yılında başlatılan, nekropol, akropolis ve ana kalede yapılan kazı çalışmalarında ele geçen mimari ve küçük buluntular, Roma

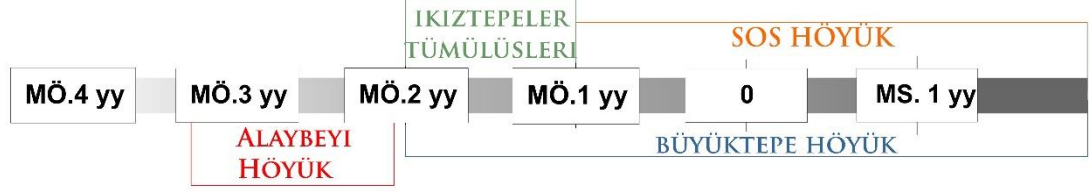
varlığını görülebilir biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca kazı çalışmalarıyla nekropol alanında ortaya çıkarıldığı belirtilen çok sayıda Doğu Sigillata parçaları da, Satala kenti ile ilgili yapılan son yayın çalışmasında araştırmacıları tarafından değerlendirilmektedir⁵⁸⁶. Bunun yanı sıra Erzincan'ın Kemah ilçesi sınırlarında yer alan Kemah Kalesi'nde gerçekleştirilen çalışmalarda, batı surlarının temeline yakın bölümlerinde yer yer görülen duvar örgüsü ile Kız Kulesi olarak adlandırılan bosajlı duvar örgüsünün görüldüğü burç, kazıcıları tarafından Geç Hellenistik-Erken Roma dönemlerine tarihlenmektedir.

Çalışma alanımızın daha güneyinde yer alan ve Elâzığ -Malatya bölümünde ise yoğun bir şekilde Hellenistik ve Roma dönem tarihli veriler bulanmaktadır. Elbette ki bunda Keban projesi kapsamında yapılan kurtarma kazılarının etkisi büyüktür. Elâzığ Haraba kazıları, Şimşat Kalesi ile yine Elâzığ Pağnik Öreni, Kalecikler Höyüğü, Aşvan Kalesi, İmikuşağı kazılarından ele geçen mimari ve küçük buluntular Roma Dönemi'ndeki iskânı net olarak göstermesi açısından önemlidir. Bu bölgede yerleşimin ve malzemenin varlığı tez kapsamımızdaki bölgeye görece çok olması hem kazı çalışmalarının çokluğu ile hem de Roma Dönemi'nde sınır olarak belirlenen Fırat Nehri yakınlarında konumlanmaları ile açıklanabilir. Bu yerleşimlerden ele geçen seramiklerin benzerlerinin de Sos Höyük, Tasmasor ve Büyüktepe Höyük yerleşimlerinde görülmesi bölgeler arası etkileşimi de ortaya koyar ki bu da zaten bahsettiğimiz bütün yerleşimlerin erken dönem Armenia olarak adlandırılan bölge içerisinde bulunmasından dolayı şaşırtıcı değildir. Bunun yanı sıra Hellenistik ve Roma dönemlerine ait olabileceği önerilen Muş/Mollakent'te bulunan kaya mezarlarının varlığı da bilinmektedir.

⁵⁸⁶ Satala Antik Kenti kazı başkanı Şahin Yıldırım'a aktardığı bilgi için teşekkür ederim.

SONUÇ

Tablo 4. Merkezlerin Kronolojisi

Alaybeyi Höyük, İkiztepe Tümülsleri, Sos Höyük ve Tasmator Yerleşimi ile Büyüktepe Höyük'te ele geçen bulgular kapsamında bölgede Geç Demir Çağ'ı sonrasında belirsiz olduğu düşüncesinin aksine, Hellenistik Dönem'e ışık tutacak verilerin varlığı belirlenmiştir. Öyle ki Alaybeyi yerleşiminde MÖ 4. yüzyıl son çeyreği -MÖ 3. yüzyıl Erken Hellenistik ile başlattığımız süreç, MÖ 2. yüzyıl tarihli İkiztepe Tümülsleri ile birlikte Sos Höyük, Tasmator ve Büyüktepe Höyük yerleşimleriyle MÖ 2. yüzyıl- MS 1. yüzyıl Geç Hellenistik-Erken Roma dönemine kadar ulaşmaktadır. Bu da çalışma alanlarımız dahilindeki yerleşimler üzerinden bölgede, Hellenistik Dönem'in en erken evresinden en geç evresine kadar kesintisiz bir sürecin varlığına işaret etmesi adına önemlidir. Ancak Hellenistik ve Roma dönemleri kapsamında başlatılan çalışmada arkeolojik materyaller ve mimari yapılar büyük ölçüde Hellenistik Dönem ile sınırlı olup, bahse konu yerleşimlerde Roma Dönemine atfedeceğimiz bulgu ise yok denecek kadar azdır. Öyle ki bu veri yoksunluğunda, araştırma azlığının yanı sıra tarihsel süreçte bahsettiğimiz sürekli olarak yaşanan hâkimiyet mücadelelerinin neden olduğu askeri hareketliliğin etkisi ile birlikte olduğu da muhtemeldir.

Yapılan tez çalışmasında bölgenin Hellenistik ve Roma Dönemini, bu merkezlerden elde edilen buluntuların bütüncül bir inceleme ve değerlendirme metoduyla aydınlatması amaçlanmıştır. Ancak; değerlendirilen veriler, bölgenin bu dönemlerine tam anlamı ile ışık tutması adına yeterli değildir ve gelecek dönemlerde yapılacak arkeolojik saha çalışmalarına, mevcut eksikliklerin giderilmesi açısından ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda; bölgenin bahse konu dönemlerine yönelik ilk adım niteliğindeki tez çalışmasının, ilerleyen dönemlerde gerçekleştirilecek çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdioğlu, Esra, *Sivas Ziyaretsuyu Helenistik ve Roma Dönemi Seramikleri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2007.
- Açıkkol, Ayşen- Sarı, İbrahim, “Erzurum Alaybeyi Höyük Geç Demir Çağ İskeletleri”, Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (ss 353-378), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.
- Akarca, Akşidil, “Mylasa’da Hellenistik Bir Mezar”, *Belleten* 16, 1952, 367-405.
- Akbıyıkoglu, Kazım, “1994 Yılı Güre İkiztepe Tümülüsü Kazısı”, VI. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri 24-26 Nisan 1995 Didim*, TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, 163-176.
- Akçay, Atakan, “Tasmasor Geç Demir Çağı Mezarları”, S. Yücel Şenyurt (Ed.), *Tasmasor*, (ss. 67-90), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011.
- Akkurnaz, Fatma Buse, *Eski Yunan ve Roma Kaplar-İşlevler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
- Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ 27- MS 192)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.
- Altunkaynak Gülşah – Özdemir, Mehmet Ali, “Alaybeyi Höyük Demir Çağ Tabakaları ve Buluntuları”, Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (ss 183-274), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.
- Altunkaynak, Gülşah, “Alaybeyi Kurtarma Kazıları”, Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük* (ss. 101-138), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.
- Amyx, D. A., “The Attic Stelai: Part III. Vases and Other Containers”, *Hesperia*, Vol. 27, No. 3, 1958, 163- 254.
- Anderson, J. G. C., “Pompey’s Campaign against Mithradates”, *The Journal of Roman Studies*, Vol.12, 1922, 99-105.

- Anderson-Stojanovic, Virginia R., “The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria”, *American Journal of Archaeology*. Vol.91. 1987, 105-122.
- Anderson-Stojanovic, Virginia R., *Stobi: The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton Universty Press, New Jersey 1992.
- Antranik, *Dersim Seyahatname*, Payline Tomasyan (Çev.), Sena Ofset, İstanbul 2017.
- Appianus, *The Roman History of Appian of Alexandria*, Horace White, M.A., LL. D (Çev.) Vol I, London, 1899.
- Arınç, Kenan, Doğal, *Beşerî, İktisadi ve Siyasal Yönleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2016.
- Arınç, Kenan, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri, (İç Bölgeleri)*, II. Cilt, Coğrafya Serisi, Erzurum 2007.
- Arrian, *İskender'in Seferleri*, I. Baskı, İdea Yayınevi, İstanbul 2005.
- Arslan Murat (b), “I. Mithradates -Roma Savaşı, Rhodos ve Lykia'nın Durumuna Genel Bakış”, Sencer Şahin& Mustafa Adak (Yayımlayanlar), *Likya İncelemeleri I*, (ss. 115-128), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- Arslan, Burak – Aybek, Serdar- Durak, Ebru, “Metropolis’de Bulunan Ok Uçları, Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi, Cilt. 9, Sayı. 12-13, 2017, 54-73.
- Arslan, Murat (a), *Mithradates VI Eupator, Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Arslan, Murat (c), *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (ARRIANI PERIPLUS PONTI EUXINI)*, Odin Yayıncılık I. Baskı, İstanbul 2005.
- Arslan, Necla Sevin, “Karagündüz ve Altıntepe Kazı Malzemeleri Işığında Van Gölü Havzası Boncukları”, *Arkeoloji ve Sanat*. 120. 2005, 45-50.
- Atalay İbrahim, *Uygulamalı Klimatoloji*, 2.Baskı, Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, İzmir 2013.
- Atalay, İbrahim- Mortan, Kenan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2003.

- Atalay, İbrahim, *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*, Atatürk Üniversitesi Yay. No: 543, Edebiyat Fakültesi Yay, No: 91, Sevinç Matbaası, Ankara 1978.
- Atalay, İbrahim, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, İzmir 2011.
- Atanasov, Georgi- Stoychev, Stanimir, “Barrow Necropolis Near Ivanski, Shumen Region”. *Trakya ve Çevresindeki Dünya /Тракия И Околния Свят*, 102-121.
- Avşar, Göray, *Anadolu Tümülüsleri’nin Tipolojik Açısından İncelenmesi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Çorum 2016.
- Ayabakan, Cumali, “Maşattepe Tümülüsü Kurtarma Kazısı”, *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 19-20 Nisan 1990 Ankara*, Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara 1991, 49-61.
- Ayaz, Gulan, *Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Takıları*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006.
- Bahar, Hasan, “Elâzığ, Bingöl, Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987”, 6. A.S.T, Ankara 1988, 501.
- Bakır, Tomris, “Anadolu’da Perslerin İzinde”, Kaan İren&Çiçek Karagöz&Özgün Kasar (Ed.), *Persler Anadolu’da Kudret ve Görkem*, (ss.2-9), YKY Yayınları, İstanbul 2017.
- Baldıran, Asuman, *Stratonikeia Nekropol Buluntuları*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1990.
- Balkan, Kemal- Sümer, Osman, “1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor”, *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XIV, 1-2*, 1967, 103-118.
- Başaran, Cevat, *Arkeolojiye Giriş*, Akademik Araştırmalar, Erzurum 1998.
- Baykara, İsmail- Dinçer, Berkay- vd. “2014 Yılı Van İli Neojen ve Pleistosen Dönemleri Yüzey Araştırması”, 33. AST./2.Cilt, Ankara 2016, 539-552.
- Baykara, İsmail- Dinçer, Berkay- vd. “Van İli Neojen ve Pleistosen Dönemleri Yüzey Araştırması- 2016”, 35. AST./2.Cilt, Bursa 2017, 27-41.

- Belli, Oktay- Konyar, Erkan,” Ernis-Evditepe: The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia”, Tel Aviv, *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv Universty*, Vol.30, Num.2. 2003.
- Belli, Oktay, *Urartu Takıları*, Atölye Ofset, İstanbul 2010.
- Berlin, Andrea M.- Pilacinski, Jeffery, “The pottery of the Early and Middle Hellenistic”, *Report of the Department of Antiquities*, Cyprus 2003, 2004, 201-236.
- Berlin, Andrea M., “Studies in Hellenistic Ilion: The Lower City. Stratified Assemblages and Chronology”, *Studia Trocia Band 9*.1999, 73-157.
- Berlin, Andrea M., “Hellenistic Period”, Seymour Gitin (Ed.), *The Ancient Pottery of Israil and its Neighbourhoods: from the Iron Age through the Hellenistic Period, Volume 2*, (ss. 629-672), Jerusalem 2015.
- Berlin, Andrea M., “Naukratis/Kom Hadid: A Ceramic Typology for Hellenistic Lower Egypt”, Albert Leonard, Jr. (Ed.), *Ancient Naukratis: Excavations at a Greek Emporium in Egypt. Part II: The Excavations at Kom Hadid (1998)* (ss.26-273), The American Schools of Oriental Research Vol 55, 2001.
- Berlin, Andrea M., *Gamla I: The Pottery of the Second Temple Period, The Shmarya Gutmann Excavations, 1976-1989*, Israel Antiquities Authority Jerusalem 2006.
- Berlin, Andrea M., J. Stone, Peter, “The Hellenistic and Early Roman Pottery”, M. Hartal&D. Syon&E.Stern& A.Tatcher (Ed.), *Akko II, The 1991-1998 Excavations The Early Periods*, (ss. 133-202) Israel Antiquities Authority, Jerusalem 2016.
- Berlin, Andrea M., *Tel Anafa II, The Hellenistic and Roman Pottery: The Plain Wares*, Sharon C. Herbert (Ed.), Ann Arbor 1997.
- Bilgi, Önder, *M.Ö. II. Binyılda Anadolu’da Bulunmuş Olan Matara Biçimli Kaplar*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1982.
- Bingöl, Akın, *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi* (Doktora), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2003.
- Bingöl, F.R. Işık, *Anadolu Medeniyetler Müzesi Antik Takılar*, Dönmez Ofset, Ankara 1999.

- Boardman, John, *Archaic Greek Gems-Schools and Artists in the Sixth and Early Fifth Centuries BC*. Thames and Hudson, London 1968.
- Bocchierian, Salpi, *The Achaemenid Satrapy of Armenia*, (Undergraduate Honors Theses) University of Colorado, Boulder 2016.
- Bosch, M.E., *Helenizm Tarihinin Anahatları*, Sabahat Atan (Çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından:206, İstanbul 1943.
- Boulter, Cedric G., “Graves in Lenormant Street, Athens”, *Hesperia*, Vol. 32/2, 1963, 113-137.
- Bournoutian, George A., *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, Çev. Ender Abadoğlu&Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Bozkurt, Yıldız Deveci - Küçükler, Sultan Deniz, *Armenia, Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi*, Genesis Kitap, Ankara 2011.
- Braund, David C., *Rome and the Friendly King: The Character of the Client Kingship*, New York 1984.
- Briant, Pierre, “History of The Persian Empire”, John Curtis & Nigel Tallis (Ed.), *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*, ss.12-17, The British Museum Press, 2005.
- Brosius, Maria, *The Persians*, by Routledge, New York 2006.
- Bulut, Hülya, “Yeryüzü Cennetleri: Pers Bahçeleri ve Paradeisosları”, Kaan İren&Çiçek Karagöz&Özgün Kasar (Ed.), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem*, (ss.174-183), YKY Yayınları, İstanbul 2017.
- Burney, Charles- Lang, David M., *The Peoples of the Hills*, London 1971.
- Buruldağ, Erdinç, *Assos Batı Nekropolü Ölü Gömme Gelenekleri (MÖ 7. MÖ 1. yüzyıl)*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2009.
- Can, Birol, “Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası”, *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, Birol Can& Mehmet Işıklı (Ed.), Graphis Matbaa, İstanbul 2008, 189-203.

- Can, Birol, “Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum ve Çevresi”, Mehmet Işıklı & Erhan Mutlugün & Mine Artu (Ed.), Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar-Geçmişten Geleceğe Armağan, (ss.34-39), Erzurum 2010.
- Cassius Dio, *Dio's Roman History*, E. Carry (Çev.), London, 1914. (Loeb).
- Ceylan, Alpaslan – Bingöl, Akın – Ceylan, Nezahat – Özgül, Oktay – Üngör, İbrahim-Günaşdı, Yavuz, “2014 Yılı Erzincan- Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, 33. A.S.T. 1.Cilt, Ankara 2016, 447- 472.
- Ceylan, Alpaslan, “1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması”, 17. A.S.T. 2.Cilt, Ankara 2000, 181-192.
- Ceylan, Alpaslan, “1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırması”, 18. A.S.T. 2.Cilt, Ankara 2001, 71-82.
- Ceylan, Alpaslan, “Van Müzesi’nde Bulunan Urartu Bronz Çingirakları”. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26. 2001, 1-27.
- Ceylan, Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2008.
- Chahin, M., *The Kingdom of Armenia*, Croom Helm Ltd, London 1987.
- Chanotis, Angelos, *War in The Hellenistic World- A Social and Cultural History*-, Blacwell Publishing, 2005.
- Chataigner, C, - Işıklı, M,- Gratuze, M, - Çil, V, “Obsidian Sources in the Regions of Erzurum and Kars (North-East Turkey): New Date”, *Archaeometry*, 2013, 1-24.
- Christine Chataigner – Ayşegül Akın- Oğuz Aras, “Kuzeydoğu Anadolu Obsidyen Kaynaklarının Tespitine Yönelik Yüzey Araştırmaları”, Hasan Kasapoğlu & Mehmet Ali Yılmaz (Ed.), *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, (ss. 589-604), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2014.
- Civelek, Aynur, *Tralleis Nekropolisi Buluntuları Işığında Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiği*, (Yayımlanmış Doktora), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 2001.

- Cohen, Getzel M., *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, University of California Press, London 2013.
- Cook, J.M., *The Greeks in Ionia and the East*, Dr. Glyn Daniel (Ed.), (Central Arcæological Library), London 1962.
- Crowfoot, J.W., Crowfoot, G.M., Kenyon, K. M., *The Object from Samaria. Samaria-Sebaste III*, Londra 1957.
- Curtis, John, *Nush-i Jan III: The Small Finds*, The British Institute of Persian Studies, London 1984.
- Çavuşoğlu, Rafet- Biber, Hanifi, “Van/Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü”, *Arkeoloji ve Sanat*. 120. 2005, 17-28.
- Çavuşoğlu, Rafet -Gökçe, Bilcan – Uslu, Erol, “Van/Çavuştepe Kalesinde Arkeolojik Kazılar: 2014 Yılı”. *KST* 37/1, 2016, 357-378.
- Çelikbaş, Ersin, *2005- 2014 Parion Kazısı Metal (Bronz-Demir-Kurşun) Buluntuları*. (Doktora), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum 2016.
- Çiğdem, Süleyman- Topaloğlu, Yasin, “Eski Çağ’da Doğu Anadolu’nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, L. Gürkan Gökçek & Ercüment Yıldırım & Okay Pekşen (Ed) *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (ss. 413-457), Değişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Çiğdem, Süleyman – Can, Birol, “Early Farmers of Erzurum”, Mehmet Işıklı – Birol Can (Ed.). *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures*, Cambridge Scholars Publishing 2015 (ss.231-240).
- Çiğdem, Süleyman – Can, Birol, “Erzurum Müzesi’nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler”, *Anadolu/Anatolia* 29 / 2005, 13-27.
- Çiğdem, Süleyman – Emir, Osman- İlhan, Hüseyin, “Yüzey Araştırmaları Işığında Tarih Öncesi Dönemlerde Bayburt ve Çevresi”, Pınar Pınarcık&Bilcan Gökçe&Mehmet Salih Erkek&Sena Çoşğun Kandal (Ed.) *Prof. Dr. Recep Yıldırım’a Armağan*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017, 161-172.

- Çiğdem, Süleyman- Özkan, Haldun – İlhan, Hüseyin – Yurttaş, Hüseyin- Öztürk, Nurettin,” Bayburt İli 2017 Yüzey Araştırması”, 36. K.S.T. 3. Cilt, Ankara 2019, 391-406.
- Çiğdem, Süleyman – Özkan, Haldun- Yurttaş, Hüseyin, “2002 Yılı Gümüşhane ve Bayburt İleri Yüzey Araştırması”, 1. A.S.T. 2.Cilt, Ankara 2004, 167-178.
- Çiğdem, Süleyman, “*Eski Çağ’dan Orta Çağ’a Gümüşhane*” (2.Baskı) Seçil Ofset, İstanbul 2012.
- Çiğdem, Süleyman, “Roma – Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/46, Haziran 2011, 97-118.
- Çiğdem, Süleyman, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, T.C. Gümüşhane Valiliği Yayınları-6, Erzurum 2008.
- Çilingiroğlu, Altan, “Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi”, Altan Çilingiroğlu (Ed.), *Anadolu Demir Çağları*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir 1987,108-115.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:77, Bornova 1994.
- Çoşkun, Altay, “Galat Krallıkları”, Oğuz Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, (ss. 146-163), YKY, İstanbul 2019.
- David C., *Rome and the Friendly King: The Charecter of the Client Kingship*, New York 1984.
- Debevoise, Neilson C., *A Political History of Parthia*, The University of Chicago Press 1938.
- Dedeyan, Gerard, *Ermeni Halkının Tarihi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2007.
- Delemen, İnci& Çokay-Kepçe, Sedef, *Yunan ve Roma Kap Formları Sözlüğü*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2009.

- Demir, Muzaffer, “Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrinin Lokalizasyonu Meselesi”, Salim Cöhlce & Adnan Çevik (Ed.) *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, (172-182), 15-17 Nisan 2008, Batman.
- Demir, Muzaffer, “Carrhae Savaşı’nın (MÖ 53) Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Bazı Yeni Değerlendirmeler”, *Cedrus VI* 2018, 233-248.
- Demir, Muzaffer, “Marcus Antonius’un Parthia Savaşı’nın (MÖ 40-33) Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *TÜBA-AR*, 24/2019, 149-168.
- Demir, Muzaffer, “MÖ VI-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı”, *Yeni Türkiye* 60/2014, 1-10.
- Demir, Muzaffer, “Roma -Armenia İlişkileri (MÖ 95- MS 118)”, Prof. Dr. Mehmet Metin Hülağü vd. (Ed.), *Tarihte Türkler ve Ermeniler / İlkçağ &Ortaçağ*, 1.Cilt, (ss. 55-98), TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Demirer, Ünal, Kibyra Metal Buluntuları, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Antalya 2013.
- Demirkhanyan, A.H., “Archaeological Survey of The Classical Settlement Avan-Arinj in The North-Eastern Part of Erevan. (2nd century BC – 1st century AD)”. *Fundamental Armenology No.1* (3), 2016.
- Derin, Zafer- Muscarella, Oscar White, “Iron and Bronze Arrows”. Altan Çilingiroğlu& Mirjo Salvini (Ed.) *Ayanis I, Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*. (ss.189-217) Roma 2001.
- Derin, Zafer, “Aşağı Fırat Havzasındaki (Elâzığ-Malatya) Yerleşim Merkezlerinde Ele Geçen “Doğu Sigikkatası A Türü Keramikler”, *Arkeoloji Dergisi II*, M. (Usman) Anadolu’ya Armağan, İzmir 1994, 149-172.
- Derin, Zafer, *Aşağı Fırat Havzası İmikkuşağı Höyüğü Hellenistik Dönem Keramiği*. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 1985.
- Derin, Zafer, *Demir Çağ’da Doğu Anadolu’da Ölü Gömme Gelenekleri*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İzmir 1993.

- Diodorus Siculus, C.H. Oldfather (Çev.), The Library of History, (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/home.html).
- Dönmez, Şevket- Beyazıt, Aslıhan Yurtsever “Oluz Höyük Kazısı Sekizinci Dönem (2014) Çalışmaları: Sonuçlar ve Değerlendirmeler”, *Colloquium XVI*, 2015, 29-59.
- Dönmez, Şevket, *Anadolu ve Ermeniler: Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylasına Büyük Göçü*, Anadolu Öntarih Yayınları, İstanbul 2016.
- Duran, Muzaffer, “Satraplık Siteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Nisan 2015/34*, 61-86.
- Dündar, Erkan, *Hellenistik ve Roma Dönemleri Patara Unguentariumları*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi) Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2006.
- Dündar, Erkan, *Patara IV.1- Patara Unguentariumları*, Ege Yayınları, İstanbul 2008.
- Ece, Çoksolmaz, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Konya 2011.
- Edwell, Peter, “Osroene and Mesopotamia between Rome and Arsacid Parthia”, Jason M. Schlude&Benjamin B. Rubin (Ed.), *Arsacids, Romans, and Local Elites: Cross-Cultural Interactions of the Parthian Empire*, (ss.111-133), Oxbow Books, United Kingdom 2017.
- Eker, Fevziye, “On the Original of Two Piece of Glass Amphoriskos in Resun Museum”, *Karadeniz*, 2018; (38), 34-44.
- Eluere, Christiane, “Celtic Gold Torcs”, *Gold Bull*, 20, 1987, 22-37.
- Emir, Osman- İnan, Fatih, “İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi”, *History Studies: International Journal of History*, 10/4, June 2018, 59-79.
- Emir, Osman, “MS I. ve II. Yüzyıllarda Roma'nın Doğu Karadeniz ve Güney Batı Kafkasya'daki Askeri Varlığı”, Mehmet Işıklı& Rabia Akarsu& Elif Yavuz& Elif

- Yurttaş (Ed.), *Tarih Boyunca Anadolu ve Gürcistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, 27-29 Ekim 2018, Erzurum: Bildiriler, (ss. 449-471), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020.
- Emir, Osman, *Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy- MS III. yy.)*, (Doktora), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon 2014.
- Erdemir, Hatice Palaz, “Antikçağ ’da Politik Bir Arena ya da “Armenia”, *Yeni Türkiye* 60/2014, 1-17.
- Ergin, Gürkan, *Anadolu’da Roma Hakimiyeti: Direniş ve Düzen*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.
- Erinç, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 15, İstanbul 1953.
- Erkmen, Mustafa- Altunkaynak, Gülşah, “2016 Yılı Alaybeyi Höyük Kazısı”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 26. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara 2017, 237-262.
- Erkmen, Mustafa- Altunkaynak, Gülşah, “Erzurum, Aziziye, Alaybeyi 2017 Yılı Kazıları”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 27. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara 2018, 171-182.
- Erkmen, Mustafa- Ceylan Alpaslan, “2001 Pasinler Kalesi Kazısı”, *13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara 2003, 17-28.
- Erkmen, Mustafa – Ceylan, Alpaslan- Yurttaş, Hüseyin – Karaosmanoğlu, Mehmet-Barın, Güler, “2000 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı”, *12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara 2002, 73-84.
- Erkmen, Mustafa, “2015 Yılı Çayırtepe (Tasmasor II) Höyük Kazısı”, *T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı 25. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve II. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı*, Ankara 2016, 543-555.

- Erkmen, Mustafa, “Aydıntepe Yeraltı Şehri Çalışmaları”, *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 27-29 Nisan 1998 Antalya*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 313-320.
- Errington, R. Malcolm, *Hellenistik Dünya Tarihi MÖ 323-30*, Gülşah Günata (Çev.), 1. Basım, Homer Kitabevi, İstanbul 2017.
- Errington, R.M., “Rome Against Philip and Antiochus”, A.E. Astin&F.W. Walbank&M.W. Frederiksen& R.M. Ogilvie (Ed.), *CAH VIII Rome and the Mediterranean to 133 B.C.* (ss. 244- 283), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.
- Ersoy, Akın, *Smyrna/İzmir Hellenistik Dönem Seramiği*, Ege Yayınları, İstanbul 2020.
- Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Finkel, I. L. – Reade, J.E., “On Some Inscribed Babylonian Alabastra”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol.12, 31-46.
- Floresan, Serena, *Materiale greco, etrusco e romano da Zara al Museo Archeologico Nazionale di Venezia*, Università Ca’ Foscari Venezia, (Tesi di Laurea) 2018.
- Fredricksmeyer, Ernst, “Alexander the Great and the Kingdom of Asia”, A.B. Bosworth& E.J. Baynham (Ed.), *Alexander the Great in Fact and Fiction*, (ss.136-166), Oxford University Press, New York 2000.
- French, David, “Tille Höyük 1983”, VI. KST 6, İzmir 1984, 245-258.
- Garsoian, Nina, “The Emergence of Armenia”, Richard G. Hovannisian (Ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times Vol.1 / The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, Macmillan Press Ltd, London 1997, 37-62.
- Garsoian, Nina, “TigranII”, *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/tigran-ii>, (Erişim Tarihi: 25.06.2020).
- Gassner, Verena, *Das Südtor der Tetrakonos-Agora. Keramik und Kleinfunde*, Forschungen in Ephesos XIII/1/1, Wien 1997.
- Genç, Özlem, “II. Tigranes Döneminde Roma-Armenia İlişkileri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 45, III 2016, 247-256.

- Gibbon, Edward, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt 1, Asım Baltacıgil (Çev.), B/F/S Yayınları, 1986.
- Goldman, Hetty, "Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, 1936". *American Journal of Archaeology*. Vol.41/2. 1937, 262-286.
- Goldman, Hetty, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus: The Hellenistic and Roman Periods*, Volume I. Text, Princeton University Press 1950.
- Görman, Marianne, "The Necklace as a Divine Symbol and as a Sign of Dignity in the Old Norse Conception", *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, Vol.16, 1996, 111-149.
- Görür, Muhammet- Ekmen, Hamza, "Akmezar: Çayırılı'da Bir Ortaçağ ve Helenistik Yerleşim", *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi: Arkeolojik Kurtarma Kazıları Proje Dökümanları:4*, Ankara 2005.
- Grimal, Pierre, *Mitoloji Sözlüğü- Yunan ve Roma*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1997.
- Gropp, Gerd, "Die Darstellung der 23 Völker auf den Reliefs des Apadana von Persepolis", *Iranica Antiqua XLIV-2009*, 283-359.
- Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Sosi Dolanoğlu (Çev.), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Gruen, Erich S., "The expansion of the empire under Augustus", Alan K. Bowman&Edward Champlin&Andrew Lintott (Ed.), *CAH X The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69* (ss.147- 197), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.
- Günaltay, Şemseddin, *Yakın Şark IV, Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları*, TTK Basımevi 2.Basım, Ankara 1987.
- Günaşdı, Yavuz – Topaloğlu, Yasin – Bingöl, Akın- Ceylan, Alpaslan, "2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 29. A.S.T. 3.Cilt, Ankara 2011,49-69.
- Gündüzalp, Nuran, "İçdoğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular", *IX Türk Tarih Kongresi I. (21-25 Eylül 1981)*, Ankara 1986, 49-54.

- Güneri, Semih – Erkmen, Mustafa- Gönültaş, Bülent, “Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları”, 24. *K.S.T. 1.Cilt*, Ankara 2002, 249-258.
- Güneri, Semih, “Erzurum Bulamaç Höyük 2003-2004 Yılı Kazılarının Sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz Evresi Araştırmaları” *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya* 2, 2005, 15-72.
- Güneri, Semih, “1987 Erzurum – Sos Höyük Kazıları ve 1985 – 1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç – Erken Demir Çağında Doğu Anadolu – Kafkasya – Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler”, S. Durugönül- M. Durukan (Ed.), *Olba V*, 2002, 1 – 90.
- Güneri, Semih, “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler” *Türk Arkeoloji Dergisi Sayı. XXX*, 1992, 149 – 195.
- Güneri, Semih, “Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001-2001 Yılı çalışmalarına Ait Rapor” *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya* 1, 2003, 99-139.
- Güneri, Semih, “Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması” *V. A.S.T II*, Ankara 1988, 45-76.
- Güneri, Semih, *Erzurum I Son Tunç Erken Demir Çağı Yerleşmeleri*, Anadolu & Avrasya Enstitüsü Yayını, İzmir 2008.
- Habicht, C., “The Seleucids and Their Rivals”, A.E. Astin vd. (Ed.), *CAH VIII Rome and the Mediterranean to 133 B.C.* (ss. 324-387), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.
- Насатрян, А.Г., (ХАЦАТРЯН, Ж Д), АРТАШАТ II, (ARTASHAT II) АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ,РАСКОПКИ В АРМЕНИИ. No: 17. ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР ЕРЕВАН 1981.
- Hammond, N.G.L., “Alexander and Armenia”, *Phoenix*, Vol.50, No. 2, Summer 1996, 130-137.
- Harlaut, Cecile, “Productions Céramiques Égyptiennes D’Alexandrie Á L’époque Ptolemaïque”, *Céramiques hellénistiques et romaines: Productions et diffusion en Méditerranée orientale (Cypré, Égypte et cote syro-palestinienne)*, Lyon 2002, 263-287.

- Harrison, Peter, *Time Commanders: Great Battles of the Ancient World*, Virgin Books 2004.
- Hasdağlı, İlkan, “Mezar Hediyesi Olarak Mylasa Mastosları”, *Arkeoloji Dergisi XXI*, 2016, 91-104.
- Hayes, J. W., “Roman Pottery: Fine -Ware Imports”, *The Athenian Agora, Vol: 32*, The American School of Classical Studies at Athens Princeton, New Jersey 2008.
- Hayes, J. W., “Sigillate Orientali”, *Atlante Delle Forme Ceramiche II: Ceramica Fine Romana Nel Bacino Mediterraneo, Enciclopedia Dell’Arte Antica Classica e Orientale*, Roma, 1985, ss. 9-96.
- Hayes, J. W., *Paphos III, The Hellenistic and Roman Pottery*, Nicosia, İmprinta LTD, Cyprus 1991.
- Heinen, H., “The Syrian-Egyptian Wars and the New Kingdoms of Asia Minor”, F.W. Walbank (Ed.), *CAH VII/1 The Hellenistic World* (ss. 412-445), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.
- Hellström, P., *Labraunda Pottery of Classical and Later Date Terracotta Lamps and Glass*, Lund 1965.
- Herles, Michael, “Achaemenids and the Southern Caucasus”, Pavel S. Avetisyan & Yervand H. Grekyan (Ed.), *Bridging Times and Spaces- Honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty-fifty birthday*, Archaeopress Publishing, Oxford 2017, 133-153.
- Herles, Michael, “Einflüsse der achamenidischen Kultur in Oshakan (Armenien)?”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 147 /2015*, 107-128.
- Herodotos, *Herodot Tarih*, Çev. Burcu Uzunoğlu, Panama Yayıncılık, Ankara 2017.
- Hind, John G.F., “Mithridates”, J.A. Crook & Andrew Lintott & Elizabeth Rawson (Ed.), *CAH IX The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* (ss. 129- 164), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.
- Holmes, T. Rice, “Tigranocerta”, *The Journal of Roman Studies, Vol.7*, 1991, 120-138.

- Intagliata, Emanuele E., “Geç Antik Çağ’da Tzanika’nın (Kuzeydoğu Anadolu) Sınır Savunma Sistemine İlişkin Notlar”, *Belleten LXXXIII-297*, Ankara 2019, 427-438.
- Işıklı Mehmet- Akın Aras Ayşegül, “Başlangıcından Urartu Dönemine Kadar Doğu Anadolu’nun Sosyo-Politik ve Ekonomik Durumu”, L. Gürkan Gökçek & Ercüment Yıldırım & Okay Pekşen (Ed.) *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (ss. 459-490), Değişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Işıklı, Mehmet– Özdemir, Mehmet Ali, “Erzincan, Saztepe (Cimintep): Akhaimenid Dönemi için Bölgesel Bir Merkez”, Aynur Özfirat&Şevket Dönmez&Mehmet Işıklı&Mona Saba (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*, (ss. 305-323), Ege Yayınları, İstanbul 2019.
- Işıklı, Mehmet, “Doğu Anadolu Yaylasındaki Kültürel ve Politik Dönüşümler” Pınar Pınarcık&Bilcan Gökçe&Mehmet Salih Erkek& Sena Çoşğun Kandal (Ed.) *Prof. Dr. Recep Yıldırım’a Armağan*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017, 93-107.
- Işıklı, Mehmet, “Erzurum Ovası Alaybeyi Höyüğü Kalkolitik ve Erken Tunç Çağ Tabakaları”, Gülşah Altunkaynak (Ed.), *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (ss 139-182), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.
- Işıklı, Mehmet, “Erzurum Ovası Alaybeyi Höyüğü Kalkolitik ve Erken Tunç Çağ Tabakaları”, Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük* (ss. 139-182), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.
- Işıklı, Mehmet, “Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi, Sayı. VII*, 2006, 13-30.
- Işıklı, Mehmet, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok bileşenli Gelişken Bir Kültür Analizi, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul 2011.

- Işıklı, Mehmet, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur, Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 2005.
- İbiş, Resul, *Güllüdere Demir Çağı Yerleşmesinin Kuzeydoğu Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Ankara 2006.
- İlhan, Hüseyin, *Yüzey Araştırmaları Işığında Bayburt ve Gümüşhane Çevresinde Helenistik-Roma Dönemleri (MS VI. Yüzyıl Başlarına Kadar)*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2019.
- İplikçioğlu, Bülent, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Jones, A.H.M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press (Second Edition), 1971.
- Kaba, Hazar, *Soli Nekropolü Işığında Kıbrıs'ta Klasik Dönem* (Doktora), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Ankara 2015.
- Kalkan, Hatice, “*Akhaimenid Armenia, At ve Rhyta*”, Arkeoloji Dergisi XIII-1, 2009, 141-148.
- Kalkan, Hatice, “*Doğu Anadolu’da Geç Demir Çağı: Sorunlar ve Gözlemler*”, *Olba XIX*, 2011, 47-56.
- Kalkan, Hatice, *MÖ 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme, Çevresi* (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 2008.
- Kamış, Yalçın, “*Tasmasor Geç Demir Çağı Küçük Buluntuları*”, S. Yücel Şenyurt (Ed.), *Tasmasor*, (ss. 93-114), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011.
- Kandaz, Can, *Oluz Höyük Kazıları Işığında Akhaimenid Kaseler ve Anadolu’daki Yayılımı* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, İstanbul 2016.

Karagöz, Aslıhan, *Van Karagündüz ve Altıntepe Nekropollerinde Boncuk Buluntuları*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Çanakkale 2002.

Karamağaralı, Beyhan, “1998 Ani Kazısı”, *21. KST. 2.Cilt*, Ankara, 1999, 431- 438.

Karaosmanoğlu, Mehmet – Can, Birol- Korucu, Halim, “Altıntepe Urartu Kalesi 2004 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *27. KST. I. Cilt*, Ankara 2006, 183-190.

Karaosmanoğlu, Mehmet – Işıklı, Mehmet – Akarsu, Rabia, “Erzurum ve Pasinler Ovaları Yüzey Araştırması Çalışmaları”, Hasan Kasapoğlu & Mehmet Ali Yılmaz (Ed.), *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, (ss. 431-440), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2014.

Karaosmanoğlu, Mehmet – Korucu, Halim- Yılmaz, Mehmet Ali, “Altıntepe Urartu Kalesi (2012) Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 34*, 2015, 116-132.

Karaosmanoğlu, Mehmet- Işıklı, Mehmet – Can, Birol, “2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması”, *20. AST. 1.Cilt*, Ankara 2003, 345-356.

Karaosmanoğlu, Mehmet- Işıklı, Mehmet – Can, Birol, “2002 Pasinler Ovası Yüzey Araştırması”, *21. A.S.T. 1.Cilt*, Ankara 2004, 301-310.

Karlsson, Lars, Henry, Olivier, Blid, Jesper, “Labraunda 2011”, *KST 34/2*, 2012, 455-471.

Kasapoğlu, Hasan – Meral, Korkmaz- Yavuz, Elif, “Doğu Anadolu Hellenistik Sorunsalına İlk Adım: Alaybeyi Nekropolü Hellenistik Verileri”, Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (ss 275-332), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.

Kasapoğlu, Hasan, “Metal Eserler”, Cevat Başaran (Ed.), *Antik Troas’ın Parlayan Kenti Parion*, (ss. 165-170), Ege Yayınları 2013.

Kaya, Mehmet Ali, “Anadolu’da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı”, *Cedrus VI- Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, 2018, 159-179.

- Kaya, Mehmet Ali, “Büyük İskender: Eğitimi, Karakteri ve Pers Seferine Çıkmadan Önceki Siyasi Başarıları”, Prof. Dr. A. Erdoğan (Ed.), *Tarihin İçinden*, Prof. Dr. A. Özgiray’a Armağan, (s.379-406), İstanbul 2006.
- Kaya, Mehmet Ali, “Roma Lejyonerleri ve Anadolu”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/37,2005, 87-98.
- Kaya, Mehmet Ali, “Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İS 4)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Volume: XIX, Number:1, July 2004, 73-86.
- Kaya, Mehmet Ali, *İlk Çağ Tarih ve Uygarlığı*, Pegem Akademi, Ankara 2015.
- Kaya, Mehmet Ali, *Türkiye Tarihi ve Uygarlıkları II, Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları- Pers Hakimiyeti ve Hellenistik Dönem*, (2.Basım), İlya İzmir Yayınevi, 2012.
- Kaya, Mehmet Ali, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II- Demir Devri ve Pers Hakimiyeti Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.
- Kaya, Mehmet Ali, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi III- Hellenistik Dönem*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2019.
- Kepçe -Çokay, Sedef “Anadolu’da Bulunmuş Pişmiş Toprak Akhaimenid Kâse ve Phialeler: Genel Bir Değerlendirme”, Kaan İren vd. (Ed.), *Persler Anadolu’da Kudret ve Görkem*, (ss. 224-235), YKY, İstanbul 2017.
- Kepçe, Sedef Çokay, *Perge Batı Nekropolis Mezar Buluntuları- 1997-2007 Yılları Arasında 169 numaralı Parselde Yürütülen Çalışmalar*, Ege Yayınları, İstanbul 2017.
- Keppie, Lawrence, “Legions in the East from Augustus to Trajan”, Philip Freeman&David Kennedy (Ed.), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, (ss. 411-429), BAR International Series 297(II), British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No.8, 1986.
- Khatchadourian, Lori, “The 2005-2006 Excavations of The Iron III Settlement at Tsaghkahovı”. *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, Vol. III / I. 2008, 91-100.

- Khatchadourian, Lori, *Social Logics Under Empire: The Armenian 'Highland Satrapy' and Achaemenid Rule, CA. 600-300 BC*, (Doktora) Classical Art and Archaeology in the University of Michigan 2008.
- Khorikyan, Hovhannes, "Herodotus' List of the Satrapies (A Historico-Geographic Study) / ՍԱՏՐԱՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԵՐՈԴՈՏԵԱՆ ՑՈՒՑԱԿԸ (ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ), *Haigazian Armenological Review*, Vol. 34, Beirut 2014, 143-161.
- Khorikyan, Hovhannes, "On the Issue of the Centre of Satrapic Armenia" (ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ), *History and Culture Journal of Armenian Studies No.2*, Yerevan 2019, 6-13.
- Kızıl, Abuzer, "1990-2005 Yılları Arasında Mylasa'da Kurtarma Kazıları Yapılan Mezarlar ve Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", F. Rumscheid (Ed.), *Die Karerundie Anderen*, ss.397-461, Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin, 13.bis. 15 Oktober 2005, Bonn 2009.
- Kızıl, Abuzer, "Beçin Hellenistik Dönem Oda Mezarları", *MKKS* 6, 255-271.
- Knigge, Ursula, *Der Südhügel, Kerameikos IX*, Berlin 1976.
- Koday, Saliha, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 949, Erzurum 2005.
- Konuk Koray- Arslan, Melih, *Anadolu Antik Yüzük Taşları ve Yüzükleri, Yüksel Erimtan Koleksiyonu*, Ankara 2000.
- Konyar, Erkan, "Urartu'da Ölü Gömme". *Aktüel Arkeoloji* 63. 2018, 62-71.
- Korkmaz, Zafer- Doğanay, Osman, "Hellenistic and Roman Pottery of Zengibar Kalesi (Isaura Nova?): from the South Necropolis Survey", Pietro Maria Militello & Hakan Öniz (Ed.), *SOMA 2011 Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology*, held at the University of Catania 3-5 March 2011 Volume I, BAR International Series 2695 (I) 2015, 349-360.
- Koşay, H. Z, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984.

- Koşay, H. Z. – Vary, Hermann, “*Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*”, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 24, Fen -Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Seri:20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964.
- Koşay, H. Z.- Turfan, Kemal, “Erzurum Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten* 23/91, 1959.349-413.
- Koşay, H. Z.- Vary, Hermann, “*Güzelova Kazısı*”, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 46, Fen -Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Seri:46, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967.
- Koşay, H. Z.- Vary, Hermann, “*İkiztepeler 1965 Kazısı Raporu*”, *Türk Arkeoloji Dergisi* XXI/1, 1974, 75 – 101.
- Kovacs, Frank L., “Tiridates I of Armenia”, *Jahrbuch f. Numismatik u. Geldgeschichte* 55/56, 2005/2006, 105-110.
- Kökten, İ. Kılıç, “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten* VII/27, 1943, 601-613.
- Kökten, İ. Kılıç, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Belleten* 8/32, 1944, 659- 680.
- Kökten, İ. Kılıç “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5, 1945, 465-486.
- Kökten, İ. Kılıç, “*Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma*”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 10/3-4, 1952, 167-207.
- Köroğlu, Gülgün, *Anadolu Uygarlıklarında Takı*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2004.
- Köroğlu, Kemalettin – Konyar, Erkan, “Van Gölü Havzası’nda Erken Demir Çağı Problemi”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 119, 2005, 25-38.
- Köroğlu, Kemalettin, “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, Kemalettin Köroğlu- Erkan Konyar (Ed.), *Urartu- Doğu’da Değişim*, (ss.12-51), YKY, İstanbul 2011.
- Körsulu, Hatice, “Kanytellis Atölye Kazısı Seramik Buluntuları”, Ümit Aydınoglu (Ed.), *Kanttellis: Dağlık Kikikia’da Bir Kırsal Yerleşimin Arkeolojisi*, (ss.131-148), Ege Yayınları, İstanbul 2015.

- Ksenophon, *Anabasis- Onbinlerin Dönüşü*, Çev. Tanju Gökçöl, 1. Baskı, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1985.
- Ksenophon, *Cyropaedia I*, (Çev.: Walter Miller), London 1997.
- Kuhrt, Amélie , “Pers İmparatorluğu-Anadolu’da Persler”, *Aktüel Arkeoloji* 25/2012.
- Kuhrt, Amélie, *Eski Çağ’da Yakındoğu (MÖ 300-330) Cilt II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4.Basım, İstanbul 2017.
- Kuhrt, Amélie, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period, Vol.1*, Taylor&Francis Routledge, Londra, 2007.
- Kuiper, Kathleen, *Ancient Rome from Romulus and Remus to the Visigoth Invasion*, Britannica Educational Publishing, New York 2011.
- Kurtz D.- Boardman, J., *Greek Burial Customs*, London 1971.
- Kutlu Emre, “Yassıdağ Kazısı 1973”. *Anadolu (Anatolia)* XVII, 1973, 43-90.
- Laflı, Ergün, *Studien Zu Hellenistischen, Kaiserzeitlichen und Spatantik Frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Klikien und Psidien (Süd. Türkei): Der Forschungsstand und Eine Auswahl von Fundobjekten aus den Örtlichen Museen*, Köln 2003.
- Lendering, Jona, *Büyük İskender*, Çev. Burak Sengir, 3.Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- Liceli, W.V., “Achaimenidische Fundorte in Samcche (Südgeorgien)”. *Archäologische Mitteilungen Aus Iran Und Turan*, 32. 2000, 139-142.
- Lightfoot, C.S., “Satala Yüzey Araştırması, 1989”, *VIII. A.S.T. Ankara 1991*, 299-310.
- Lightfoot, C.S., “Satala Yüzey Araştırması, 1990”, *IX. A.S.T. Ankara 1992*, 289-302.
- Lightfoot, C.S., “Trajan’s Parthian War and the Fourth-Century Perspective”, *The Journal of Roman Studies*, Vol.80, 1990, 115-126.
- Lynch, Harry Finnis Blosse, “The Cuneiform Inscriptions of Van”, *Journal of Royal Asiatic Society IV*, 1882.
- Lynch, Harry Finnis Blosse, *Armenia Travels and Studies, Vol.II (The Turkish Provinces)*, London 1901.

- M. Frangipane.- Andersson Strand, E. – Laurito, R.- MöLler - Wiering, S. – Nosch, M.- L., Rast-Eicher, A. - Wistl Lassen, A. (2009). “Arslantepe, Malatya (Turkey): Textiles, Tools and Imprints of Fabrics From The 4th To The 2nd Millennium Bc”. *Paleorient*, 2009. Vol.35. 5-30.
- Magie, David, *Roman Rule in Asia Minor*, Vol.1, Princeton University Press, 1950.
- Mamandian, H.A., *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, N.G. Garsoian (Çev.) Lisbon 1965.
- Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Marshall, F.H., *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*. The Trustees of the British Museum, London 1907.
- Marshall, F.H., *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*. The Trustees of the British Museum, 1969.
- Martin, Thomas R., *Ancient Greece from Prehistoric to Hellenistic Times*, (Second Edition), Yale University Press, London 2013.
- Mattingly, Harold, *Roman Coins From the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, Lincoln Macveagh The Dial Press, New York 1928.
- Mayor, Adrienne, *Mithradates*, (2010), (Çev.: Gürkan Ergin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Mcdonal, A.H., “The Treaty of Apamea (188 B.C.)”, *The Journal of Roman Studies*, Vol.57, No. 1/2, 1967, 1-8.
- Meriçboyu, Yıldız Akçay, “*Antikçağ 'da Anadolu Takıları*”, Akbank, İstanbul 2001.
- Michal Marciak, “The Cultural Landscape of Sophene from Hellenistic to Early Byzantine Times”, *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 17, 2004, 13-56.
- Mitchell, Stephen, *Aşvan Kale, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia- I. The Hellenistic, Roman and Islamic Sites*. British Institute of Archaeology at Ankara 1980.

- Mitchell, Stephen, “Armenia Krallığı”, Oğuz Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, (ss.134-143), YKY, İstanbul 2019.
- Mitford, T.B, “Biliotti’s Excavations at Satala”, *Anatolian Studies*, Vol.24, 1974, 221-244.
- Mitsopoulos-Leon, Veronika, *Die Basilika Am Staatsmarkt In Ephesos Kleinfunde- 1. Teil: Keramik hellenistischer und römischer Zeit*, Forschungen in Ephesos IX 2/2, Wien 1991.
- Moore, Mary B., Philippides, Mary Zelia Pease., von Bothmer, Dietrich, “Attic Black-Figured Pottery”, *The Athenian Agora*, Vol.23, 1986, III-V+VII-XVI- 1-327+329-382.
- Moorey, P.R.S., *Cemeteries of the First Millennium B.B. at Deve Hüyük, near Carchemish.salvaged by T.E. Lawrence and C.L. Woolley in 1913*, Oxford 1980.
- Musti, Domenico, “Syria and the East”, F.W. Walbank (Ed.), *CAH VII/1 The Hellenistic World* (ss. 17-220), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.
- Nayır, Kubilay, “Alahıdır Tümölüsleri Kazısı 1979”, *Anadolu Araştırmaları*, S/7, 1980, 115-129.
- Nedelea, Luciana, “Pontic Sigillata at Potaissa. New Date Regarding The Import of Fine Ware in Roman Dacia at Castra Legionis V Macedonicae”, *Acta Musei Napocensis*, 53/1, 2016, 185-202.
- Nersessian, Sirarpie Der, *The Armenians*, Dr. Glyn Daniel (Ed.), Thames and Hudson 1969.
- Nimchuk, Cindy L., *Darius I and the Formation of the Achaemenid Empire: Communicating the Creation of an Empire*, (Doktora), University of Toronto 2001.
- Oates, David, *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, Second Edition, British School of Archaeology in Iraq 2005.

- Ogden, Jack M., *Gold Jewellery in Ptolemaic, Roman and Byzantine Egypt*, University of Durham, Department of Oriental Studies (Ph.D. Thesis), 1990.
- Ogden, Jack, *Jewellery of the Ancient World*. Trefoil Books Ltd. London 1994.
- Özbek, Onur- Yükmén, Bakiye, “1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı:2, 2001, 145-153.
- Özdemir, Mehmet Ali- Işıklı, Mehmet, “Van Ayanis Kalesinden Ele Geçen Ok Uçları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi*, 8(10-11), 46-62.
- Özdemir, Mehmet Ali, “Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Geç Demir Çağı Kazı ve Yüzey Araştırması Verilerinin Genel Bir Değerlendirmesi”, Aynur Özfirat vd. (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*, ss.325-340, Ege Yayınları, İstanbul 2019.
- Özen, Erol, “Hayıtlı Mahallesi, Atatürk Bulvarı,252 Ada, 38-43 Parseller Kurtarma Kazısı”, *MKKS 15*, 2007, 181-191.
- Özer, Elif, “Aizanoi”. *Aktüel Arkeoloji*. 63. 2018, 92-99.
- Özfirat, Aynur, “Doğu Anadolu Yüksek Yaylası’ndan MÖ 2. Binyıl Kurganları”, *Belleten LXVI-246*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, 343-356.
- Özfirat, Aynur, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ II. Binyıl)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.
- Özgülnar, Nuray, *Perge Kazılarında Bulunmuş Takılar*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, İstanbul 2007.
- Özhanlı, Bessey Hilal, “Kuzey Pisidia Tümülüs Mezar Geleneği”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Burdur 2020.
- Özkaya, Vecihi, “Erzurum-Horasan-Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması” *XI.A.S.T.* Ankara 1994, 379-395.

- Özkorucuklu, Hilmi, “Aydıntepe Mezarlıktepe Kazısı”, *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 27-30 Nisan 1992 Efes*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 103-127.
- Özkorucuklu, Hilmi, “Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989-1990 Yılı Çalışmaları”, *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 29-30 Nisan 1991 Ankara*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 233-253.
- Parker, Anna, “Northeastern Anatolia: On the Periphery of Empires”, *Anatolian Studies*, Vol. 49, 1999, 133-141.
- Pastor, Luis Ballesteros, “Pontos Krallığı”, Oğuz Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, (ss.104-115), YKY, İstanbul 2019.
- Pastor, Luis Ballesteros, “The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom”, Victor Cojocaru& Alexander Rubel (Ed.), *Mobility in Research on the Black Sea Region*, (ss. 273-287), Mega Publishing House, Cluj-Napoca 2016.
- Patacı, Sami – Yıldırım, Nazlı – Oral, Özlem – Bozoğlu, İsaf- Altun, Sinan, “Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları”, *34. A.S.T. 1.Cilt*, Ankara 2017, 175-200.
- Patacı, Sami, “Archaeological Surveys of Ardahan in Northeastern Anatolia in 2013”, Ergün Laflı, Sami Patacı (Ed.), *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, BAR International Series 2750, 2015 467-480.
- Patterson, Lee E., “Antony and Armenia”, *TAPA* 145, (2015), 77-105.
- Pelling, Christopher, “The Triumviral Period”, Alan K. Bowman&Edward Champlin&Andrew Lintott (Ed.), *CAH X The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69* (ss.1-67), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.
- Plutarkhos, (Antony) *Plutarch's Lives IX, Demetrius and Antony Pyrrhus and Caius Marius*, Bernadotte Perrin (Çev.), Harvard University Press-William Heinemann Ltd, 1959 (The Loeb Classical Library).
- Plutarkhos, (Crassus) *Plutarch's Lives III, Pericles and Fabius Maximus Nicias and Crassus*, Bernadotte Perrin (Çev.), Harvard University Press-William Heinemann Ltd, (The Loeb Classical Library).

- Plutarkhos, (Eumenes) *Plutarch's Lives, In Eleven Volumes VIII, Sertorius and Eumenes Phocion and Cato the Younger*, Bernadotte Perrin (Çev.), Harvard University Press-William Heinemann Ltd, (The Loeb Classical Library).
- Plutarkhos, (Lucullus) *Plutarch's Lives II, Themistocles and Camillus Aristides and Cato Major Cimon and Lucullus*, Bernadotte Perrin (Çev.), Harvard University Press-William Heinemann Ltd, (The Loeb Classical Library).
- Plutarkhos, *İskender-Sezar (Paralel Yaşamlar)*, Çev. İÖ Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. Basım, İstanbul 2017.
- Polat, Fecri, *Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yayla Mimarisi (Etnoarkeolojik Bir Bakış)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Popescu, Mariana-Christina, *Hellenistic and Roman Pottery in pre-Roman Dacia (2nd century B.C. -1st century A.D.)*, Bucureşti 2013.
- Price, Martin J., *The Coinage In The Name of Alexander The Great and Philip Arrhidaeus, Vol: I-II*, The British Museum Press, London 1991.
- Pülz, Andrea M., *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos*, Forschungen In Ephesos XVIII/1, 2020.
- Redgate, A.E., *The Armenians*, Blackwell Publishers Ltd., Oxford 2000.
- Reisner, George Andrew& Fisher, Clarence Stanley& Lyon, David Gordon, *Harvard Excavations at Samaria 1908-1910, Volume 1. Text- Volume II. Plans and Plates*, Cambridge Harvard University Press 1924.
- Richter Gisela M.A.- Milne, Marjorie J., *Shapes and Names of Athenian Vases*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1935.
- Richter, Gisela, *Yunan Sanatı*, Beral Madra (Çev.), İstanbul 1984.
- Roaf, Michael, "Armenians depicted on Achaemenid monuments", Pavel Avetisyan& Arsen Bobokhyan (Ed.), *Archaeology of Armenia in Regional Conyext*, Proceedings of the International Conference dedicated to the 50th Anniversay of the Institute of Archaeology and Ethnography Held on September 15-17, 2009 in Yerevan, 208, Yeravan 2012, 208-218.

- Robinson, D.M., *Excavations at Olynthus- Metal and Minor Miscellaneous Finds, an Original Contribution to Greek Life, Part X*. Oxford University Press, London 1941.
- Rotroff, Susan I., *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material/ Part 1: Text*, The Athenian Agora, Vol 29, Princeton 1997.
- Russell, James, “The Formation of the Armenian Nation”, Richard G. Hovannisian (Ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times Vol.1 / The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, Macmillan Press Ltd, London 1997, 19-36.
- Rustoiu, Aurel,- Egri, Mariana, “Distant Cultural Connections with a Mediterranean Scent. A Hellenistic Amphoriskos from the Dacian Settlement at Sighișoara-Wietenberg”, Nicolae Catalin Rîșcuta&Iosif Vasile Ferencz (Ed.), *Studii și articole de arheologie: In memoriam Ioan Andritoiu*, (ss. 215-226), Editura MEGA, Cluj-Napoca 2018.
- Sagiv, Igit *Representations of Animals on Greek and Roman Engraved Gems, Meanings and interpretations*. Archaeopress Publishing, Oxford 2018.
- Sagona, Antonio- Brennan, Peter, “Bayburt Survey 1993”, *XII. A.S.T.* Ankara 1995, 305-316.
- Sagona, Antonio, “Büyüktepe Höyük Excavations 1990”, *XIII. K.S.T. I Cilt*, Ankara 1992, 305-312.
- Sagona, Antonio- Erkmen, Mustafa- Sagona, Claudia, “Excavations at Sos Höyük, 1995”, *XVIII. K.S. T I. Cilt*, Ankara 1996, 137-143.
- Sagona, Antonio- Erkmen, Mustafa – Sagona, Claudia- Howells, Sarah, “Excavations at Sos Höyük 1996. Third Preliminary Report”, *Anatolica XXIII*, 1997, 1181-226.
- Sagona, Antonio- Erkmen, Mustafa, Sagona, Claudia- Thomas, Ian, “Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report”, *Anatolian Studies, Vol.46*, 1996, 27-52.

- Sagona, Antonio- Pemberton, Elizabeth - McPhee, Ian, "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990: First Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol: 41, 1991, 145-158.
- Sagona, Antonio- Pemberton, Elizabeth - McPhee, Ian, "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol: 42, 1992, 29-46.
- Sagona, Antonio – Pemberton, Elizabeth- McPhee, Ian, "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol: 43, 1993, 69-83.
- Sagona, Antonio – Sagona, Caludia- Özkorucuklu, Hilmi, "Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol.45, 1995, 193-218.
- Sagona, Antonio- Sagona, Claudia, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and Field Survey of the Bayburt Province*, ANES 14, Peeters 2004.
- Sagona, Antonio – Zimansky, Paul, "Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000 – 550", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Sagona, Antonio- Sagona, Caludia, "Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report", *ANES*, 37, 2000, 56-127.
- Sagona, Antonio, "Büyüktepe Höyük 1991", *14. K.S.T. I Cilt*, Ankara 1993, 193-198.
- Sagona, Antonio, "Bayburt Survey 1990", *10. A.S.T.* Ankara 1993, 261-268.
- Sagona, Antonio, "Büyüktepe Höyük 1992", *15. KST. I Cilt*, Ankara 1994, 229-234.
- Sagona, Antonio, "An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The Pre-Classical Period", VII. Arştırma Sonuçları Toplantısı Antalya 1989, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990, 425-433.
- Sagona, Antonio, "Bayburt Survey 1990", *9. A.S.T.* Ankara 1992, 397-403.
- Sagona, Antonio, *The Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, Macmillan Art Publishing, Australia 2006.
- Sagona, Claudia, "Did Xenophon Take the Aras High Road? Observations on the Historical Geography of North-East Anatolia", Antonio Sagona (Ed.), *A View from the*

Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney, ANES 12, Peeters 2004, 299-333.

Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

Saraçoğlu, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1989.

Sarıkaya, Sevgi, “Anadolu’da Pers Satraplık Sistemi”, *Cedrus IV- Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, 2016, 75-90.

Sarıkaya, Sevgi, “Astyages ve Kroisos’un sonu-Medler, Persler, Lidyalılar”, *Aktüel Arkeoloji* 25/2012, 38-51.

Sarıkaya, Sevgi, *Anadolu’da Persler: Daskyleion Satraplığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

Scarre, Chris, *Historical Atlas of Ancient Rome*, Published by the Penguin Group, 1995.

Schachner, Andreas, - Sağlamtimur, Haluk, “Xenophons Überquerung des Kentrites-ein archaologischer Nachtrag”, *Istanbul Mitteilungen* 58/2008, 411-417.

Schlude, Jason M.- Overman, J. Andrew, “Herod the Great: A Near Eastern Case Study in Roman-Parthian Politics”, Jason M. Schlude&Benjamin B. Rubin (Ed.), *Arsacids, Romans, and Local Elites: Cross-Cultural Interactions of the Parthian Empire*, (ss.93-110), Oxbow Books, United Kingdom 2017.

Schmidt, Erich F., *Persepolis III: The Royal Tombs and Other Monuments*, The University of Chicago Oriental Institute Publications Vol. LXX, Chicago 1970.

Schuler, Christof, “Küçük Asya’da Seleukoslar Egemenliği”, Oğuz Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, (ss. 14-25), YKY, İstanbul 2019.

Searight Ann, Reade Julian, Finkel Irving, *Assyrian Stone Vessels and Related Material in the British Museum*, Oxbow Books, Oxford 2008.

Sevgi Sarıkaya- Murat Arslan, “Anadolu’da Persler: Savaş, İsyan ve Diplomasi”, Kaan İren&Çiçek Karagöz&Özgün Kasar (Ed.), *Persler Anadolu’da Kudret ve Görkem*, (ss.78-99), YKY Yayınları, İstanbul 2017.

- Sevin Veli, “Van Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Çanak Çömleği”, G. Arsebük- M.J. Mellink- W. Schirmer (Ed.), *Karatepe’deki Işık, Halet Çambel’e Sunulan Yazılar*, ss. 715-726, Ege Yayınları, İstanbul 1998.
- Sevin, Veli, “Doğu Anadolu’nun Bölgesel Kültürleri (Süs İğneleri Işığında)”, Aliye Öztan- Şevket Dönmez (Ed.), *Karadeniz’den Fırat’a Bilgi Üretimleri- Önder Bilgi’ye Armağan Yazılar* (ss.391-402), Bilgin Yayınları, Ankara 2011.
- Sevin, Veli, “Urartu Devleti”, Necmi Karul (Ed.), *Tarih Öncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası*, İstanbul 2011.
- Sevin, Veli, “Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler”, *Anadolu Demir Çağları*, 1987, 35-55.
- Slane, Kathleen Warner, “Two Deposits from the Early Roman Cellar Building, Corinth”, *Hesperia*, Vol.55, 1986, 271-318.
- Slane, Kathleen Warner, *Tel Anafa II, The Hellenistic and Roman Pottery: The Fine Wares*, Sharon C. Herbert (Ed.), Ann Arbor 1997.
- Smith, R.R.R., *Hellenistik Heykel*, Ayşin Yoltar Yıldırım (Çev.), 1. Basım, Homer Kitabevi, İstanbul 2002.
- Soslu, Salih, “Mithridates Savaşları ve Kappadokia Krallığı”, Meral Hakman (Ed.), *Kapadokya, Hafıza, Kimlik ve Kültürel Miras*, (ss. 201-240), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- Sönmez, Devrim, *Antik Dönemde Anadolu’da Müzik ve Müzik Aletleri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2011.
- Sparkes, Brian A.- Talcoot Lucy, “Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. Part 1”, *The Athenian Agora, Vol. 12*, The American School of Classical Studies at Athens 1970.
- Stewart, Shannan Marie, *Gordion After the Knot: Hellenistic Pottery and Culture*, (Doktora), University of Cincinnati, July 2010.
- Strabon, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)*, (Çev.: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

- Strabon, *The Geography of Strabo, Eight Volumes V, (Book X- XII)*, Horace Leonard Jones (Çev.), Harvard University Press.
- Strootman, Rolf, “Hellenistic Court Society: The Seleukid Imperial Court Under Antiochos The Great, 223-187 BCE”, Jeroen Duindam&Tülay Artan&Metin Kunt (Ed.), *Royal Courts in Dynastic States and Empires*, (ss. 63-89), Brill 2011.
- Summers, G.D., “Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey”, *Anatolian Studies, Vol.43/1993*, 85-108.
- Süzer, Handan, *Hellenistik ve Roma Dönemi Sinop Unguentariumları*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya 1990.
- Şahin, Feyzullah, *Patara Metal Buluntuları*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Antalya 2010.
- Şenocak, Mehmet Bülent, *Anadolu’da Roma Lejyonları ve Askeri Birlikleri* (Yayımlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya 2014.
- Şenyurt S. Yücel, Yorulmaz Leyla, “*Kurul Kalesi Pişmiş Toprak Unguentariumları*”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2020, 19 (3), 606-628.
- Şenyurt, S. Yücel, “Büyükdıç Doğu Anadolu’da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi”, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları:2*, Ankara 2005.
- Şenyurt, S. Yücel- Ekmen, Hamza, “Pasinler Ovası’nda Bir Demir Çağı Yerleşmesi: Tetikom”, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Proje Dökümanları:1*, Ankara 2005.
- Şenyurt, S. Yücel- İbiş, Resul, “Güllüdere”, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Proje Dökümanları :2*, Ankara 2005.
- Şenyurt, S. Yücel, *Tasmasor*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011.
- Şenyurt, S. Yücel, “Tasmasor Kurtarma Kazıları”, S. Yücel Şenyurt (Ed.), *Tasmasor*, (ss. 7-36), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011.

- Şenyürek, Muzaffer, “Tebliğler: Anadolu’da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Not”. *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* 2, 1944, 349-352.
- Şimşek, Celal – Okunak, Mehmet- Bilgin, Mustafa, *Laodikeia Nekropolü (2004-2010 Yılları)*, Ege Yayınları, İstanbul 2011.
- Tacitus, The Annals/ The Histories (Şurada <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Tacitus/home.html>), Erişim Tarihi: (20.06.2020)
- Tarhan, M. Taner, “Median and Achaemenid Periods at Tuspa”, İnci Delemen (Ed.), *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia (Sixth-Fourth Centuries B.C.)* ss.117-130, Turkish Institute of Archaeology, İstanbul 2007.
- Tarkan, Tevfik, “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi ve Çevresi” 50. Yıl Armağanı: *Erzurum ve Çevresi, Cilt I*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1974, 7-22.
- Tarn W.W.- D, Litt, “Parthia”, S.A. Cook&Litt.D.& F.E. Adcock& M.P. Charlesworth (Ed.), *CAH IX The Roman Republic, 133-44 B.C.* (ss.574-614), Cambridge University Press, 1932.
- Taşdöner, Özcan, Kevser, “Augustus Dönemi’nde Armenia: Roma-Parth Hakimiyet Mücadelesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/56, 2014, 55-72.
- Tavukçu, Zerrin Aydın, “*Parion Nekropolü 2005 Yılı Buluntuları*” (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum 2006.
- Tekin, Halil, *Madeni Eser Tipolojisi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2018.
- Tekinalp, Macit- Ekim, Yunus, “Sazpegler, Kuzeydoğu Anadolu’da Bir. Ortaçağ Yerleşimi”, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları:3*, Ankara 2005.
- Tezer, Canan Uysal, *Nevşehir Camihöyük Helenistik ve Roma Dönemi Seramikleri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2011.
- Thompson, Homer A., “Two Centuries of Hellenistic Pottery”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol.3/4, 311-476.

- Thompson, Michael, *Granicus 334 BC: Alexander's First Persian Victory*, Osprey Publishing, 2007.
- Topaloğlu, Yasin – Günaşdı, Yavuz -Bingöl, Akın- Ceylan, Alpaslan, “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 28. AST. 2.Cilt, Ankara 2011,1-19.
- Topaloğlu, Yasin, “Doğu Anadolu’nun Tarihsel Çerçevesi”, Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük* (ss.65-100), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.
- Topaloğlu, Yasin, “*Tarihsel Çerçeve*”, Uzundere Kültür Envanteri, Erzurum, 20018, 45-68.
- Tuluk, Gamze Günay, “Die Unguentarien Im Museum Von İzmir”, *Anatolia Antiqua*, VII, 1999, Abb. 2- Kat. Nr. 5. 127-166.
- Umar, Bilge, *Karadeniz Kappadokia’sı (Pontos), Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2000.
- Umar, Bilge, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi II*, Sergi Yayınevi, İstanbul 1984.
- Urban, Ute Lohner, “Überlegungen zur sogenannten galatischen Keramik aus Tavium/ Büyüknefes”, Gabriele Koiner- Ute Lohner-Urban (Ed.), *Festschrift für einen Resisenden Thuri Lorenz zum 85. Geburtstag*, (ss. 133-137) Wien 2016.
- Ünsal, Veli, “Bayburt ve Çevresi İlk Tunç ve Demir Çağı Yerleşmeleri”, *The Journal of Academic Social Science (Asos) Vol. 6/64* 2018, 40-64.
- Ünsal, Veli, “MÖ III. Binde Kuzeydoğu Anadolu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Vol. 1/3* 2008, 396-410.
- Ürkmez, Özden, “Eski Anadolu’nun Zirai, İktisadi ve Sosyal Yaşamında Parfümeri”, L. Gürkan Gökçek &Ercüment Yıldırım &Okay Pekşen (Ed) *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (ss. 735-760), Değişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Vardanyan, Rouben, *From Urartu To Armenia- Florilegium Gevork A. Tirats’yan in memoriam*, Sveta Mardanyan-Gohar Muradyan-Aram T’op’chyan (Çev.),

National Academy of Sciences of Armenia Institute of Archaeology and Ethnography, Scientific Heritage, Vol. 3, 2003.

Villing, Alexandra, "For Whom Did the Bell Toll in Ancient Greece? Archaic and Classical Greek Bells at Sparta and Beyond". *The Annual of the British School at Athens*, Vol.97, British School at Athens, 2002, 223-295.

Von Helden, Alexander Paul, "Mastoi", *Kölner und Bonner Archaeologica* 2/2012, 31-56.

Walters, H. B., *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman, and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities*. British Museum, Londra 1899.

Weinberg, S.S., "Tel Anafa: The Hellenistic Town", *Israel Exploration Journal*, Vol. 21, No. 2/3, 1971, 86-109.

White- Sherwin- A.N., "Ariobarzanes, Mithridates and Sulla", *The Classical Quarterly*, Vol.27, No. 1, 1997, 173-183.

White- Sherwin, A.N., "Lucullus, Pompey and the East", J.A. Crook& Andrew Lintott&Elizabeth Rawson (Ed.), *CAH IX The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* (ss.229-273), (Second Edition) Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.

Wiedemann, T.E.J., "Tiberius to Nero", Alan K. Bowman&Edward Champlin&Andrew Lintott (Ed.), *CAH X The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69* (ss. 198-255), Cambridge Histories Online & Cambridge University Press, 2008.

Wiesehöfer, Josef, *Ancient Persia from 550 BC to 650 AD*, Çev.Azizeh Azodi, I.B Tauris Publishers, London 2001.

Yağcı, Remzi, *Anadolu Müzesi Koleksiyonundaki Geç Assur-Yeni Babil, Akamenid Damga Mühürleri*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.

Yakar, Jak, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarda Kırsal Kesimin Sosyo Ekonomik Yapısı*, Çev. Selen Hırçın Riegel, 1. Baskı, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

- Yarlıgaş, Oğuz, “Carrhae Savaşı Öncesi ve Sonrasında Fırat Sınırında Şiddet ve Propaganda”, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, İstanbul 2018, 187-199.
- Yarlıgaş, Oğuz, *Principatus Döneminde Roma Devletinin Anadolu'da oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar* (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2017.
- Yaşar, Ali, *Milet Müzesi'nde Bulunan Hellenistik ve Roma Dönemi Unguentariumlar*, (Yüksek Lisans), Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Aydın 2010.
- Yavuz, Elif, “Hellenistik Dönem Ekonomisinde Doğu Anadolu'nun Pozisyonu”, L. Gürkan Gökçek & Ercüment Yıldırım & Okay Pekşen (Ed.) *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (ss. 723-734), Değişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Yavuz, Mehmet Fatih, “Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih”, *Yeni Türkiye* 60/2014.
- Yıldırım, Ercüment, “Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi İle İlgili Anlatımlar”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt/3, Sayı/ 7, 2016, 51-73.
- Yıldırım, Ercüment, “Carrhae Yenilgisi ve Roma'nın Doğu Politikasına Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29/2013, 261-272.
- Yıldırım, Ercüment, *Pers Hakimiyetinin Bitiminden Bizans Hakimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya 2011.
- Yıldırım, Nurgül- Temizkan, Meltem, “Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/39, 2017, 117-131.
- Yıldırım, Recep, *Urartu İğneleri*, TTK, Ankara 1989.
- Yıldırım, Şahin, “Satala 2017 Kazı ve Araştırma Çalışmaları”, *40.KST.3.Cilt*, Ankara 2019, 429-436.

- Yıldırım, Şahin, “Satala 2018 Yılı Kazı Çalışmaları”, *41.K.S.T.4.Cilt*, Ankara 2020, 231-242.
- Yıldırım, Şahin, “Trakya’da Tümülüs Tipi Mezar Geleneği ve İkiztepe B Tümülüsü”, *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 3, 2017, 83-90.
- Yıldırım, Şahin, *Doğu Trakya’da Mezar Tepelerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2008.
- Yıldırım, Şahin, Roma İmparatorluğu’nun Kuzeydoğu Sınır Kenti: Satala, Mehmet Işıklı& Rabia Akarsu& Elif Yavuz& Elif Yurttaş (Ed.), *Tarih Boyunca Anadolu-Gürcistan İlişkileri Sempozyumu*, (ss.581-605), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020.
- Yıldız, Volkan, “Akhisar Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan Unguentariumlar”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), Mart 2016, 1-25.
- Yılmaz, Mehmet Ali, - Karaosmanoğlu, Mehmet, “Erzincan-Altın-tepe Kalesinde Urartu Sonrası Sorunsalı: Geç Demir Çağ Verilerinin Genel Bir Değerlendirmesi”, Aynur Özfirat& Şevket Dönmez& Mehmet Işıklı& Mona Saba (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları* (ss. 287-303), Ege Yayınları, İstanbul 2019.
- Yılmazer, Hatice, *Alabastronların Form Gelişimi ve Dördüncü Yüzyıl Alabastronları (Silifke Müzesi)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1990.
- Yılmazer, Hatice, *Anadolu’da Alabastronlar*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji – Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Konya 1995.
- Yiğitpaşa, Davut- Can, Süleyman, “Kahramanmaraş Arkeoloji Müzesi’nden Bir Grup Urartu Metal Eseri”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2016, Cilt.14, Sayı.37. 240-260.
- Yorulmaz, Leyla, *Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Seramikleri*, (Yayımlanmış Doktora) Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2019.

- Yurttaş, Hüseyin- Özkan, Haldun- Köşklü, Zerrin- Kındıgılı, Muhammet Lütfü- Çiğdem, Süleyman- Fındık, Nurşen Özkul- Topaloğlu, Yasin, *Erzincan Kemah Kalesi Kazılar*, Erzincan Valiliği Kültür Yayınları, Erzincan 2020.
- Yücel, Çağatay, “Malatya Tümülüsleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* Volume 6, Number 1, Summer 2017, 161-174.
- Zhuravlev, Denis V., “Terra Sigillata and Red Slip Pottery in the North Pontic Region (A Short Bibliographical Survey)”, *Ancient Civilizations From Scythia To Siberia*, 2002.
- Zhuravlev, Denis, “Early Roman Finne Ware from Pompeiopolis”, Latife Summerer (Ed.), *Pompeiopolis I: Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens Nach Fünf Kampagnen (2006-2020)*, (ss. 149-245), Beier&Beran, Langenweibbach 2011.
- Zhuravlev, Denis, “Hellenistic Pergamene tableware in the northern Black Sea region”, Henryk Meyza (Ed.), *Late Hellenistic to Mediaeval Fine Wares of the Aegean Coast of Anatolia: Their Production, Imitation and Use*, (ss.129-219), Varsovie 2014.
- Zimansky, Paul, “Urartu ve Çağdaşları”, Kemalettin Köroğlu- Erkan Konyar (Ed.), *Urartu- Doğu’da Değişim*, (ss.106-121), YKY, İstanbul 2011.
- Zoroğlu, Levent, “Kelenderis 1995 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *XVIII. KST II*, Ankara 1997, 383-400.
- Zoroğlu, Levent, “Samsat’ta Bulunan Doğu Sigillatları İlk Rapor”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, Sayı.3, 61-100.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Elif YAVUZ
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	BİLDİRİLER - Korkmaz Meral- Elif Yavuz Kyzikos Geç Roma Definesi Ön Değerlendirme/ TÜRKİYE 1. International Symposium on Social Sciences Türkçe Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Temel Alanı- Arkeoloji- 2016 – ELAZIĞ. - Elif Yavuz Kyzikos Definesi Örneğinde Sikke Konservasyonu Üzerine İzlenimler/ Atatürk Üniversitesi 60. Kuruluş Yılı Etkinlikleri Kapsamında Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Bölümü Genç Araştırmacılar Çalıştayı- I / 06.04. 2017- ERZURUM. - Elif Yavuz- Nusret Burak Özsoy <i>The Economic and Political State of Eastern Anatolian during the Classical Period-</i> 19th International Congress of Classical

Archaeology Cologne/Bonn 22-26 May 2018 – GERMANY.

KİTAPTA BÖLÜM

- **Elif Yavuz** *Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, “Hellenistik Dönem Ekonomisinde Doğu Anadolu'nun Pozisyonu” Değişim Yayınlar, İstanbul-2018, ss.723-734.
- **Hasan Kasapoğlu- Korkmaz Meral- Elif Yavuz** “Doğu Anadolu Hellenistik Sorunsalına İlk Adım: Alaybeyi Nekropolü Hellenistik Verileri”, Gülşah Altunkaynak (Ed.) *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019, ss 275-332.

KİTAP EDITÖRLÜĞÜ

- **Mehmet Işık, Rabia Akarsu, Elif Yavuz, Elif Yurttaş**, Tarih Boyunca Anadolu Gürcistan İlişkileri Sempozyumu, Anadolu- Kafkasya İlişkileri Araştırma Dizisi 1, Bilgin, Ankara 2020.

MAKALE

- Korkmaz Meral – Elif Yavuz, Kyzikos Hadrian Tapınağı'nda Bulunan Geç Roma Definesi / Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 2017 Sayı: 52 / ss. 550- 568.

SEMPOZYUM DÜZENLEME KOMİTESİ ÜYELİĞİ

	- Uluslararası Tarih Boyunca Anadolu ve Gürcistan İlişkileri Sempozyumu, 27-29 Ekim 2018, Erzurum
Stajlar	
Projeler	- Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Yükseköğretim Kurumları tarafından destekli bilimsel araştırma projesi, Araştırmacı ULUSAL 23.12.2011-23.12.2012. Tamamlandı. - Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) Atatürk Üniversitesi SDK-2019-7404 numaralı Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Hellenistik ve Roma Dönemi Araştırmaları başlıklı Bilimsel Araştırma Projesi -Devam ediyor. - Kyzikos Antik Kenti Kazısı 2007- 2017 - Erzurum Kale Kazısı 2008. - Ardahan Yüzey Araştırması 2018
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
Tarih	15.03.2021